

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
HUQUQNI MUHOFAZA QILISH
AKADEMIYASI

№2 (66) 2026

AXBOROTNOMASI

Et docere et discere servitute legis

DAVLAT XARIDLARINI AMALGA OSHIRISH JARAYONLARIDAGI
KORRUPSIYAVIY XAVF-XATARLARNI SUN'IIY INTELLEKT ASOSIDA
ANIQLASH INSTRUMENTLARINI JORIY QILISH MASALALARI

ПРАВОВЫЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ
ОСОБЕННОСТИ МЕЖДУНАРОДНЫХ
РАСЧЕТОВ

TOSHKENT VILOYATIDA BOG'DORCHILIK-
UZUMCHILIK SHIRKATLARI FAOLIYATINI
HUQUQIY TARTIBGA SOLISH BILAN BOG'LIQ
AYRIM MUAMMOLAR

OILAVIY MUNOSABATLAR VA OILAVIY ZO'RAVONLIKKA
QARSHI KURASHISHNING KONSTITUTSIYAVIY-HUQUQIY
ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
HUQUQNI MUHOFAZA QILISH
AKADEMIYASI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
HUQUQNI MUHOFAZA QILISH
AKADEMIYASI

AXBOROTNOMASI

ILMIY-AMALIY, IJTIMOYIY-HUQUQIY NASHR

MUASSIS:

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI HUQUQNI MUHOFAZA QILISH AKADEMIYASI

Bosh muharrir:

Yevgeniy Kolenko

Mas'ul kotib:

Farhodjon Nazarov

Tahrir kengashi:

Nig'matilla Yo'ldoshev

Baxriddin Valiyev

Salom Samadov

Marat Bashimov

Akmal Saidov

Raxim Xakimov

Patrik Olsson

Ichihashi Katsuya

Tahrir hay'ati:

Halim Boltayev

Baxtiyor Po'latov

Faxri Raximov

Muzaffarjon Mamasiddiqov

Uyg'un Nigmatjanov

Jahongir Maksumov

Vahobjon Karimov

Gulchehra Malikova

Baxodir Ismailov

Matluba Aminjonova

Avazbek Komilov

Adham Odinayev

Baxtiyor Kayumov

Muxtaram Radjapova

Xurshid Karimov

Nosirjon Askarov

Alisher Hidoyatullayev

Istam Astanov

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligida 2010-yil 7-yanvarda 0580-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan va 2023-yil 25-martda qayta ro'yxatdan o'tgan.

2010-yil yanvar oyidan chiqa boshlagan.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining (2013-yil 30-dekabr 201/3-sonli) 2018-yil 30-maydagi 253/7-sonli qarori bilan yuridik fanlar bo'yicha dissertatsiyalar asosiy ilmiy natijalarini nashr qilish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Muallif fikri tahririyat nuqtayi nazaridan farq qilishi mumkin. Jurnalda chop etilgan materiallardan foydalanganda "O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasi Axborotnomasi"dan olingani deb ko'rsatilishi shart. Tahririyat taqdim etilgan maqolalarni taqriz qilish va qaytarish majburiyatlarini olmagan.

Manzil:

100190, Toshkent shahri,

Rixsiliy ko'chasi, 9-uy

veb-sayt: www.proacademy.uz

e-mail: publish@proacademy.uz

Sahifalovchi:

J. Abduqahhorov

Buyurtma №278-23. Adadi 642.

Jurnal "Credo Print" MCHJ kitob

fabrikasida chop etildi.

Bosmaxona manzili:

Toshkent sh., Bog'ishamol ko'chasi, 160-uy

Tel.: 71 234-44-01/05. www.credoprint.uz

MUNDARIJA

I. ADXAMOV	Davlat xaridlarini amalga oshirish jarayonlaridagi korrupsiyaviy xavf-xatarlarni sun'iy intellekt asosida aniqlash instrumentlarini joriy qilish masalalari	3
A. ODINAYEV	Fuqarolik-huquqiy javobgarlikni qo'llashning doktrinal va konseptual asoslarini takomillashtirish	10
M. AMINJONOVA	Oilaviy munosabatlar va oilaviy zo'ravonlikka qarshi kurashishning konstitutsiyaviy-huquqiy asoslarini takomillashtirish masalalari	15
SH. SHAYZAKOV	Fuqarolik protsessida sud hujjatlarini qayta ko'rish institutining huquqiy tabiati	20
A. XIDOYATULLAYEV	Правовые и экономические особенности международных расчетов	32
SH. SHAKIROV	Об особенностях структуры и содержании идеологического иммунитета сотрудников	38
B. XUDOYBERDIYEV	O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida qonunlar ijrosi ustidan prokuror nazoratining tashkiliy-huquqiy asoslarini takomillashtirish masalalari	43
A. YESEMURATOV	O'zbekiston Respublikasida migratsiyani huquqiy tartibga solishning milliy va xalqaro huquqiy asoslari	46
B. TURDIYEV	Ekologiyaga oid mintaqaviy hujjatlarda insonning qulay atrof-muhitga bo'lgan huquqini ta'minlash masalalari	51
M. DO'STQORIYEV	O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida himoyachi yollash va uning xizmatlaridan foydalanish masalalari	56
I. KADIROV	O'zbekiston va xorij davlatlari prokuratura organlarining qonun ijodkorligi faoliyatidagi o'ziga xos jihatlari	62
B. YARASHEV	Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda sodir etilgan jinoyat ishlarini sudga ko'rib chiqishning o'ziga xos xususiyatlari	68
N. BEGIMOVA	Farzandlikka olish jarayonida bolaning roziligini olish: xalqaro va milliy huquqiy tahlil	73
O'. O'TAYEV	Davlat ekologik ekspertizasi tizimining shakllanish tarixi va uning rivojlanish bosqichlari	77
U. AZIMOV	Sudlarda voyaga yetmaganlar bilan bog'liq fuqarolik ishlarining ko'rilishida prokurorning ishtirok etish shakllari	83
X. USMONOV	Toshkent viloyatida bog'dorchilik-uzumchilik shirkatlari faoliyatini huquqiy tartibga solish bilan bog'liq ayrim muammolar	90

DAVLAT XARIDLARINI AMALGA OSHIRISH JARAYONLARIDAGI KORRUPSIYAVIY XAVF-XATARLARNI SUN'IY INTELLEKT ASOSIDA ANIQLASH INSTRUMENTLARINI JORIY QILISH MASALALARI

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada davlat xaridlarini amalga oshirish jarayonlarida yuzaga keladigan korrupsiyaviy xavf-xatarlarni aniqlashda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish masalalari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Xususan, davlat xaridlari tizimida korrupsiya risklarining asosiy omillari, ularni erta bosqichda aniqlash zarurati hamda raqamli texnologiyalar asosida monitoring mexanizmlarini takomillashtirish yo'llari ko'rib chiqiladi. Maqolada sun'iy intellektning katta ma'lumotlarni tahlil qilish, shubhali xarid operatsiyalarini aniqlash va qaror qabul qilish jarayonlarini optimallashtirishdagi imkoniyatlari ochib berilgan. Shuningdek, ushbu texnologiyalarni joriy etish bilan bog'liq huquqiy, tashkiliy va texnik muammolar hamda ularni bartaraf etish bo'yicha takliflar ilgari suriladi. Tadqiqot natijalari davlat xaridlari tizimining shaffofligini ta'minlash, korrupsiyaga qarshi kurashish samaradorligini oshirish va raqamli boshqaruv mexanizmlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

АННОТАЦИЯ. В данной статье рассматриваются научно-теоретические и практические аспекты использования технологий искусственного интеллекта для выявления коррупционных рисков в процессах осуществления государственных закупок. Особое внимание уделяется анализу основных факторов коррупционных проявлений в системе государственных закупок, необходимости их раннего выявления, а также совершенствованию механизмов мониторинга на основе цифровых технологий. В статье раскрываются возможности искусственного интеллекта в анализе больших данных, выявлении подозрительных закупочных операций и оптимизации процессов принятия управленческих решений. Наряду с этим исследуются правовые, организационные и технические проблемы внедрения данных технологий и предлагаются пути их решения. Полученные результаты направлены на повышение прозрачности системы государственных закупок, усиление эффективности антикоррупционной политики и развитие механизмов цифрового государственного управления.

ABSTRACT. This article examines the theoretical and practical aspects of using artificial intelligence technologies to detect corruption risks in public procurement processes. Particular attention is paid to identifying key factors contributing to corruption in procurement systems, the necessity of early risk detection, and the improvement of monitoring mechanisms through digital technologies. The study highlights the potential of artificial intelligence in analyzing large datasets, identifying suspicious procurement transactions, and optimizing decision-making processes in public administration. In addition, the legal, organizational, and technical challenges associated with the implementation of artificial intelligence tools are analyzed, and relevant solutions are proposed. The findings aim to enhance transparency in public procurement, strengthen the effectiveness of anti-corruption measures, and promote the development of digital governance mechanisms.

Kalit so'zlar: davlat xaridlari, korrupsiya xavf-xatarlari, sun'iy intellekt, korrupsiyaga qarshi kurash, raqamli monitoring, katta ma'lumotlar (big data), risklarni aniqlash, shaffoflik, davlat boshqaruvi, raqamli transformatsiya.

Ключевые слова: государственные закупки, коррупционные риски, искусственный интеллект, противодействие коррупции, цифровой мониторинг, большие данные, выявление рисков, прозрачность, государственное управление, цифровая трансформация.

Key words: public procurement, corruption risks, artificial intelligence, anti-corruption policy, digital monitoring, big data analytics, risk detection, transparency, public administration, digital transformation.

Hozirgi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida davlat boshqaruvi tizimining samaradorligini oshirish hamda moliyaviy resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlash masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, davlat xaridlarini amalga oshirish jarayonlari davlat budjeti mablag'larining asosiy qismi sarflanadigan sohalaridan biri bo'lib, ushbu jarayonlarda shaffoflik va hisobdorlikni ta'minlash muhim vazifalardan hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining "Dav-

lat xaridlari to'g'risida"gi qonunida davlat xaridlari davlat buyurtmachilarining ehtiyojlarini ta'minlashga qaratilgan iqtisodiy-huquqiy munosabatlar majmui sifatida belgilangan bo'lib, mazkur tizimda korrupsiyaviy xavf-xatarlarning yuzaga kelishi davlat moliyaviy siyosati samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin¹.

Davlat xaridlari jarayonlarida korrupsiyaviy omillar turli shakllarda namoyon bo'lib, tender hujjatlarini soxtalashtirish, manfaatlar to'qnashuvi, narx-

larni sun'iy oshirish yoki oldindan kelishilgan bitimlar kabi holatlar orqali ifodalanadi. O'zbekiston Respublikasining "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi qonunida korrupsiya mansab yoki xizmat mavqeyidan shaxsiy manfaatlar yo'lida foydalanish sifatida talqin etilishi ushbu jarayonlarda korrupsiyaviy risklarni erta aniqlash va oldini olishning zarurligini ko'rsatadi². Shu bois davlat xaridlari tizimini takomillashtirishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish va monitoring mexanizmlarini kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda davlat boshqaruvi sohasida raqamlashtirish jarayonlarining jadallashuvi elektron hukumat tizimining rivojlanishi bilan chambarchas bog'liqdir. "Elektron hukumat to'g'risida"gi qonunga muvofiq davlat organlari faoliyatiga raqamli texnologiyalarni joriy etish boshqaruvning ochiqligi va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi³. Shu nuqtayi nazardan sun'iy intellekt (SI) texnologiyalaridan foydalanish davlat xaridlari tizimida korrupsiyaviy xavf-xatarlarni aniqlash va prognoz qilishning innovatsion instrumenti sifatida namoyon bo'lmoqda. SI katta hajmdagi ma'lumotlarni tezkor tahlil qilish, shubhali moliyaviy operatsiyalarni aniqlash hamda qaror qabul qilish jarayonlarini optimallashtirish imkonini beradi.

Biroq, SI texnologiyalarini davlat boshqaruvi jarayonlariga keng joriy etish bilan bog'liq ayrim huquqiy va tashkiliy masalalar ham mavjud. Xususan, shaxsga doir ma'lumotlarni qayta ishlash va himoya qilish, algoritmik xatoliklar ehtimoli hamda javobgarlik mexanizmlarining aniqligi kabi masalalar alohida ilmiy tahlilni talab etadi. "Shaxsga doir ma'lumotlar to'g'risida"gi qonun mazkur jarayonlarda ma'lumotlar xavfsizligini ta'minlashning huquqiy asoslarini belgilaydi⁴. Shu bilan birga, "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasida davlat boshqaruvi tizimida ilg'or raqamli texnologiyalarni joriy etish ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilangan bo'lib, bu davlat xaridlari tizimini modernizatsiya qilish zaruratini

yanada kuchaytiradi⁵.

Mazkur maqolada davlat xaridlarini amalga oshirish jarayonlarida korrupsiyaviy xavf-xatarlarni aniqlashda SI texnologiyalaridan foydalanishning nazariy asoslari, amaliy imkoniyatlari hamda ularni joriy etish bilan bog'liq huquqiy muammolar ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, davlat xaridlari tizimining shaffofligini ta'minlash va korrupsiyaga qarshi kurash samaradorligini oshirishga qaratilgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Davlat xaridlari tizimidagi korrupsiyaviy xavf-xatarlar va raqamli transformatsiya zarurati

Davlat xaridlari har qanday mamlakat iqtisodiyotining strategik bo'g'ini bo'lib, davlat budjetining salmoqli qismi aynan shu tizim orqali taqsimlanadi. O'zbekiston sharoitida "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida xarid jarayonlarini elektronlashtirish bo'yicha ulkan qadamlar tashlandi. Biroq, tizimning shaffoflashuvi korrupsion sxemalarning butunlay yo'qolishiga emas, balki ularning yanada murakkab va "yashirin" shakllarga o'tishiga sabab bo'ldi. Bugungi kunda korrupsiya nafaqat ochiq poraxo'rlik, balki manfaatlar to'qnashuvi, tender hujjatlarini ma'lum bir yetkazib beruvchiga moslab tuzish va sun'iy raqobat yaratish ko'rinishida namoyon bo'lmoqda.

Ilmiy adabiyotlarda davlat xaridlari sohasida korrupsiyaviy risklarning yuzaga kelishiga bir qator omillar sabab bo'lishi ta'kidlanadi. Xususan, davlat xaridlari (procurement) jarayonlarida ma'lumotlarning yetarli darajada ochiq emasligi, tender hujjatlarining murakkabligi hamda qaror qabul qilish jarayonida inson omilining ustuvorligi korrupsiyaga zamin yaratadi. Rossiya olimlari tomonidan olib borilgan korrupsiyaga qarshi monitoring masalalariga bag'ishlangan tadqiqotlarda, davlat boshqaruvi tizimida monitoring mexanizmlarining yetarli darajada samarali ishlamasligi korrupsiyaviy xatarlarning kuchayishiga olib kelishi qayd etilgan⁶. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, davlat xaridlari tizimida shaffoflik va hisobdorlikni ta'minlashga

2 O'zbekiston Respublikasining "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi qonuni, 03.01.2017-yil, O'RQ–419-son.

3 O'zbekiston Respublikasining "Elektron hukumat to'g'risida"gi qonuni, 09.12.2015-yil, O'RQ–395-son.

4 O'zbekiston Respublikasining "Shaxsga doir ma'lumotlar to'g'risida"gi qonuni, 02.07.2019-yil, O'RQ–547-son.

5 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni, 05.10.2020-yil, PF–6079-son.

6 Гладылина И.П., Сергеева С.А., Орлюк А.В., Строганова Е.В., Шайдуллина Г.М. Совершенствование управления закупочной деятельностью в условиях цифровизации на основе мониторинга закупок // Финансовые рынки и банки. – 2020.

qaratilgan institutsional choralar yetarli darajada rivojlanmagan holatlarda korrupsiyaviy xavf-xatarlar tizimli tus olishi mumkin.

Sh.M.Toshpo'latova o'z tadqiqotida ta'kidlaganidek, davlat xizmatchilarining raqamli savodxonligi va axloqiy tayyorgarligi texnologik imkoniyatlar bilan hamnafas emas⁷. Bu bo'shliq korrupsionerlar uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Masalan, tender komissiyasi a'zolari SI tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlarni o'z manfaatlarini yo'lida noto'g'ri talqin qilishlari yoki tizimning texnik zaifliklaridan foydalanishlari mumkin. Bunga qo'shimcha ravishda davlat xaridlari sohasidagi latentlik (yashirinlik) darajasi yuqoriligidan qolmoqda. G.B.Nurmuhammedova ta'kidlaganidek, korrupsiyaga qarshi kurashda huquqiy chegaralarni aniq belgilash va zamonaviy monitoring vositalarini joriy etish "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasining ustuvor vazifasidir.

Shuningdek, tender narxlarini sun'iy ravishda oshirish yoki bozordagi real raqobatni cheklash holatlari ham davlat xaridlarida uchraydigan korrupsiyaviy xatarlar sirasiga kiradi. Ba'zi ilmiy tadqiqotlarda davlat xaridlari tizimida narx manipulyatsiyasi iqtisodiy resurslardan samarasiz foydalanishga olib kelishi hamda davlat xarajatlarining asossiz oshishiga sabab bo'lishi ta'kidlanadi. Xususan, davlat xaridlarini raqamli monitoring qilish masalalarini o'rganishga bag'ishlangan ayrim tadqiqot ishlarida xarid faoliyatini nazorat qilishning institutsional mexanizmlari yetarli darajada rivojlanmagan taqdirda iqtisodiy resurslardan samarasiz foydalanish ehtimoli ortishi qayd etiladi. Bu esa davlat budjeti mablag'larining maqsadsiz sarflanishiga va iqtisodiy samaradorlikning pasayishiga olib kelishi mumkin⁸.

Davlat xaridlari tizimida korrupsiyaviy risklarning shakllanishiga sabab bo'luvchi yana bir omil – bu boshqaruv jarayonlarida inson omiliga haddan tashqari bog'liqlikdir. Qaror qabul qilishning subyektivligi, manfaatlar to'qnashuvi ehtimoli hamda nazoratning yetarli darajada avtomatlashtirilmaganligi korrupsiyaviy sxemalarning paydo bo'lishiga sharoit yaratishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan ayrim tadqiqotchilar xarid faoliyatini boshqarishda raqamli monitoring tizimlarini joriy etish davlat resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish bilan birga korrupsiyaviy xavf-xatarlarni kamaytirishga xizmat qilishini ta'kidlaydi.

Zamonaviy iqtisodiy sharoitda davlat xaridlari tizimida korrupsiyaviy xavf-xatarlarni kamaytirish uchun innovatsion texnologiyalardan foydalanish zarurati tobora ortib bormoqda. Xususan, katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'lgan raqamli platformalar va analitik instrumentlar korrupsiyaviy sxemalarni aniqlashda samarali vosita bo'lishi mumkin. Xalqaro tadqiqotlarda davlat boshqaruvi tizimida SI va "big data" texnologiyalaridan foydalanish korrupsiyaga qarshi kurashishning yangi bosqichini boshlab berishi qayd etiladi⁹.

Fikrimizcha, davlat xaridlari jarayonlarida korrupsiyaviy xavf-xatarlarning asosiy sababi normativ-huquqiy mexanizmlarning o'zi emas, balki ularning amaliyotda samarali ishlashini ta'minlovchi institutsional infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligidir. Shu bois davlat xaridlari tizimida korrupsiyaga qarshi kurashish masalasini kompleks yondashuv asosida ko'rib chiqish, ya'ni huquqiy tartibga solish, tashkiliy boshqaruv va raqamli texnologiyalarni uyg'unlashtirish zarur hisoblanadi.

An'anaviy nazorat mexanizmlari (auditorlik tekshiruvlari, hisobotlar tahlili) asosan xarid amalga oshirib bo'lingandan so'ng, ya'ni "post-faktum" rejimida ishlaydi. Bu esa budjet mablag'lari allaqachon talon-toraj qilib bo'linganidan keyin yordam beradi, lekin uning oldini olmaydi. Shu sababli tizimni modernizatsiya qilishda inson omilini minimallashtiradigan va qaror qabul qilish jarayonini avtomatlashtiradigan SI texnologiyalariga ehtiyoj tug'iladi. Raqamli transformatsiya shunchaki qog'ozbozlikdan voz kechish emas, balki ma'lumotlar asosida boshqariladigan (data-driven) eko-tizimni yaratish demakdir. B.Saparovning fikricha, 2026-yilga borib O'zbekistonda korrupsiyaga qarshi kurashning yangi bosqichi aynan moliyaviy raz-

7 Toshpo'latova Sh.M. Sun'iy intellekt (SI) asrida O'zbekiston davlat xizmatchilarining raqamli savodxonligi // Falsafa va huquq. – 2025.

8 Поляков М.М. Антикоррупционный мониторинг в государственном управлении // Государственное управление и административный процесс. – 2022.

9 OECD. The Next Generation of Anti-Corruption Tools: Big Data and Artificial Intelligence. – Paris, 2019.

vedka (FIU) va ochiq ma'lumotlar platformalari-ning o'zaro integratsiyalashuviga tayanadi¹⁰.

Davlat xaridlarida korrupsiyaviy xavf-xatarlarni aniqlashda SI texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari

Raqamli iqtisodiyot sharoitida davlat xaridlari jarayonlarining murakkablashuvi nazorat mexanizmlarini takomillashtirish va yangi texnologik yondashuvlarni joriy etishni talab etmoqda. An'anaviy audit va tekshiruv tizimlari ko'pincha xarid jarayonlaridagi huquqbuzarliklarni fakt yuz berganidan keyin aniqlashga qaratilgan bo'lsa, SI asosidagi analitik instrumentlar korrupsiyaviy xavf-xatarlarni oldindan prognozlash imkonini yaratadi. Ilmiy tadqiqotlarda davlat xaridlarida raqamli platformalar orqali shakllanayotgan katta hajmdagi ma'lumotlar bazasi korrupsiyaviy holatlarni aniqlash uchun muhim analitik resurs sifatida baholanadi¹¹.

SI texnologiyalari inson omili aniqlay olmaydigan yashirin bog'liqliklar va murakkab korrupsion sxemalarni real vaqt rejimida tahlil qilish imkonini beradi. Xususan, SI texnologiyalarining eng asosiy imkoniyati – bu anomaliyalarni, ya'ni umumiy qonuniyatdan chetga chiqish holatlarini aniqlashdir. SI algoritmlari avvalgi minglab xaridlar ma'lumotlarini tahlil qilib, "shubhali xarid" modelini shakllantiradi. Agar tenderda taklif etilgan narx bozor o'rtacha narxidan yoki avvalgi shunga o'xshash xaridlardan asossiz ravishda keskin farq qilsa, tizim avtomatik ravishda "qizil bayroqcha" (red flag) ko'rsatadi. Tender e'lon qilingan vaqt va takliflarni qabul qilish muddati o'rtasidagi nomuvofiqliklar, masalan, dam olish kunlari e'lon berilishi yoki juda qisqa muddat belgilanishi ham SI tomonidan xavf sifatida baholanishi mumkin.

Korrupsiyaning eng keng tarqalgan shakli – bu yetkazib beruvchilarning o'zaro yashirin kelishuvi bo'lib, buni an'anaviy audit usullari bilan aniqlash mushkul. SI orqali amalga oshiriladigan Ijtimoiy tarmoqlar tahlili (Social Network Analysis - SNA) orqali affillangan shaxslar, ya'ni turli nom-

dagi kompaniyalarning ta'sischi-lari, yuridik manzillari yoki IP-manzillari bir xil ekanligini aniqlash yoki ba'zi kompaniyalar faqat raqobat illyuziyasini yaratish uchun tenderda qatnashib, doimiy ravishda bitta dominant kompaniyaga yutqazib berishi holatlarini soniyalar ichida hisoblab chiqish imkonini beradi.

Davlat xaridlarida SI asosidagi monitoring tizimlarining yana bir muhim jihati – bu real vaqt rejimida nazoratni amalga oshirish imkoniyatidir. Avtomatlashtirilgan analitik modellar xarid jarayonida yuzaga kelayotgan g'ayrioddiy operatsiyalarni tezkor aniqlash orqali korrupsiyaviy xavf-xatarlar chuqurlashib ketishining oldini oladi. Ilmiy adabiyotlarda raqamli texnologiyalarni xarid jarayonlariga integratsiya qilish nafaqat shaffoflikni oshirishi, balki raqobat muhitining rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatishi qayd etilgan¹².

Shu bilan birga, SI texnologiyalarini davlat xaridlari tizimiga joriy etish institutsional tayyorgarlik darajasi bilan chambarchas bog'liqdir. Raqamli boshqaruv infratuzilmasining rivojlanmaganligi, davlat xizmatchilarining analitik ko'nikmalari yetarli emasligi hamda ma'lumotlar integratsiyasidagi texnik muammolar ushbu texnologiyalarni samarali qo'llashga to'sqinlik qilishi mumkin. Shu sababli ayrim tadqiqotchilar Sini davlat boshqaruvi tizimiga joriy etishda kadrlar salohiyatini oshirish va raqamli savodxonlikni rivojlantirish zarurligini alohida ta'kidlaydi¹³.

Davlat xaridlaridagi korrupsiyaviy xavf-xatarlar ko'pincha bevosita raqamli ko'rsatkichlarda emas, balki xarid hujjatlarining mazmuni va texnik topshiriqlar matnida yashirin xarakterga ega bo'ladi. Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP – Natural Language Processing) usullari hujjatlardagi qasddan so'dir etilgan mantiqiy xatoliklar, noaniq atamalar va sun'iy ravishda murakkablashtirilgan jummalarni skanerlash orqali korrupsiyaviy kelishuvlar ehtimolini baholaydi. Bunday tushunarsiz formulalar odatda boshqa ishtirokchilarning tender shartlarini noto'g'ri talqin qilishiga va jarayondan chiqib ketishiga sabab bo'ladi. NLPning yana bir muhim amaliy imkoniyati – yetkazib beruvchilar tomonidan taqdim

10 Saparov B.D. O'zbekistonda korrupsiyaga qarshi kurashish yo'lida: 2026-yil islohotlarning yangi bosqichi // Pedagoglar.org. – 2026.

11 Оболяева Ю.И., Фирсов Е.И. Цифровизация как антикоррупционный инструмент в сфере закупок // Административное и муниципальное право. – 2023.

12 Сергеева С.А. Искусственный интеллект в сфере закупок: возможности и перспективы // Экономика и управление. – 2021.

13 Toshpo'latova Sh.M. Sun'iy intellekt (SI) asrida O'zbekiston davlat xizmatchilarining raqamli savodxonligi // Falsafa va huquq. – 2025.

etilgan takliflarning matnii o'xshashligini (plagiat yoki copy-paste holatlari) tekshirishdir. Agar turli ishtirokchilarning hujjatlari o'zaro yuqori darajada-gi o'xshashlikka ega bo'lsa, bu ularning mustaqil raqobatchi emas, balki "tender savdolarida til biriktirish" (bid rigging) sxemasi asosida harakat qilayotganidan dalolat beradi. Shu tariqa, SI texnologiyalari matnii ma'lumotlarni chuqur tahlil qilish orqali inson omili aniqlashi mushkul bo'lgan yashirin korrupsion indikatorlarni real vaqt rejimida yuzaga chiqaradi.

Fikrimizcha, davlat xaridlarida SI asosidagi analitik instrumentlarni qo'llash nafaqat sodir bo'lib o'tgan qonunbuzarliklarni fosh etadi, balki kela-jakdagi ehtimoliy korrupsiyaviy holatlarni oldindan bashorat qilish imkonini beradi. Tizim to'plangan katta hajmdagi ma'lumotlar va shakllantirilgan "korrupsion portret" asosida har bir yangi tender e'loniga avtomatik ravishda maxsus xavf balini (Risk Scoring) biriktiradi.

Bunda xaridlar ikki toifaga ajratiladi: past xavfli jarayonlar odatda yuqori raqobat va standart talablar bilan tavsiflansa, yuqori xavfli jarayonlar shubhali yetkazib beruvchilar, noaniq texnik shartlar yoki asossiz yuqori narxlar kabi indikatorlar orqali aniqlanadi. Bunday tahliliy yondashuv nazorat organlariga resurslarni barcha xaridlar-ga emas, balki faqat tizim tomonidan "shubhali" deb topilgan va yuqori ball berilgan jarayonlarga yo'naltirish, shu orqali monitoring samaradorligi-ni keskin oshirish va davlat mablag'larini tejash imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, SI texnologiyalari davlat xaridlarida sust (passiv) kuzatuvchidan faol va aqlli nazoratchiga aylanadi. Uning qo'llanilishi korrupsiyaga qarshi kurashda inson omilini kamaytirib, adolatli raqobat muhitini shakllantirish uchun keng imkoniyatlar ochadi.

Davlat xaridlarida SI asosida korrupsiyaviy xavf-xatarlarni aniqlash instrumentlarini joriy etish istiqbollari

Davlat xaridlari sohasida sun'iy intellektni joriy etish shunchaki texnologik yangilanish emas, balki boshqaruv madaniyatini tubdan o'zgartirish demakdir. O'zbekiston sharoitida bu jarayon ham

katta imkoniyatlarni, ham o'ziga xos murakkab to'siqlarni o'z ichiga oladi. Bugungi kunda O'zbekiston davlat xaridlari tizimi "xarid.uzex.uz" kabi platformalar orqali sezilarli darajada raqamlashgan bo'lsa-da, korrupsiyaviy xavf-xatarlar hamon saqlanib qolmoqda. Sh.M.Toshpo'latova ta'kidlaganidek, davlat xizmatchilarining raqamli savodxonligi va axloqiy tayyorgarligi texnologik taraqqiyot tezligidan ortda qolmoqda. Bu esa SI tizimlari tomonidan aniqlangan shubhali holatlarga inson omili orqali noto'g'ri baho berilishiga yoki tizimning "aylanib o'tilishiga" sharoit yaratadi.

SI texnologiyalarini joriy etishda yuzaga keldigan eng asosiy muammolardan biri – bu "qora quti" (black box) effekti bilan bog'liq algoritmik shaffoflik masalasidir. Agar tizim biron-bir xaridni "yuqori xavfli" deb belgilasa, ushbu qarorning mantiqiy asoslari davlat xizmatchilari uchun tushunarli bo'lishi lozim. SI texnologiyalarini qo'llashda davlat xizmatchilarining raqamli savodxonligi va axloqiy mas'uliyati hal qiluvchi ahamiyatga ega. Tizim qanchalik mukammal bo'lmasin, yakuniy qarorni inson qabul qiladi. Agar mutaxassis SI taqdim etgan tahliliy ma'lumotlarni to'g'ri talqin qila olmasa yoki texnologiyaga had-dan tashqari ishonib (algorithmic bias), o'zining tanqidiy tahlilidan voz kechsa, bu yangi turdagi byurokratiya va xatoliklarga yo'l ochishi mumkin. O'zbekistonda SI sohasidagi islohotlarning muvaffaqiyati nafaqat dasturiy ta'minotga, balki ushbu tizimlar bilan ishlaydigan kadrlar salohiyatini tizimli ravishda oshirishga bog'liqdir.

Joanna Nyaposowo Ayibam o'z tadqiqotida ta'kidlaganidek, agar tizimga kiritilayotgan boshlang'ich ma'lumotlar noto'g'ri yoki to'liq bo'lmasa, har qanday mukammal SI algoritmi ham noto'g'ri xulosa chiqaradi¹⁴. Bizda ko'pincha yetkazib beruvchilarning benefitsiar egalari (haqiqiy benefitsiar mulkdorlari) haqidagi ma'lumotlar yashirin qoladi, bu esa manfaatlar to'qnashuvini aniqlashni qiyinlashtiradi.

Muammolarni bartaraf etish uchun birinchi navbatda monitoring tizimini avtomatlashtirish lozim. J.M.Xamitov o'z ilmiy ishida taklif etgan "OCAM" (Avtomatlashtirilgan monitoring tizimi) mexanizmi O'zbekiston uchun juda mos keladi¹⁵. Ushbu tizim shartnomalar ijrosini nafaqat qog'oz-

14 Ayibam J.N. Artificial Intelligence in Public Procurement: Legal Frameworks, Ethical Challenges, and Policy Solutions // Alkebulan: A Journal of West and East African Studies. – 2025.

15 Хамитов Ж.М. Антикоррупционный мониторинг в системе управления государственными закупками. – PhD диссертация. – Астана, 2022.

da, balki real vaqt rejimida foto va video materiallar, geolokatsiya ma'lumotlari orqali nazorat qilishni nazarda tutadi. Bu "qog'ozdagi bajarilgan ishlar" fenomeniga chek qo'yishi mumkin. Shuningdek, B.Saparov taklif etganidek, davlat xaridlari ma'lumotlarini Moliyaviy razvedka (FIU) va soliq organlari bazalari bilan to'liq integratsiya qilish shart¹⁶. Natijada sun'iy intellekt texnologiyalari xarid ishtirokchilari, davlat organlari mansabdor shaxslari va ular bilan bog'liq moliyaviy tranzaksiyalar o'rtasidagi ehtimoliy korrupsiyaviy aloqalarni tizimli ravishda aniqlash va tahlil qilish imkoniyatini yaratadi.

Fernando Augusto Schmitz tomonidan taklif etilgan GMM (Gaussian Mixture Models) algoritmilarini mahalliy platformaga tatbiq etish orqali xarid jarayonidagi narxlarning sun'iy ravishda oshirilganligini soniyalar ichida aniqlash imkoni tug'iladi. Ushbu algoritm ehtimollik nazariyasiga asoslangan klasterlash usuli bo'lib, u tizimdagi barcha "toza" xaridlarning matematik modelini (Gaus taqsimoti) shakllantiradi. Tizimga kiritilgan har bir yangi tender birlik narxi, ishtirokchilar soni va yetkazib berish muddati kabi parametrlar bo'yicha ushbu model bilan solishtiriladi. Agar biron-bir xarid ko'rsatkichlari odatdagi me'yorlardan (klasterdan) keskin chetga chiqsa, GMM uni soniyalar ichida "yuqori xavfli" deb belgilaydi. Bu usulning afzalligi shundaki, u nafaqat qonunbuzarlikni aniqlaydi, balki korrupsiya ehtimolini aniq foizlarda ko'rsatib beradi, bu esa inson omili yetib bora olmaydigan katta hajmdagi ma'lumotlar (Big Data) ichidan eng shubhali holatlarni saralab olish imkonini beradi¹⁷.

Xalqaro tajribaga nazar tashlaydigan bo'lsak, Janubiy Koreyaning "Koneps" tizimi yoki Braziliyadagi "Alice" (Analizador de Licitações e Editais) botlari davlat xaridlarini monitoring qilishda yuqori samaradorlik ko'rsatmoqda. Braziliya tajribasi shuni ko'rsatadiki, SI yordamida har kuni minglab tender e'lonlari skanerlanadi va korrupsion xavf aniqlangan zahoti nazorat organlariga real vaqt rejimida xabar yuboriladi¹⁸. Bu esa korrupsiyaga

qarshi kurashda "reaktiv" (voqeadan keyin chora ko'rish) yondashuvdan "proaktiv" (oldini olish) modeliga o'tishni ta'minlaydi.

Fikrimizcha, SI texnologiyasini joriy etishda faqat texnik tomonga e'tibor qaratish yetarli emas. Bizda "algoritmik shaffoflik" muammosi dolzarb bo'lib qolmoqda. Agar tizim biron-bir tenderni "shubhali" deb belgilasa, nima uchun bunday xulosaga kelganini huquqiy va mantiqiy asoslab berishi kerak, aks holda bu tadbirkorlar va davlat organlari o'rtasida yangi huquqiy nizolarga sabab bo'lishi mumkin. Shuningdek, korrupsiyaga qarshi kurashda "jamoatchilik nazorati va SI simbiozi"dan foydalanish eng samarali yechimdir. SI shubhali xaridni aniqlagan zahoti ma'lumot ochiq ma'lumotlar (Open Data) sifatida jamoatchilikka taqdim etilishi kerak, chunki shaffoflik qo'rquvi har qanday algoritmdan ko'ra kuchliroq to'xtatib turuvchi omildir. Yana bir muhim jihat – bu huquqiy mas'uliyatdir: agar algoritmlar xatoga yo'l qo'ysa, javobgarlik kimning zimmasiga tushishi (developer yoki qaror qabul qiluvchi mansabdor) qonuniy belgilanishi shart.

O'zbekistonda SI orqali korrupsiyaga qarshi kurashish hayotiy zaruriyatdir. Buning uchun ma'lumotlar ekotizimini yaratish, davlat xaridi mutaxassislarini SI natijalarini to'g'ri interpretatsiya qilishga o'rgatish va har yili algoritmlarni xolislik bo'yicha auditdan o'tkazish lozim. Roberto Nai ta'kidlaganidek, SI korrupsiyani to'liq yo'q qilmasligi mumkin, ammo uni aniqlash imkoniyatlarini kuchaytirish orqali korrupsiyaviy harakatlar bilan bog'liq xavf va javobgarlik darajasini oshiradi. Natijada bunday noqonuniy faoliyat iqtisodiy jihatdan foydali emas, balki yuqori riskli harakatga aylanadi¹⁹.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, davlat xaridlarini amalga oshirish jarayonlarida korrupsiyaviy xavf-xatarlarning yuzaga kelishi ko'p omilli va murakkab hodisa bo'lib, ularni samarali boshqarish uchun an'anaviy nazorat mexanizmlari bilan bir qatorda innovatsion texnologik yondashuvlardan ham foydalanish zarur. Davlat xaridlari tizimi-

16 Saparov B.D. O'zbekistonda korrupsiyaga qarshi kurashish yo'lida: 2026-yil islohotlarning yangi bosqichi // Pedagoglar.org. – 2026.

17 Schmitz F.A. et al. Detecting Fraud in Public Procurement: A GMM-Based Approach to Analyzing Tender Data // Proceedings of the 39th Brazilian Symposium on Databases. – 2024. – pp. 216–218.

18 Odilla F. Bots against corruption: Exploring the benefits and limitations of AI-based anti-corruption technology // Crime, Law and Social Change. – 2023. – Vol. 80. – pp. 353–396.

19 Nai R., Sulis E., Meo R. Public Procurement Fraud Detection and Artificial Intelligence Techniques: a Literature Review // University of Turin, Computer Science Department.

da shaffoflik, raqobat va hisobdorlik tamoyillari-ning to'liq ta'minlanmasligi, inson omilining yuqori darajada saqlanib qolishi hamda ma'lumotlar almashinuvi tizimining yetarli darajada integratsiyalashmaganligi korrupsiyaviy xavflarning shakllanishiga zamin yaratadi. Shu bois korrupsiyaga qarshi kurashish siyosatini modernizatsiya qilishda raqamli monitoring va analitik boshqaruv instrumentlarini joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Maqolada asoslab berilganidek, SI algoritmlari subyektivlikni cheklaydi va minglab xarid jarayonlarini soniyalar ichida tahlil qilib, inson ko'ziga ko'rinmas bo'lgan yashirin bog'liqliklarni (masalan, affillangan shaxslar yoki narxlarning sun'iy manipulyatsiyasi) fosh etadi. Katta hajmdagi ma'lumotlarni real vaqt rejimida tahlil qilish shubhali xarid operatsiyalarini aniqlash hamda qaror qabul qilish jarayonlarini ilmiy asosda optimallashtirish orqali SI davlat boshqaruvida nazoratning sifat jihatidan yangi bosqichini ta'minlashi mumkin.

SI nafaqat inson omiliga bog'liq korrupsiyaviy xavflarni kamaytiradi, balki "katta ma'lumotlar" tahlili orqali shubhali narx o'sishi va sun'iy raqobat holatlarini soniyalar ichida aniqlash imkoni-

ni beradi. Biroq, texnologik yechimlarning samaradorligi bevosita ma'lumotlarning shaffofligi va davlat xizmatchilarining raqamli savodxonligi bilan bog'liqdir.

Shuningdek, NLP (Tabiiy tilni qayta ishlash) texnologiyalari xarid hujjatlaridagi murakkab va chalg'ituvchi shartlarni aniqlash orqali tender shartlarining barcha ishtirokchilar uchun adolatli bo'lishini ta'minlaydi. Tizimning barqarorligini ta'minlash uchun J.M.Xamitov taklif etganidek, monitoring jarayonlarini real vaqt rejimida (foto va video materiallar orqali) integratsiya qilish hamda xarid jarayonlarini moliyaviy razvedka va soliq organlari bazalari bilan bog'lash (FIU tizimi) strategik ahamiyatga ega.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, O'zbekistonda davlat xaridlarini raqamlashtirish jarayonida sun'iy intellektni integratsiya qilish nafaqat iqtisodiy samaradorlikni oshiradi, balki jamiyatda davlat institutlariga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydi. SI texnologiyalarining samaradorligi bevosita "katta ma'lumotlar" (big data) sifatiga va davlat xizmatchilarining raqamli savodxonligiga bog'liq. Tizimning "qora quti" (black box) bo'lib qolmasligi uchun uning algoritmlari shaffof va huquqiy jihatdan asoslangan bo'lishi shart.

#

Adham ODINAYEV,
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi boshlig'i o'rinbosari,
yuridik fanlar doktori (DSc), professor

FUQAROLIK-HUQUQIY JAVOBGARLIKNI QO'LLASHNING DOKTRINAL VA KONSEPTUAL ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH

ANNOTATSIYA. Maqolada majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikni qo'llashda yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlar, majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikni qo'llashni tartibga soluvchi milliy va xalqaro huquq normalari, shuningdek, ularni amalga oshirishni takomillashtirishga oid takliflar berilgan.

АННОТАЦИЯ. В статье рассматриваются социальные отношения, возникающие при применении гражданско-правовой ответственности за нарушение обязательств, а также нормы национального и международного права, регулирующие применение гражданско-правовой ответственности за нарушение обязательств, с предложениями по совершенствованию их реализации.

ABSTRACT. The article discusses the social relations arising from the application of civil liability for the violation of obligations, as well as the national and international legal norms governing the application of civil liability for breach of obligations, along with proposals for improving their implementation.

Kalit so'zlar: shartnoma, neustoyka, jarima, penya, kreditor, qarzdor, kompensatsiya, bajarilmagan majburiyat, buzilgan majburiyat, zarar, zararni qoplash, aybsiz javobgarlik, pul majburiyati, tavakkalchilik, mulkiy yo'qotish.

Ключевые слова: договор, неустойка, штраф, пеня, кредитор, должник, компенсация, невыполненное обязательство, нарушенное обязательство, убыток, компенсация, безвинная ответственность, денежное обязательство, риск, имущественная утрата.

Key words: contract, penalty, fine, default interest, creditor, debtor, compensation, unfulfilled obligation, breached obligation, loss, compensation, strict liability, monetary obligation, risk, property loss.

Fuqarolik-huquqiy shartnoma munosabatlarida taraflarning zimmalaridagi majburiyatlarning bajarilmasligi mazkur majburiyatni buzgan tomonga nisbatan mulkiy ko'rinishdagi javobgarlikni qo'llashga sabab bo'ladi. Bu o'z navbatida, majburiyatni bajarmagan tarafdagi buzilgan huquqlarni tiklash hamda qo'shimcha mulkiy majburiyatni yuklashga oid choralar ko'rinishiga olib keladi.

Dunyoda jismoniy va yuridik shaxslarning buzilgan huquqlarini tiklash, iqtisodiy barqarorlikni hamda shartnomaviy majburiyatlarda taraflar o'rtasidagi ekvivalentlikni ta'minlashda fuqarolik-huquqiy javobgarlik institutiga alohida e'tibor qaratib kelinadi.

Jahondagi bir qator yetakchi kompaniyalarga fuqarolik-huquqiy majburiyatlarni buzganlik uchun yirik miqdorda jarimalar qo'llanilmoqda. Xususan, fuqarolik-huquqiy da'volar bo'yicha 2024-yilda AQSHning Indiana shtatida joylashgan "Cummins" kompaniyasi 2 mlrd. dollar, Irlandiya-ning "Endo International" kompaniyasi 464,9 mln. dollar, AQSHning "JP Morgan & Co." kompaniyasi 366,2 mln. dollar, "Morgan Stanley" kompaniyasi

268,1 mln. dollar, "Royal Bank of Canada", "City National Bank" kompaniyalari 65 mln. dollarlik jarimaga tortilgan¹. Bundan ko'rinadiki, majburiyatlarni bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaslik qarzdor tomonga katta miqdordagi qo'shimcha mulkiy sanksiya qo'llanilishiga olib kelishi hamda taraflar o'rtasida turli nizolar ko'payishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu sababli majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikka oid qonunchilikni takomillashtirish hamda uning izchilligini ta'minlash dolzarbdir.

Bugungi kunda dunyo sivilistikasida majburiyatlarni buzganlik uchun "aybga asoslangan javobgarlik nazariyasi (Fault-based liability)" (Fransiya, Germaniya va Italiya), "aybsiz javobgarlik (Strict liability / Objective liability)" (Germaniya), "shartnoma va delikt javobgarligi (Contractual vs Tort Liability)" (Anglo-sakson huquq tizimi davlatlari), "iqtisodiy samaradorlikni buzish doktrinasi (efficient Breach Doctrine)" (AQSH), "shartnoma oldi javobgarligi (Culpa in contrahendo)" (Germaniya va Yevropa xususiy huquqi), "insof va odobli mu-

1 Исследование: самые крупные корпоративные штрафы в 2024 году на данный момент // <https://binarki-opciony.com/novosti/post/samye-krupnye-korporativnye-shtrafy>.

omala majburiyati (Good Faith and Fair Dealing)" (AQSH), "tuzatuvchi adolat nazariyasi (Corrective Justice)" (Germaniya va Fransiya), "oldini oluvchi javobgarlik (Preventive Liability)" (Yaponiya va Germaniya), "huquq va iqtisodiyot yondashuvi (Law and Economics)" (AQSH) kabi nazariyalar, model-lar va doktrinalar amal qiladi.

Shu bilan birga, xorijiy mamlakatlarda majburi-yatlarni buzganlik uchun qo'llaniladigan javobgarlik choralari optimallashtirish, ommaviy-huquqiy va xususiy-huquqiy javobgarlikni qo'llashda uyg'unlik-ni ta'minlash, fuqarolik huquqining ijtimoiylashu-vidan kelib chiqib javobgarlikni cheklash tenden-siyalari kuzatilmoqda.

O'zbekistonda majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik masalalari borasida muayyan ilmiy doktrina shakllangan va qonunchi-lik tizimi yaratilgan. Bugungi kunda fuqarolik ish-lari bo'yicha sudlar tomonidan majburiyatni bajar-maganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun javobgarlikka oid ishlar soni dinamikasi ham turli-chadir. Xususan, O'zbekistonda fuqarolik-huquqiy javobgarlik shakllaridan bo'lgan zararni qoplash va neustoykani undirishga oid ishlar soni 2022-yilda 34 290 ta, 2023-yilda 37 736 ta, 2024-yilda 29 270 tani tashkil etgan. 2022–2024-yillarda sudlar to-monidan 119 498 ta (iqtisodiy sudlarda – 101 296, fuqarolik sudlarida – 18 202) ishlar ko'rilib, 103 094 tasi (86 %) qanoatlantirilgan, 16 404 ta (14 %) ish-lar esa turli sabablar bilan rad etilgan, ko'rmasdan qoldirilgan yoki ish yuritish tugatilgan².

Bu esa o'z navbatida, milliy fuqarolik huquqi doktrinasida shakllangan fuqarolik-huquqiy ja-vobgarlik majburiyatini buzgan qarzdor zimma-siga yuklatiladigan qo'shimcha mulkiy sanksiya bo'lishi, zararni qoplash buzilgan huquqni tiklash chorasi hisoblanishi va kompensatsiya delikt maj-buriyatlarida amal qilishi kabi yondashuvlarni mu-vofiqlashtirishni talab etadi.

Keyingi yillarda raqamli tijoratdagi shartnomaviy munosabatlar, raqamlashtirishning fuqarolik muo-malasiga faol ta'siri natijasida javobgarlik subyek-tlarini aniqlash hamda ularga nisbatan javobgarlik ijrosini ta'minlash muammosi yuzaga kelmoqda.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining yangi tahririni tayyorlash us-

tida ish olib borilayotgan hozirgi sharoitda majbu-riyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javob-garlikni qo'llashga nisbatan "aybli javobgarlik" kon-sepsiyasi hamda fuqarolik-huquqiy javobgarlikka nisbatan huquqiy javobgarlikning boshqa turlarida amal qiluvchi ijtimoiylashuv va insonparvarlashuv modelini qo'llash istiqbollarini belgilash zarur.

Majburiyatlarni buzganlik uchun fuqaro-lik-huquqiy javobgarlikni qo'llashga oid munosa-batlarni takomillashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar dunyoning yetakchi ilmiy markazlari va universitet-larida, jumladan, Utrecht Centre for Accountability and Liability Law (UCALL) (Niderlandiya) – majbu-riyat va javobgarlik, atrof-muhit muhofazasi, korp-orativ CPR, SI va avtonom tizimlar bilan bog'liq yu-risdiksiya muammolarini tadqiq etadi; European Centre of Tort and Insurance Law (ECTIL) (Vena, Avstriya) – Yevropa va xalqaro asoslarda delikt, sug'urta huquqi va majburiyatlarning chegarala-rini o'rganadi, terrorizm va salomatlik sohasidagi kompensatsiyalar mavzusini qamrab oladi; Euro-pean Group on Tort Law ("Tilburg Group") (Evropa mamlakatlari) – "Principles of European Tort Law"ni tayyorlash, delikt chegaralari va standart-larini bixillashtirish ustuvor vazifalarini o'rganadi³.

O'zbekiston Respublikasining bugungi rivojla-nish bosqichida hamda fuqarolik qonunchiligini rivojlantirish konsepsiyasi negizida majburiyatlar-ni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikni qo'llash muammolarini hal etishda, avvalo sivilis-tikada quyidagi vazifalar bajarilishi kerak:

majburiyatlarni buzganlik uchun fuqaro-lik-huquqiy javobgarlik tushunchasiga nisbatan ilmiy yondashuvlarning talqinini amalga oshirish;

majburiyatlarni buzganlik uchun fuqaro-lik-huquqiy javobgarlik ifodalanishining o'ziga xos jihatlarini aniqlash;

majburiyatlarni buzganlik uchun fuqaro-lik-huquqiy javobgarlikning rivojlanish genezisini ochib berish;

fuqarolik-huquqiy javobgarlik asosi sifatida maj-buriyatlarining buzilishini tahlil qilish;

majburiyatlar buzilishining oqibatlarini yoritib berish;

sababiy bog'lanish va aybning majburiyatlar bu-zilishida ifodalanishini ko'rib chiqish;

2 O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining rasmiy so'rovga javob sifatida bergan 2025-yil 22-iyuldagi 07-13/25-25245-sonli xati.

3 <https://www.icj.org/wp-content/>; <https://nonews.co/directory/wordbook/sheffen-court/>; <https://www.icc-cpi.int/>; <https://www.mjusticia.gob.es/>; <https://www.jstor.org/>; <https://www.sweetandmaxwell.co.uk/>; <https://www.academia.edu/>; <https://www.taylorfrancis.com/>; <https://www.cambridge.org/>; <https://cljbooks.rutgers.edu/>; <https://academic.oup.com/>; <https://www.law.virginia.edu/>; <https://ink.library.smu.edu.sg/>; <https://www.researchgate.net/>

majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik turlarining tahlilini o'tkazish;
majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik choralari sifatida neustoyka qo'llashni takomillashtirishga qaratilgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqish;

zararni qoplash va burchni asl holida bajarishni fuqarolik-huquqiy javobgarlik choralari sifatida tadqiq etish;

qit'a huquqi mamlakatlarida majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikning qo'llanilishini o'rganish;

anglo-sakson huquqi mamlakatlarida majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikning namoyon bo'lishini tadqiq qilish;

musulmon huquqida fuqarolik-huquqiy javobgarlik muammolarini o'rganish;

majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikni qo'llashga oid qonunchilikni takomillashtirishga oid takliflarni shakllantirish;

majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikka oid huquqni qo'llash amaliyotining tahlilini o'tkazish.

Tadqiqot davomida 4 890 nafar prokuratura, 104 nafar sud va adliya tizimi xodimi ishtirokida o'tkazilgan so'rovnoma natijalariga ko'ra, respondentlarning katta qismi (1 854 nafar) amaliyotda real ijro deyarli uchramasligini qayd etgan. Aksariyat hollarda pulli kompensatsiya bilan cheklaniladi, bu esa majburiyatlarning asl maqsadini ta'minlamaydi. Masalan, tovar yetkazib berish shartnomasi buzilganda faqat pul to'lanishi, ammo tovarning yetkazilmasligi mijoz huquqlariga putur yetkazadi. Xorij amaliyotida (Germaniya, Fransiya, Niderlandiya) real ijro fuqarolik javobgarligining asosiy usuli hisoblanadi.

So'rovda qatnashganlarning 1 275 nafari javobgarlikni isbotlash murakkabligini, 1 480 nafari esa sud amaliyotidagi qarama-qarshiliklarni asosiy muammo sifatida ko'rsatgan. Shu bilan birga, 1 745 kishi ayb faqat ba'zi hollarda muhim deb hisoblagan. Bu amalda aybning mavqeyi noaniq ekanligi-

ni ko'rsatadi. Germaniya, Avstriya va Shveysariya qonunchiligida ayrim majburiyat turlari (masalan, xavfli faoliyat, ishlab chiqarishdagi xavflar) uchun aybdan qat'i nazar, javobgarlik prinsipi qo'llaniladi.

So'rov natijalariga ko'ra, xodimlarning 1 548 nafari zarar miqdorini shartnomada belgilangan formula asosida hisoblashni afzal deb hisoblagan, 1 372 kishi esa iqtisodiy ekspertizani ustun deb ko'rsatgan. Shu bilan birga, 1 952 kishi zarar qoplanishi shart, boshqa choralar bilan almashtirib bo'lmashligini qayd etgan. Bu amalda zararni aniqlashda yagona yondashuv mavjud emasligini ko'rsatadi.

Buyuk Britaniya va AQSH amaliyotida zararni hisoblashning qonuniy metodologiyasi mavjud bo'lib, u "expected loss" va "aktual loss" tushunchalari asosida ishlaydi. Germaniyada esa zarar qoplanishi kreditorni majburiyat bajarilgandagi holatga qaytarishi shartligi prinsipiga tayanadi. Real ijroni kuchaytirish, ayb va isbotlash mexanizmlarini aniq belgilash, zararni hisoblashning yagona uslubini joriy qilish – so'rovnoma ko'rsatilgan muammolarni bartaraf etishning asosiy yo'llari hisoblanadi.

Majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikni tushunish va talqin etishga nisbatan xorijiy yurisdiksiyalarda ham bir qator ilmiy-amaliy va nazariy yondashuvlar shakllangan. Xorijiy huquqiy fanlarda umumqabul qilingan kategoriya bo'lib, bu javobgarlik, jumladan, zararni qoplash va neustoykani undirishdan tashqari, shartnomani bekor qilish, real bajarish, sinallagmatik (ikki tomonlama) shartnomada bajarishni to'xtatib turish yoki bajarishdan bosh tortish (exceptio non adimpleti contractus), pul majburiyatlarida yillik foizlar va bahoni kamaytirishni ham o'z ichiga oladi.

Bu yondashuv BMTning 1980-yil 11-apreldagi "Tovarlar xalqaro oldi-sotdi shartnomalari to'g'risida"gi Vena konvensiyasi⁴, UNIDRUning⁵ xalqaro tijorat shartnomalari prinsiplari, shuningdek, Yevropa shartnoma huquqi prinsiplari⁶ kabi uyg'unlashtirilgan xususiy-huquqiy hujjatlarda aks etgan.

4 "Xalqaro tovarlar oldi-sotdi shartnomalari to'g'risida"gi BMT konvensiyasi (inglizcha nomi: United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods), ba'zan Vena konvensiyasi deb ham ataladi, bu xalqaro savdo uchun yagona huquqiy asos yaratishga qaratilgan ko'p tomonlama shartnomadir. 2023-yil dekabr holatiga ko'ra, mazkur konvensiyani 97 ta davlat ratifikatsiya qilgan bo'lib, ular dunyo savdosining uchdan ikki qismini tashkil etadi. O'zbekiston Respublikasi mazkur konvensiyaga O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1996-yil 30-avgustdagi 294-I-sonli "Birlashgan Millatlar Tashkilotining Xalqaro tovarlar oldi-sotdi shartnomalari to'g'risidagi konvensiyasiga qo'shilish haqida"gi qaroriga asosan qo'shilgan. (O'zbekiston Respublikasi uchun 1997-yil 1-dekabrda kuchga kirgan), <https://lex.uz/acts/2634626>.

5 Международный институт унификации частного права, сокращенно УНИДРУА (фр. UNIDROIT); Источник – <https://ru.wikipedia.org>

6 https://www.uaipit.com/uploads/legislacion/files/1415358888_5EN_Principles_of_European_Contract_Law_parts_I_and_II_31_07_1998.pdf

Fuqarolik javobgarlikning ikki asosiy funksiyasini – reparativ (zararni qoplash) va preventiv-tarbiyaviy funksiyalarini birlashtirish mazkur huquqiy institutga mustahkam mazmun baxsh etadi, adolat g'oyasini tiklaydi va noqonuniy harakatlar oqibatida yuzaga kelgan salbiy ta'sirlarni bartaraf etishga xizmat qiladi. Bu esa o'z navbatida, keltirilgan zararni to'liq qoplash majburiyatini yuzaga keltiradi.

Majburiyatlarni buzish holatida qo'llaniladigan fuqarolik-huquqiy javobgarlik – bu shartnoma yoki qonun bilan belgilangan qoidalarga rioya qilinmaganida yuzaga keladigan huquqiy reaksiya bo'lib, uning asosiy xususiyati moddiy (mulkiy) xususiyatdagi sanksiyalarni tatbiq etish bilan bog'liqdir. Bunday javobgarlikning vazifasi faqat qarzdorni jazolashdan iborat emas, aksincha, qarzdorning harakatlari yoki harakatsizligi oqibatida kreditorning buzilgan mulkiy manfaatlarini tiklashga qaratilgan.

Fuqarolik huquqida majburiyatlar instituti keyingi yillarda faol rivojlanmoqda. Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 23- noyabrdagi "Kreditrlarning huquqiy himoyasini kuchaytirish va tadbirkorlik faoliyatini moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 4026-sonli qarori, 2019-yil 5-apreldagi 5464-sonli farmoyishi bilan tasdiqlangan Fuqarolik qonunchiligini takomillashtirish konsepsiyasi hamda 2021-yil 15-sentyabrdagi "Shartnomaviy munosabatlarni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 6313-sonli va 2023-yil 29-apreldagi "Kreditrlarning garov bilan ta'minlangan talablarini qanoatlantirish tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi 63-sonli farmonlarining qabul qilinishi munosabati bilan fuqarolik-huquqiy javobgarlik institutini takomillashtirish masalalariga alohida e'tibor qaratildi.

Fuqarolik kodeksining majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikka bag'ishlangan 24-bobi o'tgan asrning oxirlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatdan kelib chiqib qabul qilingan bo'lib, o'tgan yillar mobaynida birmuncha "eskirgan" hamda zamonaviy chaqiriqlar hamda internet tarmog'ining rivojlanishi bilan bog'liq masalalarni qamrab olmagan. Shu nuqtayi nazarda Fuqarolik kodeksining 24-bobini yangi tahrirda belgilash va uning tuzilishini xorijiy mamlakatlar, eng avvalo qo'shni mamlakatlar Fuqarolik kodekslaridan kelib chiqib qayta shakllantirish lozim bo'ladi.

Agar amaldagi Fuqarolik kodeksining 24-bo-

biga e'tibor qaratadigan bo'lsak, bunda "majburiyatlarni buzish tushunchasi", "majburiyatni buzish oqibatlari", "shartnoma bekor bo'lganlik uchun javobgarlik", "yo'qotishlar uchun javobgarlik", "qarzdorning o'z xodimlari tomonidan yetkazilgan zarari uchun javobgarligi", "majburiyatda tavakkalchilik" va shu kabi bir qator moddalar va qoidalar mavjud emasligi ko'zga tashlanadi.

Amaldagi qonunchilik, sud amaliyoti va ilmiy doktrina tahlili asosida majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikni rivojlantirishning qator tendensiyalarini ajratish mumkin:

1) fuqarolik qonunchiligiga insofilik tamoyilining kiritilishi;

2) majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlikning samarali modelini izlash jarayoni hali ham davom etmoqda;

3) fuqarolik-huquqiy javobgarlik konstruksiyasida oqibatlarni oldindan ko'ra bilish mezonini inobatga olish va sababiy bog'lanishni subyektivlashtirish;

4) fuqarolik-huquqiy javobgarlik choralarining kompensatsion yo'naltirilganligi – kreditorning ijro manfaatini himoya qiladi (performance interest);

5) fuqarolik-huquqiy javobgarlikning dispozitiv tamoyillarining rivojlanishi;

6) fuqarolik-huquqiy javobgarlik instituti rivojlanishining tendensiyalaridan biri – shartnomadan tashqari javobgarlik doirasining kengayishi va shartnomaviy hamda delikt javobgarligi o'rtasidagi o'zaro aloqaning mustahkamlanishidir.

Majburiyatlarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikni qo'llashga oid nazariy va ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lgan quyidagi xulosa, taklif hamda tavsiyalarni bildiramiz:

1. Fuqarolik-huquqiy javobgarlik – bu moddiy (mulkiy) sanksiyalar turlaridan biri bo'lib, u qarzdor (ya'ni, zarar yetkazuvchi shaxs) uchun uning mulkiy huquqlari sohasida salbiy oqibatlar yuzaga kelishi bilan tavsiflanadi va shu orqali jabrlanuvchiga uning huquqi buzilgunga qadar mavjud bo'lgan holatni to'liq yoki qisman tiklash imkonini beradi.

2. a) fuqarolik-huquqiy javobgarlik – bu huquqbuzarlik uchun davlat tomonidan qo'llaniladigan mulkiy sanksiyadir; b) javobgarlik real majburiyatni ijro etishdan farq qiladi; c) javobgarlik sanksiyaning amalga oshgan shakli sifatida namoyon bo'ladi; d) sanksiya va javobgarlik o'rtasida farqlar mavjud; e) fuqarolik-huquqiy javobgarlikni alohida huquqiy institut sifatida shakllantirish maq-

sadga muvofiq.

3. Fuqarolik-huquqiy javobgarlikning ikki asosiy funksiyasini – reparativ (zararni qoplash) va preventiv-tarbiyaviy funksiyalarini birlashtirish mazkur huquqiy institutga mustahkam mazmun baxsh etadi, adolat g'oyasini tiklaydi va noqonuniy harakatlar oqibatida yuzaga kelgan salbiy ta'sirlarni bartaraf etishga xizmat qiladi. Bu esa o'z navbatida, keltirilgan zararni to'liq qoplash majburiyatini yuzaga keltiradi.

4. Javobgarlik asosi sifatida aybga nisbatan yondashuvni o'zgartirish hamda barcha turdagi majburiyatlarni bajarmaganlik uchun javobgarlikni belgilashda ayb mezonini inobatga olish lozim bo'ladi. Shu sababli Fuqarolik kodeksidagi majburiyatlarni bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun javobgarlik asosi sifatida aybni belgilash, fors-major holatlarini ham barcha uchun bir xilda amal qilishini nazarda tutish o'rinli bo'ladi.

5. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksini takomillashtirish, ya'ni "Yuridik shaxslar organlari va mansabdor shaxslarining fidutsiar (ishonchli) javobgarligi", "Bir xil turdagi majburiyatlar bo'yicha talablarni qondirish", "Majburiyat bo'yicha kreditorning huquqlarini himoya qi-

lish", "Majburiyatni buzishning huquqiy oqibatlari", "Shartnoma bekor qilinganda yetkazilgan zararlarni qoplash", "Qarzdorning o'z xodimlari uchun javobgarligi", "Majburiyatda tavakkalchilik xavfi", "Shartnomada nazarda tutilgan holatlar ro'y berganda vujudga keladigan mulkiy yo'qotishlarni qoplash" nomli yangi moddalar kiritish maqsadga muvofiq.

6. Fuqarolik qonunchiligida real ijroni asosiy chora sifatida belgilash va faqat o'ta favqulodda holatlarda (imkonsizlik, huquqiy to'siqlar) pulli kompensatsiya bilan almashtirish mumkin. Majburiyatni asl holda bajarish to'g'risidagi qarorlarni ijro organlari orqali samarali ta'minlash bo'yicha sudlarning vakolatini kuchaytirish zarur.

7. Fuqarolik-huquqiy javobgarlikda aybning ahamiyati aniq belgilanishi kerak. Xususan, obyektiv javobgarlik (aybdan qat'i nazar) va subyektiv javobgarlik (aybga asoslangan) holatlarini huquqiy normalarda aniq ajratish lozim.

8. Zararni hisoblashning yagona uslubiy qoidalarini, ya'ni metodologiyasini ishlab chiqish. Sudlarda iqtisodiy ekspertizani majburiy tartibda tayinlash, shartnomalarda zararni hisoblash formulalarini qonun darajasida belgilangan me'yorlarga moslash lozim.

#

Matluba AMINJONOVA,
yuridik fanlar doktori (DSc), professor

OILAVIY MUNOSABATLAR VA OILAVIY ZO'RAVONLIKKA QARSHI KURASHISHNING KONSTITUTSIYAVIY-HUQUQIY ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining ahamiyati, oila va oilaviy munosabatlarda tutgan o'ri, oilaviy munosabatlarni tartibga solishga doir ayrim konstitutsiyaviy normalarni takomillashtirish masalalari, oilaviy zo'rvonlikka qarshi choralar va ularni qo'llash bilan bog'liq ayrim muammolar, nikohni bekor qilish va bola bilan ko'rishishga doir konstitutsiyaviy normalarni takomillashtirish xususida fikr yuritilgan.

АННОТАЦИЯ. В данной статье рассматриваются значение Конституции Республики Узбекистан, роль Конституции в семье и семейных отношениях, вопросы совершенствования отдельных конституционных норм, регулирующих семейные отношения; обсуждены меры по борьбе с домашним насилием и некоторые проблемы, связанные с их применением, а также совершенствование конституционных норм о разводе и посещении детей.

ABSTRACT. This article examines the significance of the Constitution of the Republic of Uzbekistan, the role of the Constitution in the family and family relations, issues of improving individual constitutional norms regulating family relations, Measures to combat domestic violence and some problems associated with their application were discussed, as well as improvements to constitutional norms on divorce and child visitation.

Kalit so'zlar: Konstitutsiya, oila munosabatlari, oilaviy zo'rvonlik, nikohni bekor qilish, himoya orderi, bolalar bilan ko'rishish.

Ключевые слова: Конституция, семейные отношения, домашнее насилие, развод, судебный запрет, встречи с детьми.

Key words: Constitution, family relations, income generation, divorce, personal restraining order, meetings with children.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi fuqarolarning O'zbekiston Respublikasida erkin va farovon yashashi uchun barcha kafolatlarni o'zida mujassam etgan. Ayniqsa, Konstitutsiyada sog'lom oilani shakllantirish va oilada yuksak ma'naviy-axloqiy muhitni qaror toptirish uchun zarur shart-sharoit yaratish, yoshlarni oila qurishga tayyorlash, oilalar mustahkamligini va manfaatlarini ta'minlash, sog'lom farzand o'stirish va voyaga yetkazish masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan.

Oila – avlodlar davomiyligi, qadriyatlar, urf-odatlar va an'analarni, qolaversa, xalqimiz ma'naviy merosining avlodlar o'tishini ta'minlovchi omildir. Oilaning mustahkamligi jamiyat taraqqiyotining garovidir.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining inson huquqlariga doir xalqaro standartlarning mazmuni bilan boyitilganligi ham jamiyatda oilaning muqaddasligini ifodalaydi. Xususan, Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 16-mod-

dasida "Oila jamiyatning tabiiy va asosiy hujayrasidir va u jamiyat, davlat tomonidan muhofaza etilish huquqiga egadir"¹ deb belgilangan.

Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi hamda Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktlar, Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiya, Xotin-qizlarni kamsitishning barcha shakllariga barham berish to'g'risidagi konvensiya² oilaga g'amxo'rlik ko'rsatishning minimal darajasini belgilab, davlatlar uchun muayyan majburiyatlarni nazarda tutadi. Bu normalar O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining tegishli normalarida o'z ifodasini topgan.

O'zbekiston Konstitutsiyasining XIV bobi oilaga bag'ishlanib, uning 76-moddasida: "Oila jamiyatning asosiy bo'g'inidir hamda jamiyat va davlat muhofazasidadir bo'lish huquqiga ega" degan norma universal xalqaro hujjatlardagi prinsiplarga hamohangdir³.

Barcha davlatlar oilani mustahkamlashga harakat qilib, bu boradagi ishlarning asosiy yo'nalish-

1 Inson huquqlari to'g'risida xalqaro bill. –T.: Adolat, 1992-yil, 14-bet.

2 Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi, Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktlar, Bola huquqlari to'g'risidagi, Xotin-qizlarni kamsitishning barcha shakllariga barham berish to'g'risidagi konvensiyalar. <https://lex.uz/uz/docs/7338189>

3 O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 01.05.2023-y., 03/23/837/0241-son)

lari va istiqbollarini belgilab boradi.

O'zbekiston Respublikasida oila munosabatlari tartibga solishda Konstitutsiya bilan bir qatorda uning normalariga asoslangan holda ishlab chiqilgan Oila kodeksi muhim ahamiyatga ega. Ushbu kodeks oila munosabatlarida ota-ona va farzandlarning bir-biriga nisbatan bo'lgan huquq va majburiyatlarini ham belgilaydi. Kodeksdagi bu normalar O'zbekiston Respublikasining milliy qadriyatlariga asoslangan holda ishlab chiqilgan bo'lib, kodeksning IV bo'limi ota-ona hamda voyaga yetmagan bolalarning huquq va majburiyatlari deb nomlanib, bu bo'limda voyaga yetmagan bolalarning shaxsiy nomulkiy huquqlari, ota-onaning shaxsiy nomulkiy huquq va majburiyatlari, ota-ona hamda bolalarning mulkiy huquq va majburiyatlari to'liq yoritib berilgan.

Oilalarni mustahkamlashga qaratilgan ulkan ijobiy natijalarga qaramay, oila institutini yanada mustahkamlash bo'yicha foydalanilmagan imkoniyatlar ko'zga tashlanmoqda. Ayrim holatlarda esa maishiy zo'ravonlik, ishsizlik, oilalarning to'liq emasligi (ota yoki ona ish qidirib chetga chiqib ketishi), alkogol va narkotik moddalarni iste'mol qilish, ba'zi toifadagi (ayollar, bolalar, nogironlar va b.) shaxslarga nisbatan salbiy munosabat kabi muammolar ham uchrab turibdi.

Oila doirasidagi zo'ravonliklar holati tashvishli bo'lib, bugungi kunda oilaviy zo'ravonlikning oldini olish choralari o'zida belgilovchi konstitutsiyaviy normalarni ham qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda. Chunki, oila munosabatlarini huquqiy tartibga solishga qaratilgan qonun normalarining o'zi ham ayrim hollarda oilaviy munosabatlarni mustahkamlashga salbiy ta'sir etayotganligini kuza-tish mumkin.

Masalan, O'zbekiston Respublikasining "Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida"gi qonuni 21-moddasiga ko'ra, xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonlikning oldini olishga doir yakka tartibdagi chora-tadbirlar turlari sifatida himoya orderi berish orqali himoya

qilish belgilangan.

Mazkur qonunning 23-moddasiga ko'ra, "himo-ya orderi tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlanuvchiga beriladi" deyilgan. Demak, ushbu qonun talabi-ga ko'ra, himoya orderini olish bo'yicha murojaat qilgan shaxs haqiqatda jabrlanganligi aniqlangan bo'lishi lozim⁴. Lekin, Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 4-yanvardagi 3-sonli qarori bilan tasdiq-langan "Tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlangan xo-tin-qizlar va bolalarga himoya orderini berish, ijro-sini ta'minlash va monitoring olib borish to'g'risi-da"gi nizomning himoya orderini berish tartibida tazyiq va zo'ravonlik jabrlanuvchisining muro-jaati ham himoya orderini berishga asos bo'lishi belgilangan⁵. Nizomdagi ushbu tartib amaliyot-da himoya orderini so'rab murojaat qilgan har bir xotin-qizga hali ular tazyiq va zo'ravonlikka uchramagan bo'lsa ham berilayotganligini kuza-tish mumkin. Bugungi kunda xotin-qizlar tomo-nidan oiladagi oddiy kelishmovchilikning oqiba-tida ham himoya orderini so'rab murojaat qilish holatlari ko'paygan. Himoya orderi esa murojaat qilgan har bir ayolga berilmoqda, natijada bu oila-larni haqiqatda buzilishi, nikohning bekor bo'lishi ko'payishiga olib kelmoqda. Chunki, O'zbekiston Respublikasining 2025-yil 9-apreldagi 1053-sonli qonuniga asosan O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 40-moddasi "sud oilaviy (maishiy) zo'ravonlikdan jabrlangan shaxsning talabiga ko'ra yarashish uchun muhlat tayinlamaydi" de-gan mazmundagi to'rtinchi qism bilan to'ldirilgan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining "Sudlar tomonidan nikohdan ajra-tishga oid ishlar bo'yicha qonunchilikni qo'llash amaliyoti to'g'risida"gi qaroriga yangi 15¹-band ki-ritilgan bo'lib, mazkur badda O'zbekiston Res-publikasi Oila kodeksi 40-moddasining to'rtinchi qismiga ko'ra, sud oilaviy (maishiy) zo'ravonlik-dan jabrlangan shaxsning talabiga ko'ra yarashish uchun muhlat tayinlamasligi belgilangan⁶.

Demak, bugungi kunda hali tazyiq va zo'ravon-likka uchramasdan turib olingan himoya order-

4 O'zbekiston Respublikasining "Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida"gi qonuni (23-moddaning nomi O'zbekiston Respublikasining 2023-yil 11-apreldagi O'PQ-829-sonli qonuni tahririda – Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 12.04.2023-y., 03/23/829/0208-son).

5 Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 4-yanvardagi 3-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlangan xotin-qizlar va bolalarga himoya orderini berish, ijrosini ta'minlash va monitoring olib borish to'g'risida"gi nizom (Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 04.01.2020-y., 09/20/3/0018-son, 19.06.2020-y., 09/20/391/0777-son; 12.03.2021-y., 09/21/132/0202-son; Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 05.04.2022-y., 09/22/153/0266-son; 10.08.2022-y., 09/22/438/0726-son; 04.09.2023-y., 09/23/434/0679-son; 27.08.2024-y., 09/24/529/0652-son; 14.07.2025-y., 09/25/440/0656-son; 16.07.2025-y., 09/25/441/0622-son).

6 O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining "Sudlar tomonidan nikohdan ajratishga oid ishlar bo'yicha qonunchilikni qo'llash amaliyoti to'g'risida"gi qarori // <https://lex.uz/uz/docs/4676892>

lari nikohni bekor qilish uchun asos bo'lmoqda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 26-avgustdagi "O'zbekiston Respublikasi Hukumatining ayrim qarorlariga tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlangan xotin-qizlarga himoya orderini berish tartibini takomillashtirishga qaratilgan o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi 529-sonli qarorida hatto profilaktika inspektori tomonidan himoya orderini tashabbus tartibida berish huquqi ham belgilangan⁷.

Eng muhimi, ichki ishlar organlarining tayanch punkti profilaktika (katta) inspektorlarining faoliyatini baholash ularning qancha himoya orderi berganligi bilan o'lchanishi ularning xotin-qizlarga himoya orderi berishdan manfaatdorligini ifodalaydi.

Himoya orderi haqiqatdan ham xotin-qizlarni himoya qilishning eng yaxshi usullaridan biri, shuningdek, tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlanganlarga nikohni bekor qilishda muddat berilmasligi ham ijobiy amaliyot, chunki hayotda ko'plab ayollarning tazyiq va zo'ravonliklar oqibatida o'z joniga qasd qilish holatlari ko'payganligiga o'zimiz guvoh bo'ldik. Albatta, nikohni erta bekor qilishning oldini olishda himoya orderi berish tartibini takomillashtirishga e'tibor qaratishimiz lozim. Himoya orderi o'z nomi bilan tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlanganlarga nisbatan berilishi sababli, himoya orderini zo'ravonlik va tazyiqdan haqiqatdan ham jabrlanganlarga, ya'ni xotin-qizlarga zo'ravonlik va tazyiq o'tkazilganligi aniqlangan bo'lishi kerak. Ya'ni shunchaki murojaat asosida himoya orderlarini berishga barham berish lozim.

Yuqorida qayd etilgan Oliy sud Plenumi qarorida "oilaviy (maishiy) zo'ravonlik deb — O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksining 59²-moddasi va Jinoyat kodeksining 126¹-moddasida nazarda tutilgan qilmishlar tushunilishiga sudlarning e'tibori qaratilsin" deb belgilangan⁸. Demak, Oliy sud Plenum qarori mazmunida ham himoya orderi xotin-qizlarga yuqorida qayd etilgan kodekslardagi harakatlar tufayli jabrlanganligi aniqlanishi lozim.

Shu sababli O'zbekiston Respublikasining "Xo-

tin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida"gi qonuni 23-moddasi birinchi qismidagi *"himoya orderi tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlanuvchiga beriladi"* degan jumla *"himoya orderi tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlanganligi tergov va surishtiruv organlari tomonidan aniqlangan shaxslarga beriladi"* degan mazmundagi jumla bilan almashtirilishi lozim. Xuddi shu kabi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 4-yanvardagi 3-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlangan xotin-qizlar va bolalarga himoya orderini berish, ijrosini ta'minlash va monitoring olib borish to'g'risida"gi nizomga ham himoya orderi berish uchun asos bo'ladigan hujjatlar qatoriga tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlanganligi haqidagi surishtiruv yoki tergov organlarining hujjatlari asos bo'lishi haqidagi normani kiritish lozim.

Nikohni bekor qilishni huquqiy tartibga solishga doir yana ayrim konstitutsiyaviy normalarni takomillashtirish ham bugungi kunning dolzarb vazifasi hisoblanadi. Jumladan, fuqarolik ishlari bo'yicha sudlarda nikohni bekor qilish bilan bog'liq ishlar ko'rilishida nikohni bekor qilishga doir qonunchilikdagi ayrim normalar aniq belgilanmaganligi nikohni bekor qilishga oid normalarni turlicha qo'llash imkonini beradi. Odatda nikohni bekor qilishni so'rab ariza bergan taraf imkon qadar tezroq nikohni bekor qilishni talab qiladi. Bunda sudya vaziyatga qarab nikohni bekor qilishga oid normalarni turlicha qo'llashi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2011-yil 20-iyuldagi "Sudlar tomonidan nikohdan ajratishga oid ishlar bo'yicha qonunchilikni qo'llash amaliyoti to'g'risida"gi 6-sonli qarorining 15-bandiga ko'ra, sud majlisida oilani saqlab qolish mumkinligini tasdiqlovchi holatlar (bolalar borligi, nikohning davomiyligi, oiladagi munosabatlarning xususiyatlari, vaqtinchalik kelishmovchilik va boshqalar) aniqlanganda, sud har ikkala tarafning yoki ulardan birining iltimosiga binoan yoxud o'z tashabbusi bilan nikohdan ajratish to'g'risidagi ish ko'rilishini keyinga qoldirishga va Oila kodeksining 40-moddasi ikkinchi qismiga muvofiq er-xotinga yarashish uchun olti oygacha muhlat tayinlashga

7 O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 26-avgustdagi "O'zbekiston Respublikasi Hukumatining ayrim qarorlariga tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlangan xotin-qizlarga himoya orderini berish tartibini takomillashtirishga qaratilgan o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi 529-sonli qarori (Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 27.08.2024-y., 09/24/529/0652-son).

8 O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi Plenumining "Sudlar tomonidan nikohdan ajratishga oid ishlar bo'yicha qonunchilikni qo'llash amaliyoti to'g'risida"gi qarori // <https://lex.uz/uz/docs/4676892>

haqli⁹. Bunda shuni e'tiborga olish lozimki, Oila kodeksining 218-moddasi talablarini inobatga olgan holda yarashish uchun beriladigan muhlat uch oydan kam bo'lishi samarasiz hisoblanadi. Er-xotinni yarashtirish maqsadida olti oylik muhlat ichida ishning ko'rilishi bir necha marta keyinga qoldirilishi mumkin.

Oliy sud Plenumi qarorining 15-bandidagi "Er-xotinni yarashtirish maqsadida olti oylik muhlat ichida ishning ko'rilishi bir necha marta keyinga qoldirilishi mumkin" degan jumlada sudya aynan qanday hollarda ishni ko'rishni keyinga qoldirishi mavhumligi va "bir necha marta" deganda sudyaning xohishiga ko'ra, xohlagancha ishni ko'rishni keyinga surish vakolatini belgilanganligi sababli ushbu norma "korrupsiyaviy" norma hisoblanadi. Chunki, mazkur normada sudlar ayni qanday holatlarda ishni ko'rishni keyinga qoldirishi va necha martagacha qoldirishi lozimligi aniq belgilanmagan.

Ya'ni Oliy sud Plenumining "Sudlar tomonidan nikohdan ajratishga oid ishlar bo'yicha qonunchilikni qo'llash amaliyoti to'g'risida"gi 6-sonli qarori 16-bandida nikohdan ajratishga asoslar bo'lmaganda, sud da'voni rad etishi belgilangan. Shuningdek, ushbu qarorning 18-bandida aynan o'sha taraflar tomonidan aynan o'sha asoslar bo'yicha nikohdan ajratish to'g'risidagi takroriy da'vo arizasi sudning ish yurituviga bunday da'voni rad qilish haqidagi hal qiluv qarori yoki da'vogarning da'vodan voz kechganligi yoxud taraflar yarashganligi munosabati bilan ish yuritishni tugatish haqidagi ajrim qonuniy kuchga kirgan kundan boshlab, kamida olti oy o'tgandan so'ng qabul qilinishi mumkinligi qayd etilgan¹⁰.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 40-moddasi ikkinchi qismida sud ishning ko'rilishini keyinga qoldirib, er-xotinga yarashish uchun olti oygacha muhlat tayinlashga haqli¹¹.

Bu qoidaning amaliyotda qo'llanilishi agar da'vo arizani qanoatlantirish rad etilgan bo'lsa, olti oydan keyin qayta da'vo ariza bilan yangitdan sudga murojaat qilish mumkinligi nazarda tutiladi. Olti oy o'tgandan so'ng qayta berilgan da'vo arizalar sud-

lar tomonidan yana umumiy tartibda ko'rib chiqilib, oilani tiklash uchun yana olti oy muddatgacha yarashish uchun muhlat belgilanishi mumkin. Ya'ni nikohni bekor qilish haqidagi da'vo arizalarni qanoatlantirish rad etilganligi, bu o'z-o'zidan olti oydan keyin qayta sudga murojaat qilishni belgilaydi. Ya'ni bu olti oy muddat oilaning yarashib ketishi uchun eng maksimal muddat hisoblanadi. Lekin, yangi da'vo arizani ko'rayotgan sudya yana yarashish uchun muddat berishi oqibatida nikohni bekor qilish masalasi bir yildan ortiq muddatni tashkil etadi.

Ikkinchi holatga e'tibor qaratadigan bo'lsak, birinchi marta nikohni bekor qilishni so'rab murojaat qilgan da'vogarning da'vo arizasini qanoatlantirish rad qilinmasdan, balki O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 40-moddasi ikkinchi qismiga asoslangan holda olti oygacha bo'lgan muddatning birini tanlagan holda sudlar tomonidan yarashish uchun muddat belgilanadi. Qonunchilikda olti oygacha bo'lgan muddatlarni qanday holatda, qancha muddat berilishi mezonlari aniq berilmaganligi sababli, sudlar bu muddatlarni ham o'z imkoniyatidan kelib chiqqan holda belgilashi fuqarolar o'rtasida norozilikni vujudga keltiradi.

Shuningdek, ayrim sudyalardan da'vo arizani qanoatlantirishni rad qilmasdan bir yo'la yarashish uchun muddatning belgilanishi ham nikohni bekor qilishga oid ishlarning ko'rilishida qonunlar turlicha qo'llanilayotganligidan dalolat bermoqda. Shu sababli bugungi kunda asosiy vazifamiz korrupsiyaga qarshi kurashish ekan qonunchilikdagi korrupsiyaviy normalarni bartaraf etish choralari ko'rishimiz lozim.

Yuqoridagilarga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 40-moddasi *"Agar muqaddam nikohni bekor qilish haqidagi da'vo arizani qanoatlantirish rad etilgan bo'lsa, olti oy o'tgandan so'ng qayta da'vo ariza bo'yicha nikohni bekor qilish masalasini ko'rib chiqayotgan sudya yarashib olish uchun muddat belgilashda dastlabki da'vo arizani qanoatlantirishning rad etilganligi va olti oydan keyin qayta murojaat qilayotganligini inobatga olishi lozim"* degan qo'shimcha bilan to'ldirilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

9 O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining "Sudlar tomonidan nikohdan ajratishga oid ishlar bo'yicha qonunchilikni qo'llash amaliyoti to'g'risida"gi qarori // <https://lex.uz/uz/docs/2414114>

10 O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining "Sudlar tomonidan nikohdan ajratishga oid ishlar bo'yicha qonunchilikni qo'llash amaliyoti to'g'risida"gi qarori // <https://lex.uz/uz/docs/2414114>

11 O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksi (238-moddaning to'rtinchi qismi O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 21-apreldagi O'PQ-683-sonli qonuni tahririda — Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son).

Oila munosabatlarida yana bir muammoli masala – bu boladan alohida yashayotgan ota yoki onaning bola bilan ko'rishish tartibini belgilash bilan bog'liq ishlardir. O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 76-moddasi ikkinchi bandiga ko'ra, "Bola bilan birga yashayotgan ota (ona) bolaning ona (ota)si bilan ko'rishishiga, agar bunday ko'rishish bolaning jismoniy va ruhiy sog'lig'iga, axloqiy kamolotiga zarar keltirmasa, qarshilik qilmasligi kerak"ligi qat'iy belgilangan. Lekin, sud amaliyotida mazkur moddaning talablari qo'llanilamayotganligi, ya'ni sudlar tomonidan boladan alohida yashayotgan ota yoki onaning bola bilan ko'rishishi ma'lum bir haftaning kunlarida, ma'lum bir soatlarda va vaqtlarda ko'rish haqida belgilab qo'yiladi. Bu sud amaliyoti O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 76-moddasi ikkinchi bandiga, shuningdek, bola manfaatlariga zid hisoblanadi. Chunki, ota yoki onadan alohida yashayotgan bola ota-onasi bilan har doim birga bo'lishni xohlaydi. Nima uchun bola bilan yashayotgan ota yoki onaning bola bilan ko'rishishga qarshilik qilsa, uning talablarini qonunga zid ravishda qanoatlantirib, bola bilan uchrashishni kunlar yoki soatlar bilan belgilash kerak? Faqatgina bolaning maktabgacha ta'lim muassasalari yoki maktabga borishini inobatga olgan holda, sud hal qiluv qarorida bolaning maktabgacha ta'lim muassasalari, shuningdek maktab, kollejlarda bo'lish vaqtidan tashqari boshqa vaqtlarda cheklanmagan miqdorda bola bilan ko'rishishi mumkinligini qat'iy belgilashi lozim.

Hozirgi sud amaliyoti bola manfaatlariga yoki

qonunchilikka zid hisoblanadi. Chunki, bola bilan yashayotgan ota (ona) bola bilan yashamayotgan ota (ona)dan o'ch olish maqsadida ham bola bilan uchrashishga qarshilik ko'rsatadi. Ya'ni boladan o'ch olish quroli sifatida foydalanib, boladan alohida yashayotgan ota (ona)ga ko'rsatmaslik holatlari ko'plab uchraydi.

Shu jihatdan bola manfaatlaridan kelib chiqqan holda, mazkur munosabatlarni takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Sud amaliyotida esa boladan alohida yashayotgan ota (ona) bola bilan uchrashish muddatlari chegaralab qo'yilmoqda. Bu O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 76-moddasi ikkinchi bandiga zid hisoblanadi. Shu sababli O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 76-moddasi ikkinchi bandi *"Bunday hollarda sud bolaning manfaatidan kelib chiqqan holda bola bilan birga yashamayotgan ota (ona)ning bola bilan ko'rishishi, agar bolaning jismoniy va ruhiy sog'lig'iga, axloqiy kamolotiga zarar keltirmasa, bolaning maktabgacha ta'lim tashkilotlarida, shuningdek, maktablarda bo'lgan vaqtidan tashqari boshqa vaqtlarda cheklov belgilanmagan holda bola bilan ko'rishishi haqida hal qiluv qarori chiqaradi"* degan jumla bilan to'ldirilishi lozim. Shunda bola bilan ko'rishishni belgilashga doir sud amaliyoti O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 76-moddasiga hamda bola manfaatlariga zid hisoblanmaydi.

Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, inson huquqlarini belgilovchi har bir konstitutsiyaviy normalar puxta bo'lishi va faqatgina xalq manfaatiga xizmat qilishi darajasida doimiy takomillashtirilib borilishi lozim.

Shodiyar SHAYZAKOV,
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi markaz boshlig'i,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

FUQAROLIK PROTSESSIDA SUD HUJJATLARINI QAYTA KO'RISH INSTITUTNING HUQUQIY TABIATI

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada fuqarolik sud hujjatlarini qayta ko'rish institutining protsessual mazmuni, uning odil sudlovni ta'minlashdagi o'ri va ahamiyati tahlil qilingan. Sud hujjatlarini apellyatsiya, kassatsiya, taftish tartibida hamda yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rish fuqarolar va tashkilotlarning buzilgan huquqlari hamda qonuniy manfaatlarini tiklashga qaratilgan muhim protsessual kafolat sifatida yoritilgan. Maqolada ushbu institutning tarixiy rivojlanishi, xalqaro huquqiy standartlar bilan bog'liq jihatlari, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va Fuqarolik protsessual kodeksida mustahkamlangan huquqiy asoslari tahlil etiladi. Shuningdek, sud qarorlarining qonuniyligi, asosiligi va adolatligini ta'minlash, sud xatolarini bartaraf etish, yagona sud amaliyotini shakllantirish hamda sud hokimiyatiga nisbatan jamoat ishonchini mustahkamlash mazkur institutning asosiy vazifalari sifatida ko'rsatilgan.

АННОТАЦИЯ. В данной статье проанализированы процессуальное содержание института пересмотра гражданских судебных актов, его место и значение в обеспечении правосудия. Пересмотр судебных актов в апелляционном, кассационном, ревизионном порядке, а также по вновь открывшимся обстоятельствам раскрывается как важная процессуальная гарантия, направленная на восстановление нарушенных прав и законных интересов граждан и организаций. В статье рассматриваются историческое развитие данного института, его связь с международно-правовыми стандартами, а также правовые основы, закреплённые в Конституции Республики Узбекистан и Гражданском процессуальном кодексе. Кроме того, обеспечение законности, обоснованности и справедливости судебных решений, устранение судебных ошибок, формирование единообразной судебной практики и укрепление общественного доверия к судебной власти определяются как основные задачи данного института.

ABSTRACT. This article analyzes the procedural content of the institution of reviewing civil court acts, as well as its role and significance in ensuring justice. The review of court acts through appellate, cassation, revision proceedings, and on the basis of newly discovered circumstances is examined as an important procedural guarantee aimed at restoring the violated rights and legitimate interests of citizens and organizations. The article discusses the historical development of this institution, its relationship with international legal standards, and the legal foundations enshrined in the Constitution of the Republic of Uzbekistan and the Civil Procedure Code. In addition, ensuring the legality, validity and fairness of court decisions, eliminating judicial errors, developing uniform judicial practice, and strengthening public trust in the judiciary are identified as the main tasks of this institution.

Kalit so'zlar: fuqarolik sud hujjatlari, qayta ko'rish instituti, apellyatsiya, kassatsiya, taftish instansiyasi, odil sudlov, sud hokimiyati, sud qarorining qonuniyligi, asoslilik, adolatlilik, fuqarolik protsessi.

Ключевые слова: гражданские судебные акты, институт пересмотра, апелляция, кассация, ревизионная инстанция, правосудие, судебная власть, законность судебного решения, обоснованность, справедливость, гражданский процесс.

Key words: civil court acts, institution of review, appeal, cassation, revision instance, justice, judiciary, legality of court decision, validity, fairness, civil procedure.

Fuqarolik sud ishlarini yuritish tizimida sud hujjatlarini qayta ko'rish instituti alohida ahamiyatga ega bo'lib, u odil sudlovni ta'minlashning muhim protsessual kafolatlaridan biri hisoblanadi. Mazkur institut orqali birinchi instansiya sudlari tomonidan qabul qilingan sud hujjatlarining qonuniyligi, asosiligi va adolatligi yuqori instansiya sudlari tomonidan qayta tekshiriladi. Bu esa sud xatolarini bartaraf etish, shaxslarning buzilgan yoki nizolashilayotgan huquq va qonuniy manfaatlarini tiklash, shuningdek, sud qarorlarining barqarorligi va ishonchliligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Hozirgi kunda fuqarolik sud hujjatlarini qayta ko'rish instituti nafaqat milliy qonunchilikda, balki xalqaro huquqiy standartlarda ham muhim o'rin tu-

tadi. Ushbu institutning samarali amal qilishi sud hokimiyatining mustaqilligi, qonuniylik va adolat tamoyillarining ro'yobga chiqishida hal qiluvchi omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, u fuqarolarning sud orqali himoyalanih huquqini ta'minlashga qaratilgan konstitutsiyaviy kafolatlarining amaliy ifodasi hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 55-moddasida har kimga o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlarining hamda boshqa tashkilotlarning, ular mansabdor shaxslarining qonunga xilof qarorlari, harakatlari va harakatsizligi ustidan sudga shikoyat qilish huquqi kafolatlanishi¹ belgilab qo'yilgan. Mazkur konstitutsiyaviy norma fuqarolik ishlari bo'yicha bi-

1 O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi //Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 01.05.2023-y., 03/23/837/0241-son. <http://lex.uz/docs/6445145>

rinchi instansiya sudlariga murojaat qilish huquqi bilan birgalikda, sud hujjatlarini yuqori instansiya-da, ya'ni apellyatsiya, kassatsiya va taftish tartibida shikoyat qilish huquqini ham kafolatlaydi.

Sud hujjatlarini qayta ko'rish instituti protsessual jihatdan xalqaro hamda milliy hujjatlarda o'z aksini topish bilan birga, tarixiy nuqtayi nazardan ahamiyatga ega hisoblanadi.

Jumladan, qabul qilingan qarorlarning adolatliligini tekshirish nafaqat bugun, balki qadimda ham mavjud bo'lganligini uchratishimiz mumkin. Masalan, Qadimgi Rimda mahalliy mansabdorlar tomonidan chiqarilgan turli xil qarorlar, buyruqlar o'zlaridan yuqori turuvchi hukmdor shaxslar tomonidan nechog'lik adolatligi tekshirilib, bekor qilingan. Bundan asosiy maqsad qabul qilingan qarorlar orqali fuqarolarning huquq va manfaatlarini yuqori bosqichlarda ham himoya qilishga qaratilgan.

Hatto davlat rivojlanishining dastlabki bosqichlarida ham sud erkin va mustaqil jamoat-fuqaroviy institut sifatida namoyon bo'lgan va bu holat sud qarorining yakuniy bo'lishi hamda shikoyat qilish obyekti hisoblanmasligini shartlab bergan. Vaqt o'tishi bilan davlat hokimiyati mustahkamlanib, sud tizimi rivojlandi va shu tufayli markaziy hokimiyat organlari tomonidan sud qarorlarini tekshirish imkoniyati paydo bo'ldi. Rivojlanishning bu ilk bosqichida apellyatsiya sudi mavjud bo'lmagan va sud qarorini bekor qilish yoki o'zgartirish masalasi qaror qabul qilgan aynan o'sha sudning o'zida muhokama etilgan².

Sud qarorlari ustidan shikoyat qilish imkoniyati apellyatsiya instituti bilan uzviy bog'liqligi haqida qarashlar mavjud bo'lib, F.M.Dmitriyevning ta'kidlashicha, "apellyatsiya har bir xalq hayotidagi eng kech paydo bo'lgan hodisalardan biri hisoblanadi"³.

Rim davlati vujudga kelishi bilan shaxslarning buzilgan huquqlarini himoya qilish asta-sekin tartibga solina boshladi. Dastlab nizolasha-

yotgan tomonlarning davlat organlariga, avvalo podshohlarga nizoni hal qilib berish va aybdor tomon jabrlangan shaxsga to'lashi lozim bo'lgan jazo – tovon miqdorini belgilashni so'rab murojaat qilishi alohida xususiyatga ega bo'lib, to'liq ravishda tomonlarning ixtiyoriga bog'liq edi. Keyinchalik esa Rimda yuzaga kelgan har qanday nizoda podshohlar sudya vazifasini bajarishi haqidagi odat keng tarqalgan. Ular qarorining ijrosini ta'minlash haqida ham g'amxo'rlik qilganlar. "Fuqarolik sudlovi ana shunday tarzda shakllana boshlangan va rivojlangan"⁴.

Davlat monopoliyasi mustahkamlanishi bilan fuqarolik sud ishlarini yuritish huquqni himoya qilishning yagona vositasiga aylandi. O'zboshimchalik "leges Juliae de vi publica et de vi privata" qonunlariga ko'ra taqiqlandi va jinoyat deb hisoblanadigan bo'ldi, shuningdek, majburiyatlarni zo'rlik bilan ijro ettirish ham man etildi⁵.

Rim fuqarolik protsessi o'z rivojlanishida bosqichma-bosqich uch shaklni bosib o'tgan: legiksion, formulyar va ekstraordinar shakllar⁶.

Legiksion hamda formulyar jarayonlarda sudyaning qarori, u adolatli bo'lganmi yoki yo'qmi bundan qat'i nazar, shikoyat qilinishi mumkin emas edi. K.I.Malishev buni shu bilan izohlaydiki, sudyalari nizoni hal etish uchun bevosita tomonlarning o'zi tomonidan vositachi sifatida saylangan, har bir ish bo'yicha sudyalarning alohida tanlanishi ham, "litis contestatio" tuzish paytida ham ishning hal etilishi tomonlar kelishuvining oqibati sifatida namoyon bo'lgan, huquqning tashqi manbalari to'liq bo'lmagani sababli, pretorlar va sudyalari ko'p hollarda "adolatning ichki tuyg'usi va amaliyotchilar maslahatlari"ga tayanib ish ko'rishlariga to'g'ri kelgan⁷.

Legiksion hamda formulyar jarayonlarning o'ziga xos jihati ikki bosqichning mavjudligi edi: "in jure" tartibidagi ish yuritish va "in iudicio" tartibidagi ish yuritish. Birinchi bosqichda nizoning predmeti belgilanar (litis contestatio) va nizo qa-

2 Kobakhidze A. 2003. Civil Procedure Law. Tbilisi. "Georgian Herald" edition.

3 Дмитриев Ф.М. История судебных инстанций и гражданского апелляционного судопроизводства от Судебника до Учреждения о губерниях. М., 1899 г. – С. 1-2.

4 Пухан И., Поленак - Акимовская М. Римское право. Пер. с макед. М., 1999 г. – С. 333.

5 O'sha manba.

6 Гарридо М. Римское частное право: казусы, иски, институты. М., 2005 г. – С. 163; Пухан И., Поленак-Акимовская М. Указ. соч. С. 332–333; Салогубова Е. В. Римский гражданский процесс. М., 2002 г. – С. 38–72.

7 Малышев К.И. Курс гражданского судопроизводства. Т. 2. – С. 167.

ror chiqarish uchun sudyaga yuborilar edi. Ikkinchi bosqichda esa ish sudya tomonidan hal etilardi. Bunda ishni to'g'ri hal qilish uchun ahamiyatga ega bo'lgan holatlar aniqlanar, dalillar taqdim etilar, hukm (qaror) chiqarilar edi, u "hamisha yuridik jihatdan haqiqiy va qat'iy bo'lgan, ya'ni ishning faktik holatlari noto'g'ri aniqlanganligi sababli bekor qilinishi mumkin emas edi. Bunda noto'g'ri chiqarilgan qaror konstitutiv xususiyatga ega bo'lib, yangi huquq va majburiyatlarni vujudga keltirar edi"⁸.

Bu o'rganishlar natijasida sud instansiyalari yuqori va quyi bo'g'inlarga ajratilgan holda hali ham mavjud emasligini ko'rish mumkin. Chunki, instansiyalar ta'sis etilgan taqdirda quyi sudlar bo'ysunuvchi maqomga tushib qolar, oraliq instansiya ahamiyatini olar edi, bu esa shikoyat qilinmaydigan sudning obro'sini yo'qotishga olib kelar edi. Rim huquqi asosida sud hujjatlarini qayta ko'rish instituti sekin-astalik bilan rivojlanib, keyinchalik butun Yevropa va Sharq mamlakatlari fuqarolik huquqi rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsata boshladi.

Yuqori instansiya bosqichlari haqida olimlar turli xil fikrlarni ilgari suradilar. Masalan, yuridik adabiyotlarda ko'rsatilishicha, yuqori instansiya sudi birinchi instansiya sudidan farqli ravishda faoliyatining o'ziga xos xususiyatlariga, vakolatlariga ega bo'lib, boshqa maqsadlarni amalga oshirish uchun tashkil etilgan. Apellyatsiya va kassatsiya instituti sudning qarorlari va hal qiluv qarorlarining qonuniyligi hamda asoslanganligini tekshirish bo'yicha yuqori instansiya sudining faoliyatini tartibga soluvchi huquq normalari yig'indisi ekanligi ko'rsatilgan⁹.

Sh.Shorahmetovning fikricha, sudda qabul qilingan qarorlar ishda ishtirok etuvchi shaxslarning, xususan, taraflar va uchinchi shaxslarning subyektiv huquqlari va qonuniy manfaatlariga ta'sir qiladi. Shu sababli ishning ko'rilishi natija-

sidan norozi bo'lgan shaxslar yuqori turuvchi sudga shikoyat, prokuror esa protest bilan murojaat qilib, ishning tekshirilishini iltimos qilishlari mumkin. Yuqori sudlar o'z navbatida birinchi instansiya tariqasida ish ko'rgan sudlarning qabul qilgan qarorlari qanchalik to'g'ri va asosli bo'lganligini tekshirishga majbur ekanligini ta'kidlaydi¹⁰.

Yuqoridagi fikrlardan ko'rish mumkinki, sud hujjatlarini qayta tekshirish orqali qonuniylilikni ta'minlash fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilishga qaratilganligi haqida xulosa qilish mumkin. Bu esa o'z navbatida, odil sudlov va sud hokimiyati mustaqilligining shakllarida namoyon bo'ladi.

Misol uchun, odil sudlov g'oyasi "...demokratiya qadriyatlari, ochiq fuqarolik jamiyati va huquqiy davlat tushunchalari bilan chambarchas bog'langan. Mustaqil odil sudlov tizimiga ega bo'lmagan mamlakatda qonuniylilik, jismoniy va yuridik shaxslarning huquqlari, kafolatlari ta'minlanmaydi va adolatsizlik barham topmas"ligi haqida xalqaro standartlarda uchratish mumkin¹¹.

Sh.Monteske sud hokimiyatining o'ziga xos belgilarini sud hokimiyatini tuzish va faoliyatini tashkil qilishning quyidagi tamoyillari orqali ochib berishga harakat qiladi: xalq tomonidan tuzilishi, siyosatdan xolilik va layoqatlilik¹².

D.O'.Aripov tadqiqotlarida sud hokimiyatini boshqa hokimiyat tarmoqlaridan ajratib turuvchi belgilarini siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy jihatdan tadqiq qilish uning to'liq mohiyatini yoritishga xizmat qilishini ko'rsatadi¹³.

Nazarimizda, fuqarolik sud hujjatlarini qayta ko'rish institutining protsessual mazmunini yoritishda, avvalo sud hokimiyati va odil sudlovning nazariy-huquqiy mohiyatiga tayanish talab etiladi. Zero, sud hujjatlarini qayta ko'rish tartibi sud hokimiyatining mustaqilligi, qonuniylilik, adolat va inson huquqlarini samarali himoya qilish kabi fundamental g'oyalarning amaliy ifodasi hisoblanadi.

8 Пухан И., Поленак -Акимовская М. Римское право. Пер. с макед. М., 1999 г. – С. 337.

9 Гражданско-процессуальное право России. – М.: Былина, 1992 г. – С. 343.

10 Shorahmetov Sh.Sh. O'zbekiston Respublikasining fuqarolik protsessual huquqi. – Toshkent, "Adolat". 2001-yil, 348-bet.

11 Стандарты Венецианской комиссии по независимости судебной системы. Доклад Европейской комиссии к демократии через право в сотрудничестве Конституционным судом Узбекистана. – Страсбург, 16.01.2013 г. // [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL\(2012\)084-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL(2012)084-rus)

12 Монтескье Ш. О духе законов // Избранные произведения. М., 1955 г. – С.803.

13 Aripov D.O'. Sud hokimiyati mustaqilligini tashkiliy-huquqiy takomillashtirishning zamonaviy tendentsiyalari. Yuridik fanlar bo'yicha fan doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozgan dissertatsiyasi. T., 2022-yil, 24-bet.

Xalqaro standartlarda odil sudlov g'oyasining demokratiya qadriyatlari, ochiq fuqarolik jamiyati va huquqiy davlat tushunchalari bilan uzviy bog'liq ekani ta'kidlanishi bejiz emas. Chunki, mustaqil va samarali sud tizimi mavjud bo'lmagan sharoitda fuqarolar hamda yuridik shaxslarning huquq va qonuniy manfaatlarini to'laqonli himoya qilish, sud xatolarini bartaraf etish va qonuniylikni ta'minlash imkoniyati cheklanadi. Shu ma'noda sud hujjatlarini qayta ko'rish instituti faqat protsessual bosqich emas, balki odil sudlovning to'g'ri va to'liq amalga oshirilishini kafolatlovchi muhim huquqiy mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Yuqoridagi olimlarning qarashlarini umumlashtirgan holda aytish mumkinki, sud hokimiyatining asosiy mazmuni uning mustaqil huquqiy institut ekani, faqat sudlar tomonidan amalga oshirilishi, qonunga bo'ysunishi, alohida protsessual shaklga egaligi va shaxs huquqlarini himoya qilishga qaratilgan maxsus funksional vazifasi bilan belgilanadi. Demak, sud hokimiyatining ushbu belgilarini inobatga olmasdan turib, fuqarolik sud hujjatlarini qayta ko'rish institutining protsessual mazmunini to'liq ochib berish mumkin emas. Chunki, sud qarorlarini apellyatsiya, kassatsiya yoki boshqa qayta ko'rish shakllarida tekshirish tartibi aynan sud hokimiyatining mustaqil, qonuniy va adolatli faoliyat yuritishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Fuqarolik sud hujjatlarini qayta ko'rish institutining protsessual mazmuni, eng avvalo birinchi instansiya sudi tomonidan qabul qilingan sud hujjatining qonuniyligi, asosliliigi va adolatliligini yuqori sud instansiyasi tomonidan tekshirish imkoniyatida namoyon bo'ladi. Bu institut sud xatosini bartaraf etish, moddiy va protsessual huquq normalarining to'g'ri qo'llanilishini ta'minlash, taraflarning buzilgan huquqlarini tiklash hamda sud amaliyotida yagona yondashuvni shakllantirish vazifalarini bajaradi. Boshqacha aytganda, sud hujjatlarini qayta ko'rish instituti sud hokimiyatining nazorat va tuzatish funksiyasini ifoda etadi. Ushbu funksiya esa sud hokimiyatining mustaqilligiga zid emas, aksincha uning ichki huquqiy mukammalligini ta'minlashga qaratilgan protsessual kafolatdir.

Shu nuqtayi nazardan sud hokimiyatiga xos bo'lgan mustaqillik, qonunga bo'ysunish, alohida

protsessual tartib va odil sudlovni amalga oshirish kabi belgilar fuqarolik sud hujjatlarini qayta ko'rish institutida yanada yorqin namoyon bo'ladi. Chunki, mazkur institut bir tomondan, quyi sudlar faoliyati ustidan protsessual nazoratni ta'minlasa, ikkinchi tomondan, ish ishtirokchilariga sud hujjatidan norozi bo'lgan taqdirda uni yuqori instansiyada qayta tekshirtirish huquqini beradi. Bu esa huquqiy davlat tamoyilining amaliy ko'rinishi bo'lib, shaxsning sud orqali himoyalaniish huquqini kengaytirishga xizmat qiladi.

Demak, ilmiy qarashlar tahlili asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, fuqarolik sud hujjatlarini qayta ko'rish institutining protsessual mazmuni sud hokimiyatining mohiyatidan kelib chiqadi va uning qonuniylik, mustaqillik, xolislik, adolatlilik hamda samaradorlik kabi belgilarini amalda ta'minlashga qaratilgan. Mazkur institut faqatgina sud qarorini qayta baholash vositasi emas, balki odil sudlov sifatini ta'minlash, sud xatolarining oldini olish va fuqarolik protsessining asosiy vazifalarini ro'yobga chiqarishning muhim protsessual kafolati hisoblanadi.

Shu o'rinda aytish lozimki, sud hokimiyatining mustaqilligi alohida sudyaning mustaqilligi ta'minlanishi bilan chambarchas bog'liq. Bu borada T.B.Safarov o'z ilmiy ishlarida sud har qanday demokratik davlatdagi jismoniy va yuridik shaxslarning xalqaro hujjatlar va qonunlarda kafolatlangan huquq hamda erkinliklarni himoya qilish uchun odil sudlovni amalga oshirish vakolatiga ega bo'lgan yagona va nufuzli adolat vositasi bo'lganligi sababli ushbu tizimning to'g'ri va samarali ishlashini ta'minlash masalalarining ahamiyati tobora oshib borayotganligini ta'kidlaydi¹⁴.

Olimning sud hokimiyati mustaqilligi haqidagi nazariy qarashlari tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur mustaqillik faqat sud tizimining tashkiliy alohidaligi bilan emas, balki eng avvalo alohida sudyaning ichki ishonch asosida, tashqi ta'sirdan xoli holda, faqat Konstitutsiya va qonunga tayangan holda qaror qabul qilishi bilan ta'minlanadi.

O'zbekiston qonunchiligida mazkur nazariy yondashuvlar konstitutsiyaviy va sohaviy normalarda aniq mustahkamlangan.

Fuqarolik protsessual qonunchilik ushbu g'oyalarni yanada aniqlashtirib, qayta ko'rish insti-

14 Safarov T.B. Odil sudlovni amalga oshirish jarayonida sudyalarning yuridik javobgarligi: zamonaviy holat va rivojlanish yo'nalishlari. // Yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiyasi. – Toshkent, 2023-yil, 3-bet.

tutining bevosita protsessual mazmunini belgilaydi. Fuqarolik protsessual kodeksiga (keyingi o'rinlarda FPK deb ataladi) ko'ra, fuqarolik ishlari bo'yicha odil sudlov faqat sud tomonidan va kodeksda belgilangan qoidalar bo'yicha amalga oshiriladi, sudyalarda odil sudlovni amalga oshirishda mustaqil bo'lib, faqat qonunga bo'ysunadilar, sud esa ishning haqiqiy holatlarini har taraflama, to'liq va xolisona aniqlash uchun qonunga muvofiq choralar ko'rishga haqli. Mazkur qoidalaridan kelib chiqib, fuqarolik sud hujjatlarini qayta ko'rish institutining protsessual mazmunini birinchi instansiya sudi qabul qilgan hujjatning qonuniyligi, asosiligi va adolatligini yuqori instansiyada tekshirishga qaratilgan, qonun bilan tartibga solingan protsessual faoliyat tizimi sifatida ta'riflash mumkin. Bu yerda qayta ko'rishning maqsadi faqat xatoni topish emas, balki buzilgan protsessual muvozanatni tiklash, huquqni to'g'ri qo'llashni ta'minlash va shaxsning sud himoyasiga bo'lgan konstitutsiyaviy huquqini real mazmun bilan to'ldirishdan iboratdir.

Mazkur institutning sudya mustaqilligi bilan bog'liqligi ayniqsa shunda namoyon bo'ladiki, qayta ko'rish tartibi quyi sud faoliyati ustidan ma'muriy yoki siyosiy nazorat shakli emas, balki sud hokimiyatining o'zi ichida amal qiladigan protsessual tekshiruv shaklidir. FPKning 17-moddasiga muvofiq, ish birinchi instansiyada yakka tartibda ko'rilsa, apellyatsiya, kassatsiya va taffish instansiyalarida uch nafar sudyadan iborat hay'at tomonidan ko'riladi¹⁵. Bundan tashqari, muayyan ish uchun sud tarkibi avtomatlashtirilgan axborot tizimi orqali, sud muhokamasi natijasidan manfaatdor shaxslarning ta'sirini istisno etadigan tartibda shakllantiriladi. Ushbu qoidalar qayta ko'rish institutining protsessual mazmunida xolislik, kollegiallik va tashqi ta'sirdan xoli bo'lish kabi elementlar markaziy o'rin tutishini anglatadi. Demak, sudya mustaqilligi qayta ko'rish instituti uchun nazariy asos bo'lsa, kollegial tekshiruv esa uning amaliy kafolati hisoblanadi.

Fuqarolik sudining protsessual huquqiy munosabatining majburiy ishtirokchisi ekani haqida ko'plab mualliflar ta'kidlaydi, jumladan, fuqaro-

lik protsessual munosabatlar hokimiyat huquqiy xususiyatga ega ekanini, bunda bunday huquqiy munosabatning bir tomoni sifatida, albatta, hokimiyat vakolatlarini amalga oshiruvchi sud qatnashishini¹⁶, shu bilan birga, unda protsessning boshqa barcha subyektlari ham o'zaro munosabatga kirishishini, ularning soni esa turlicha bo'lishi mumkinligini ko'rsatganlar¹⁷.

Qayta ko'rish institutining bevosita takomillashtirilishiga oid normalar 2017-yildan yangi bosqichga ko'tarildi deyish mumkin. Chunki, mustaqillikning ilk yillaridan kassatsiya va nazorat tartibida ishlar ko'rilgan bo'lsa, 2000-yildan fuqarolik protsessiga apellyatsiya instituti joriy etilishi bilan fuqarolik sud hujjatlarini qayta ko'rish apellyatsiya, kassatsiya va nazorat tartibida ko'rib kelindi.

Xalqaro standartlar va ilg'or xorijiy tajriba asosida, shuningdek, 2017 – 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasiga muvofiq fuqarolik ishlarini ko'rib chiqishni takomillashtirishning mutlaqo yangi ustuvor yo'nalishlari ishlab chiqilib, amalga oshirish belgilab berildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-iyuldagi "Sudlar faoliyatini yanada takomillashtirish va odil sudlov samaradorligini oshirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 6034-son farmoni bilan quyidagi tartiblar joriy etildi:

tumanlararo, tuman (shahar) sudlarining qarorlarini viloyat va unga tenglashtirilgan sudlar tomonidan, viloyat va unga tenglashtirilgan sudlarning birinchi instansiya sudi sifatida chiqargan qarorlarini esa O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining sudlov hay'atlari tomonidan apellyatsiya tartibida qayta ko'rib chiqish;

apellyatsiya tartibida ko'rib chiqilgan sud qarorlarini O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining sudlov hay'atlari tomonidan kassatsiya tartibida qayta ko'rib chiqish;

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi sudlov hay'atlari tomonidan kassatsiya tartibida ko'rib chiqilgan ishlar bo'yicha chiqarilgan sud qarorlarini O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi raisi, Bosh

15 O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksi. 01.04.2018-y. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 23.01.2018-y. / <https://lex.uz/docs/3517337#3518049>

16 Щеглов В.Н. Гражданское процессуальное правоотношение. М., 1966 г. – С.25.

17 Гражданский процесс: Учебник / Отв. ред. проф. В.В. Ярков. М., 2004 г. – С. 53.

prokurori va ular o'rinbosarlari protestiga ko'ra kassatsiya tartibida takroran ko'rib chiqish¹⁸.

O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 12-yanvardagi "Sud qarorlarini qayta ko'rish instituti takomillashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksiga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi qonuni¹⁹ bilan ushbu mexanizmning protsessual tartibi belgilab berildi.

Shuni aytish o'rinliki, 2017 – 2025-yillar davomida sud-huquq sohasini isloh etish borasidagi ustuvor masalalar yuzasidan 70 dan ortiq qonun, farmon va qarorlar qabul qilindi. Shu nuqtayi nazardan qaraydigan bo'lsak, mazkur sohada amalga oshirilayotgan islohotlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Sudlarning asosiy faoliyat yo'nalishi "qonun asosida odil sudlovni amalga oshirishga qaratilgandir. Ya'ni sud jarayonining faqat qonun asosida olib borilishi, sud muhokamasining (qonunda belgilangan holatlardan tashqari) ochiq olib borilishi, tomonlarning ishtirokisiz sud olib borilmasligi, sud ishtirokchilarining barchasiga tegishli huquq berilishi va majburiyatlar yuklatilishi odil sudlovni amalga oshirishga yaratilgan asoslar bo'lib hisoblanadi"²⁰.

Fuqarolik protsessida odil sudlovning faqat sud tomonidan amalga oshirilishi shuni anglatadiki, sudning Konstitutsiya, qonun va FPKda belgilangan vakolatlari hech bir davlat yoki jamoat organi tomonidan amalga oshirilishi mumkin emas va bunday harakat jinoyat qonunchiligiga asosan javobgarlikka sabab bo'ladi.

Adolatli sud muhokamasiga bo'lgan huquqni amalga oshirishning muhim ko'rinishlaridan biri sifatida bir qator xalqaro hujjatlarda, xususan, Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 10, 11, 19, 29-moddalari, Fuqarolik va si-

yosiy huquqlar to'g'risida xalqaro paktning 14, 19-moddalari,²¹ Bola huquqlari to'g'risida konvensiyaning 13-moddasi²² va boshqa hujjatlarda ifodasini topgan hamda ushbu normalar qat'iy bo'lib, hech qanday istisnolarga yo'l qo'yilmaydi. Bu haqda O.R.Sulaymonov o'z ilmiy asarida quyidagilarni bayon etadi: "Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktning 14-moddasi 1-bandida "Barcha shaxslar sudlar va tribunallar oldida tengdir. Har bir kishi unga qo'yilayotgan har qanday jinoiy ayblov ko'rib chiqilayotganda yoki biror-bir fuqarolik jarayonida uning huquq va burchlari aniqlanayotganida qonunga muvofiq tuzilgan nufuzli, mustaqil va xolis sud tomonidan mazkur ish adolatli hamda ochiq holda ko'rib chiqilishi huquqiga ega" deb qayd qilingan norma hech qanday istisnolarga yo'l qo'ymaydigan imperativ norma hisoblanadi"²³.

Xalqaro huquq normalariga ko'ra ham odil sudlovning faqat sudlar tomonidan amalga oshirilishi sud qarorlari taraflar bergan shikoyat yoki kiritgan protest asosida aynan sudlar tomonidan qayta ko'rib chiqilishini belgilaydi. Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktning 2-moddasida sud orqali himoyalaniish imkoniyatini rivojlantirish zarurligi, 14-moddasida har bir shaxsning ishi qonunga muvofiq tuzilgan nufuzli, mustaqil va xolis sud tomonidan adolatli hamda ochiq holda ko'rib chiqilishi huquqiga egaligi²⁴ belgilanganining o'zi odil sudlovning mustaqil bo'lishini taqozo etadi.

O'zbekistonda sud Konstitutsiyaning 11-moddasiga asosan – davlat hokimiyatining o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan mustaqil tarmog'i sifatida namoyon bo'ladi. Sud – hokimiyatning mustaqil tarmog'i bo'lib, o'z tabiatiga ko'ra qonun chiqaruvchi va ijro hokimiyatlaridan tubdan farq qiladi. Sud hokimiyatining davlatning bosh-

18 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-iyuldagi "Sudlar faoliyatini yanada takomillashtirish va odil sudlov samaradorligini oshirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 6034-sonli farmoni / <https://lex.uz/docs/4910826>

19 O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 12-yanvardagi "Sud qarorlarini qayta ko'rish instituti takomillashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksiga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi qonuni / <https://lex.uz/docs/5213920>

20 Mualliflar jamoasi. O'zbekiston yuridik ensiklopediyasi. T.: Adolat, 2009-yil, 343-bet.

21 Inson huquqlari: Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi. Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risida xalqaro pakt. Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risida xalqaro pakt va fakultativ protokol. –T.: Adolat, 1992-yil, 64-bet.

22 Bola huquqlari to'g'risida konvensiya BMT Bosh assambleyasining 44/25-sonli rezolyutsiyasi bilan 1989-yil 20-noyabrda qabul qilingan va 1990-yil 2-sentyabrda kuchga kirgan. O'zbekiston konvensiyaga 1994-yil 29-iyunda qo'shilgan.

23 Sulaymonov O.R. Sud hokimiyati mustaqilligiga oid xalqaro-huquqiy standartlarni implementatsiya qilishning tashkiliy-huquqiy masalalari: Yuridik fanlar doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan avtoreferat. –Toshkent. IMPRESS MEDIA. 2020-yil, 16-17-betlar.

24 Birlashgan Millatlar Tashkilotining 1966-yil 16-dekabrda qabul qilingan Fuqaroviy va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakti // <https://lex.uz/docs/2640479>

qa tuzilmalaridan mustaqilligi mamlakatdagi qonun ustuvorligi, erkinlik va adolat g'oyalari jiddiy e'tibor qaratilganligini bildiradi.

Davlatimizda aynan odil sudlovni amalga oshiruvchi sud hokimiyati tizimi fuqarolik, jinoyat, ma'muriy va iqtisodiy yo'nalishlarda faoliyat olib boradi. Aynan fuqarolik sudlari esa fuqarolik huquqiy munosabatlar bilan bog'liq nizolarni hal qiluvchi institut bo'lib, birinchi instansiya sudlari tomonidan qabul qilingan sud hujjatlarining qonuniy va asoslilikini tekshiruvchi yuqori instansiya sudlari apellyatsiya, kassatsiya va taftish tartibida masalalarni hal qiladi.

Fuqarolik ishlarini ko'rishda sudlar tomonidan chiqarilayotgan hal qiluv qarori, ajrim va qarorlar haqida so'z borganda, ularning qonuniyligi, asoslilik va adolatliligi ta'minlanishi shart. Sababi sudlar tomonidan chiqarilgan hal qiluv qarori, ajrim va qarorlarning qadr-qimmati va ahamiyati ham ushbu mezonlar bilan o'lchanadi. Bu borada M.M. Mamasiddiqov o'z asarlarida odil sudlovning to'g'ri amalga oshirilishi fuqarolik huquqiy munosabatlarda qonuniylik mustahkamlanishini ta'minlashda muhim o'rin tutishini ta'kidlaydi²⁵.

Shu boisdan davlatimiz rahbari ta'kidlaganidek, "...sudlarning asosiy vazifasi adolatni qaror toptirishdan iborat. Buning uchun sud har bir ish yuzasidan qonuniy, asosli va adolatli qaror chiqarishi lozim"²⁶.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolik protsessual qonunchilikka asosan fuqarolik sud hujjatlarini yuqori instansiya sudlari tomonidan qayta ko'rilishi belgilab qo'yilgan. Fuqarolik sudlarining hal qiluv qarorlari, ajrimlari va qarorlarini yuqori instansiya sudlarida qayta ko'rishning mohiyati qonuniy kuchga kirmagan va kirgan qarorlarda aniqlangan kamchiliklarni tuzatishdan iborat.

Sh.Sh. Shoraxmetovning ta'kidlashicha, protsessual sharoitlar chin haqiqatni aniqlashga, haqqoniy qaror chiqarishga imkon beradi²⁷.

M.A. Gurvichning ta'biricha, sud ish bo'yicha

qonuniy va asoslantirilgan qaror chiqarish uchun ahamiyatli bo'lgan barcha holatlar va huquqiy munosabatlarni ishonchli aniqlash choralarini ko'rishi shart. Bu fikr aynan fuqarolik protsessida sud qarorining qonuniyligi va asoslilik o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi²⁸.

Shu sababli FPKning 249-moddasi "sudning hal qiluv qarori qonuniy, asoslantirilgan va adolatli bo'lishi kerak" deb e'tirof etilgan²⁹.

Fuqarolik sud hujjatlarini yuqori instansiya sudlarida qayta ko'rish instituti fuqarolik protsessual huquqining mustaqil va muhim institutlaridan biri hisoblanib, uning asosiy vazifasi birinchi instansiya sudi tomonidan qabul qilingan sud hujjatlarining qonuniyligi, asoslilik va adolatliligi tekshirish orqali shaxs huquqlari va qonuniy manfaatlarining samarali himoyasini ta'minlashdan iborat. Mazkur institutning mohiyatini to'la anglash uchun apellyatsiya, kassatsiya, taftish tartibida sud hujjatlarini qayta ko'rishning ijtimoiy-huquqiy tabiati, ularni bekor qilish yoki o'zgartirish asoslari, mazkur huquqdan foydalanish vakolatiga ega bo'lgan subyektlar doirasi, qonuniy kuchga kirmagan va kirgan sud hujjatlarini qayta ko'rishning protsessual tartibi, yuqori instansiya sudlari va vakolatlari hamda yangi ochilgan holatlar bo'yicha ish yuritishni qayta boshlashning huquqiy mexanizmini kompleks tarzda tadqiq etish talab etiladi. Shu ma'noda ushbu institut fuqarolik sudlovida sud xatolarini bartaraf etish, yagona sud amaliyotini shakllantirish va odil sudlovni ta'minlashga xizmat qiluvchi muhim protsessual kafolat sifatida baholanadi.

Fuqarolik protsessual huquq nuqtayi nazaridan sud hujjatlarini qayta ko'rish institutining zarurati shundaki, odil sudlovning pirovard natijasi sifatida qabul qilinadigan har qanday sud hujjati qonuniy, asosli va adolatli bo'lishi shart. Shu sababli sud hujjatida yo'l qo'yilgan xato yoki kamchiliklar qaysi instansiya sudi tomonidan qabul qilingani yoxud u qabul qilinganidan keyin muayyan vaqt

25 Mamasiddiqov M.M. Fuqarolik sud ishlarini yuritishning huquqiy asoslarini takomillashtirish masalalari. Monografiya. Mas'ul muharrir yu.f.n. F.E. Muxamedov. - Toshkent: AQQMI, 2013-yil, 18-bet.

26 Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. // O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaatnomasi. T. 2 - Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2018-yil, 110-bet.

27 Shoraxmetov Sh.Sh. O'zbekiston Respublikasining fuqarolik protsessual huquqi. - Toshkent, Adolat. 2001-yil, 26-bet.

28 Гурвич М.А. Принцип объективной истины советского гражданского процессуального права // Советское государство и право. 1964 г. - № 9. - С. 98-107.

29 <https://lex.uz/docs/3517337#5460559>

o'tgani bilan emas, balki ularning shaxs huquq va manfaatlariga, qonuniylik va sudlov adolatiga ta'siri bilan baholanadi. Mazkur yondashuv sudlar mustaqilligining protsessual kafolatlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, u sudning qonuniy va adolatli qaror qabul qilishini ta'minlashga qaratilgan protsessual vositalar tizimini nazarda tutadi. Shu ma'noda qonuniy kuchga kirmagan sud hujjatlari apellyatsiya tartibida, qonuniy kuchga kirgan sud hujjatlari esa kassatsiya, taftish va yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rish orqali tekshirilishi va tuzatilishi mumkin. Bu esa sud hujjatlari qayta ko'rish instituti fuqarolik sudlovidagi ijtimoiy-huquqiy ehtiyojning huquqiy ifodasi ekanini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 21-oktyabrdagi "Sud-huquq tizimini yanada isloh qilish, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish kafolatlari kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 4850-sonli farmonida "Respublikamizda sud-huquq tizimini yanada demokratlashtirish va erkinlashtirish, aholining odil sudlovga bo'lgan ishonchini oshirish, jamiyatda qonun ustuvorligini ta'minlash va qonuniylikni mustahkamlash, sud hokimiyatining chinakam mustaqilligini, fuqarolar huquq va erkinliklarining ishonchli himoyasini ta'minlash, shuningdek odil sudlovga erishish darajasini oshirish sud-huquq tizimini yanada isloh qilish sohasida davlat siyosatining asosiy ustuvor yo'nalishlari"³⁰ etib belgilangan.

Odil sudlovni samarali amalga oshirish orqali jamiyatda fuqarolarning qonunga hurmat hissi oshirish, fuqarolik huquqiy nizolarni hal etishda qabul qilinayotgan sud hujjatlarining qonuniyligi, asosiligi va adolatligi muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-iyuldagi "Sudlar faoliyatini yanada takomillashtirish va odil sudlov samaradorligini oshirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 6034-sonli farmoni qabul qilindi va unda sud hujjatlarini qayta ko'rishning yangi tartibi belgilandi:

birinchidan, tuman (shahar) sudlarining qarorlarini viloyat va unga tenglashtirilgan sudlar tomonidan, viloyat va unga tenglashtirilgan sudlarning birinchi instansiya sudi sifatida chiqargan qarorlarini esa O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining sudlov hay'atlari tomonidan apellyatsiya tartibida qayta ko'rib chiqish;

ikkinchidan, apellyatsiya tartibida ko'rib chiqilgan sud qarorlarini O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining sudlov hay'atlari tomonidan kassatsiya tartibida qayta ko'rib chiqish;

uchinchidan, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi sudlov hay'atlari tomonidan kassatsiya tartibida ko'rib chiqilgan ishlar bo'yicha chiqarilgan sud qarorlarini O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi raisi, Bosh prokurori va ular o'rinbosarlari protestiga ko'ra kassatsiya tartibida takroran ko'rib chiqish tartibi belgilandi³¹.

"Inson qadri uchun" tamoyili asosida xalqimizning farovonligini yanada oshirish, inson huquqlari va manfaatlarini so'zsiz ta'minlash hamda faol fuqarolik jamiyatini shakllantirishga qaratilgan islohotlarning ustuvor yo'nalishlarini belgilash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022 – 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi 60-sonli farmonida "Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari"³² tamoyiliga asosan ishlab chiqilgan yettita ustuvor yo'nalishdan iborat 2022 – 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi tasdiqlandi. Unga ko'ra "Mamlakatimizda adolat va qonun ustuvorligi tamoyillarini taraqqiyotning eng asosiy va zarur shartiga aylantirish" nomli ikkinchi ustuvor yo'nalishida quyida vazifalar belgilab qo'yildi:

sudlar tizimida "yagona darcha" tamoyilini keng joriy etish maqsadida arizalarni sudga taalluqliligidan qat'i nazar, qabul qilish va vakolatli sudga yuborish hamda muayyan ish doirasida barcha huquqiy oqibatlarni hal qilishni ta'minlash tizimini joriy etish;

sud hokimiyatining chinakam mustaqilligini ta'minlashda sudyalarning hamjamiyati organlarining

30 <https://lex.uz/docs/3050491>

31 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-iyuldagi "Sudlar faoliyatini yanada takomillashtirish va odil sudlov samaradorligini oshirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 6034-son farmoni / <https://lex.uz/docs/4910826>

32 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022 – 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi 60-sonli farmoni // <https://lex.uz/docs/5841063>

rolini yanada oshirish;

sudyalarining o'zini o'zi boshqarish tamoyilini keng joriy etish hamda sudyalarga g'ayriqonuniy tarzda ta'sir o'tkazishning oldini olish bo'yicha ta'sirchan mexanizmlarni yaratish;

sudyalar korpusini shakllantirishda ochiqlik va shaffoflikni ta'minlash;

sud tizimidagi rahbarlik lavozimlariga tayinlashda saylanish va hisobdorlik kabi demokratik tamoyillarni joriy etish;

sud tizimini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni tizimlashtirish ishlarini olib borish.

Islahot qilingan sudlar faoliyati tahlili shuni ko'rsatdiki, sudlarda ishning hajmi keskin ortishi, ishlarni qonunda belgilangan muddatda ko'rib chiqish imkoniyatining yo'qolishiga va fuqarolarning o'rinli e'tirozlari ko'payishiga sharoit yaratdi. Shunga ko'ra, sud qarorlarini qayta ko'rish institutini yanada takomillashtirish zaruratini keltirib chiqardi.

Bu borada D.K.Israilova sud qarorlarining qonuniyligi, asosiligi va adolatligini tekshirishda kassatsiya instansiyasida ishlarni ko'rish Oliy sud vakolatiga o'tkazilishi sud ishlarini ko'rishning o'ta markazlashtirilgan tizimini vujudga keltirib, o'rta bo'g'in – viloyat va unga tenglashtirilgan sudlar imkoniyatlaridan samarali foydalanilish cheklangan edi. Oqibatda shikoyatdagi vajlar har taraflama to'liq tekshirilmay, ish bo'yicha yakuniy qaror qabul qilinmasdan, sud qarorlari bekor qilinib, ishlarni quyi sudlarga yangidan ko'rish uchun yuborish holatlari ortib bordi. Bundan tashqari, apellyatsiya tartibida ko'rilmagan ishlarning kelgusida kassatsiya instansiyasida ko'rib bo'lmasligi haqidagi amaldagi tartib fuqarolarning e'tirozlariga sabab bo'lganligini tadqiqotlarida keltirib o'tadi³³.

V.M.Lebedevning yozishicha, "...aynan odil sudlov huquqni himoya qilishning oxirgi chegarasi sifatida mustaqil bo'lishi, shunga ko'ra uni amalga oshiruvchilar ham hech kimga bog'liq bo'lmasliklari kerak. Shuning uchun sud hokimiyatining mustaqilligi – odil sudlov va uni amal-

ga oshiruvchilar mustaqilligining muhim omili va shartidir"³⁴.

B.X.Po'latovning fikricha, "...sudning yuqori instansiyasi sudlov faoliyati ustidan nazorat qilishning muhim usuli bo'lib, sudlar yo'l qo'ygan xatolarni tuzatishga, to'g'ri va yagona sud amaliyotini amalga oshirishga yordam beradi"³⁵. Olimlarning fikrini quvvatlagan holda ta'kidlash mumkinki, sud huquq islohotlari zahirida fuqarolarning odil sudlovga erishish darajasini yuksaltirish – ishlarni sudda ko'rish sifati va samaradorligini ta'minlash hamda xolis, adolatli va qonuniy sud qarorlarini qabul qilish orqali taraflar tengligi va tortishuvchanlik tamoyilini amalda ro'yobga chiqarish uchun xizmat qilishi lozim.

"Yangi O'zbekiston – yangi sud" tamoyili doirasida aholining odil sudlovga erishish imkoniyatlarini yanada kengaytirish sud-huquq tizimini isloh qilishni jadallashtirishni, sohaga ilg'or xalqaro standartlarni joriy etish zaruriyati tufayli O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 16-yanvardagi "Odil sudlovga erishish imkoniyatlarini yanada kengaytirish va sudlar faoliyati samaradorligini oshirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 11-sonli farmoni qabul qilindi³⁶.

Farmon bilan 2023 – 2026-yillarga mo'ljallangan sud tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqishning qisqa muddatli strategiyasi tasdiqlanib, odil sudlovni ta'minlashning ustuvor vazifalari sifatida quyidagilar belgilandi:

"Inson qadri uchun" g'oyasi asosida chinakam adolatli sud tizimini shakllantirish hamda uning faoliyatini xalq manfaati va inson qadr-qimmatini samarali himoya qilishga yo'naltirish;

adolatli sud qarorlari qabul qilinishiga erishish orqali xalqning, shu jumladan, tadbirkorlarning sud tizimiga bo'lgan ishonchini mustahkamlash, har bir shaxs sud va sudyalar siymosida o'zining ishonchli himoyachisini ko'rishiga erishish;

fuqarolar hamda tadbirkorlarga o'z huquq va qonuniy manfaatlarini sudlarda himoya qila olishi uchun barcha imkoniyatlarni yaratish, sud ishlari-

33 Israilova D.K. Sud qarorlarining qonuniyligi, asosiligi va adolatligini tekshirishning yangi tartibi // "Fuqarolik protsessual huquqining dolzarb muammolari" xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plam / Mas'ul muharrirlar yu.f.d., prof. M.M.Mamasiddiqov, yu.f.f.d. (PhD), dots. Sh.I.Shayzakov. –T.: "LESSON PRESS". 2024-yil, 50-bet.

34 Лебедев В.М. Судебная власть в современной России. - Санкт-Петербург. Издательство «Лан». 2011 г. – С. 36.

35 Po'latov B.X. Nazorat qilishning muhim usuli // Hayot va qonun. – Toshkent: 2001-yil, № 4, 40-son.

36 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 16-yanvardagi "Odil sudlovga erishish imkoniyatlarini yanada kengaytirish va sudlar faoliyati samaradorligini oshirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 11-sonli farmoni // <https://lex.uz/docs/6358976>

ni yuritishda tortishuv va taraflarning tengligi tamoyillarini to'laqonli ro'yobga chiqarish, sudlarning xolisligini amalda ta'minlashga qaratilgan qonunchilikni takomillashtirish;

sudlar faoliyatini to'liq raqamlashtirish, sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish, idoralararo elektron ma'lumot almashinuvini yaxshilash, sud majlislarida masofadan turib ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytirish;

sudyalarning mustaqilligi va daxlsizligi kafo-latlarini kuchaytirish, sudga hurmatsizlik qilish va sud ishiga aralashish holatlarining oldini olish bo'yicha samarali mexanizmlarni ishlab chiqish;

sud qarorlarining qat'iy ijrosini ta'minlash, bu borada davlat organlari va mahalliy hokimliklar-ning mas'uliyatini oshirish;

sudyalar va sud xodimlarida yuksak muomala madaniyatini shakllantirish orqali sudga murojaat qilgan har bir fuqaro va tadbirkorda suddan, piro-vardida esa davlatdan rozilik hissini uyg'otish³⁷.

Sud-huquq islohotlari birinchi navbatda fuqa-rolarning huquq va erkinliklarini sud tartibida hi-moya qilish ko'lamini, sud ishlarini yuritish prot-sessual tartibini takomillashtirishni, odil sudlov himoyasidan foydalanish imkoniyatlarini kengay-tiradi hamda O'zbekiston qonunlarini dunyo stan-dartlariga, xalqaro huquq normalariga moslashti-rishni nazarda tutadi. O'tgan davrda O'zbekiston inson huquqlarini himoya qilish masalalari bilan bog'liq o'nlab xalqaro shartnomalarga qo'shildi. Xalqaro huquqning umume'tirof etilgan normalari milliy qonunchiligimizga singdirildi³⁸.

Yuqoridagi farmon bilan mamlakatimizda sud qarorlari qonuniy, asosli va adolatli qabul qilingan-ligini tekshirishning fuqarolarga qulay va sodda-lashtirilgan tartibini yaratish maqsadida quyida-gilar joriy etildi:

tumanlararo, tuman, shahar sudlari tomonidan birinchi instansiyada ko'rilgan ishlarni viloyat va unga tenglashtirilgan sudlarda apellyatsiya yoki kassatsiya tartibida qayta ko'rib chiqish;

viloyat va unga tenglashtirilgan sudlar tomo-nidan apellyatsiya yoki kassatsiya tartibida ko'ril-

gan ishlarni mazkur sudlarda taftish tartibida qay-ta ko'rib chiqish;

viloyat va unga tenglashtirilgan sudlar tomoni-dan taftish tartibida ko'rilgan ishlarni Oliy sudning sudlov hay'atlarida taftish tartibida qayta ko'rib chiqish;

yuqori instansiya sudlari tomonidan ishni yan-gidan ko'rish uchun quyi sudlarga yuborish tar-tibini bekor qilish va ularga ish bo'yicha yakuniy qaror qabul qilish mas'uliyatini yuklash³⁹.

Fuqarolik ishlarini yuqori instansiya sudlarida qayta ko'rib chiqish sud qarorlarining qonuniyli-gi, asosiligi va adolatligini tekshirib chiqishning muhim shakli bo'lib, sud xatolarini o'z vaqtida bar-taraf etishga xizmat qiladi.

B.M.Shodiyevaning yozishicha, "...sudning yana bir xususiyati shunda namoyon bo'ladi-ki, uning faoliyati uchun maxsus qoidalar, tar-tibotlar o'rnatilgan bo'ladi. Bu qoida-tartibotlar umuminsoniy tajribadan kelib chiqqan holda, sudda ishlarning ko'rib chiqilishini qat'iy tartib-ga soladi. Bularning asosiy maqsadi bo'lib, qonu-niy, asoslangan va adolatli qaror qabul qilinishini ta'minlash hisoblanadi"⁴⁰.

Fuqarolik protsessual huquqida hech bir g'ay-riqonuniy, asossiz yoki adolat talablariga javob bermaydigan sud hujjati huquqiy kuchda saqla-nib qolmasligi kerak, degan g'oya ustuvor aha-miyatga ega. Shu bois fuqarolik protsessual qo-nunchiligida sudning hal qiluv qarori, ajrimi yoki qarori qonuniy kuchga kirguniga qadar ham, qo-nuniy kuchga kirganidan keyin ham ularni qayta tekshirish va yo'l qo'yilgan sud xatolarini barta-raf etishning protsessual mexanizmlari nazar-da tutiladi. Bunday yondashuv, avvalo shaxs-ning buzilgan huquqlari va qonuniy manfaatla-rini tiklash, shuningdek sud hujjatining qonuniy-ligi, asosiligi va adolatligini ta'minlash zarurati bilan izohlanadi.

Fuqarolik ishlarida apellyatsiya, kassatsiya va taftish instansiyalarining mavjudligi birinchi ins-tansiya sudi tomonidan qabul qilingan sud hujjat-larini qayta baholash, ulardagi moddiy yoki prot-

37 <https://lex.uz/docs/6358976>

38 Kuchkarov X.Z. Jinoyat ishlarini yuqori instansiya sudlarida qayta ko'rilishini takomillashtirish. Yuridik fanlar doktori (Doctor of Science) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiyasi. T., 2024-yil, 29-bet.

39 <https://lex.uz/docs/6358976>

40 Shodiyeva B.M. Sud hokimiyatining davlat mexanizmida tutgan o'rne // mag. ak. darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – T.: Toshkent davlat yuridik universiteti, 2015-yil, 20-bet.

sessual huquqni qo'llashda yo'l qo'yilgan kamchiliklarni aniqlash hamda tuzatishga qaratilgan muhim kafolat hisoblanadi. Mazkur instansiyalar faqatgina tekshirish vazifasini bajarib qolmay, balki fuqarolik sudlovida qonuniylikni mustahkamlash, sud amaliyoti bir xilligini ta'minlash va odil sudlov samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shu ma'noda yuqori instansiya sudlari quyi sudlar faoliyati ustidan ma'muriy nazoratni emas, balki protsessual tekshiruv va huquqiy tuzatish funksiyasini amalga oshiradi.

Fuqarolik sudlarida apellyatsiya, kassatsiya va taftish instansiyalarining shakllantirilishidan asosiy maqsad faqat sud hujjatini qayta tekshirish emas, balki sud xatolarini bartaraf etish, buzilgan huquqlarni tiklash va natijada qonuniy hamda adolatli sud hujjatini ta'minlashdan iborat, deb xulosa qilish mumkin. Demak, sud hujjatlarini qayta ko'rish instituti fuqarolik sudlovida odil sudlovning ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, u qonuniylik va adolatni qaror toptirishga xizmat qiluvchi muhim protsessual vosita hisoblanadi.

Shu ma'noda B.J.Islomovning "...fuqarolarining sudga bo'lgan ishonchini oshirishda, avvalo sudyalarning mustaqilligi, ular tomonidan qabul qilinayotgan qarorlarning qonuniyligi, asosliligi va adolatliligi, sudning ochiqqligi va shaffofligi, sudyaning xolisligi va beg'arazligiga shubha tug'diruvchi omillar mavjud bo'lmasligi lozim"ligi haqidagi fikrlari o'rinlidir⁴¹.

Fuqarolik sudlarida ishlarni yuqori instansiya tartibida qayta ko'rishning zamonaviy mazmuni mamlakatimizda amalga oshirilayotgan sud-huquq islohotlarining ustuvor maqsadlari bilan uzviy bog'liqdir. Xususan, sudni chinakam adolat maskaniga aylantirish, fuqaro va tadbirkorning qonuniy manfaatlarini sud orqali ishonchli himoya qilish, taraflar tengligi va tortishuv tamoyillarini to'liq qaror toptirish, sud faoliyatini raqamlashtirish, sud mustaqilligi kafolatlarini kuchaytirish hamda sud hujjatlari ijrosining majburiyligini ta'minlash kabi vazifalar fuqarolik sudlovida ham hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu sababli apellyatsiya, kassatsiya va taftish instansiyalari fuqarolik ishlari bo'yicha sud hujjatlarining qonu-

niyligi, asosliligi va adolatliligini qayta tekshirish, sud xatolarini bartaraf etish va huquqni tiklashning muhim protsessual mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi.

X.Z.Kuchkarov tadqiqotlarida yuqori turuvchi sudlarning faoliyatini baholash mezonlari sifatida quyidagilarni ko'rsatadi:

- adolatli sudlov ta'minlanganligi;
- sud qarorlarining yakuniyligi va barqarorligi darajasi;
- fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarining himoyalanganligi⁴².

Olimning fikrlarini quvvatlagan holda nazari-mizda, fuqarolik sudlarida yuqori turuvchi sudlar faoliyatini baholash mezonlari sifatida, avvalo adolatli sudlovning ta'minlanganligi, sud hujjatlarining yakuniyligi va barqarorligi, fuqarolar hamda tashkilotlarning huquq va qonuniy manfaatlarining samarali himoyalanganligi, ishlarni o'z vaqtida ko'rib chiqish, taraflar tortishuvi va teng huquqliligini ta'minlash, sudya mustaqilligi, ish holatlarini to'liq va xolis aniqlash, sud xatolarini samarali bartaraf etish, sud amaliyoti bir xilligi, sudlar faoliyatining raqamlashtirilishi va sud hujjatlari ijrosining real ta'minlanishini keltirish mumkin.

Sud hujjatlarini yuqori instansiyada qayta ko'rish institutining ijtimoiy zaruriyati, eng avvalo insonning sud orqali himoyalaniş huquqini to'laonli ta'minlash ehtiyoji bilan belgilanadi. Mazkur institutning ijtimoiy ahamiyati shundaki, u fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining huquqiy xavfsizligini ta'minlaydi. Fuqarolik ishlarida shaxsiy, oilaviy, meros, mehnat, mulkiy, shartnomaviy va boshqa turdagi subyektiv huquqlar to'g'risida nizolar hal etiladi; bunday nizolarda qabul qilingan sud hujjati faqat muayyan ish taqdiriga emas, balki shaxsning mulkiy holati, oilaviy munosabatlari, tadbirkorlik faoliyati va huquqiy maqomiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham qonunchilik sud hujjati ustidan shikoyat qilish huquqini alohida kafolat sifatida belgilagan.

Ayrim olimlar ilmiy asarlarida "...sud qarorlarini tekshirishning ijtimoiy zaruriyatini, sud qarorlarini tekshirish bosqichi, nafaqat sudning qaror qabul

41 Islomov B.J. Sudyaning ongida adolat, tilida haqiqat, dilida poklik hukmron bo'lishi kerak. Toshkent: "Xalq so'zi" gazetasining 2023-yil 8-fevraldagi 26 (8369)-soni.

42 Kuchkarov X.Z. Jinoyat ishlarini yuqori instansiya sudlarida qayta ko'rilishini takomillashtirish. Yuridik fanlar doktori (Doctor of Science) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiyasi. – T. 2024-yil, 31-bet.

qilish jarayonida yo'l qo'ygan moddiy va protsessual xatolarini bartaraf etish yoki tuzatish uchun xizmat qiladi, balki ishni muhokama etishda ishtirok etgan, uning natijasidan manfaatdor bo'lgan subyektlarga sud qarori yuzasidan o'z e'tirozlari ni bildirish, ular bildirayotgan vajlarning ishdagi barcha holatlar asosida qayta baholashni ta'minlovchi protsessual kafolat sifatida ham namoyon bo'lishi"⁴³ ko'rsatib o'tadi.

Nazarimizda, sud hujjatlarini yuqori instansiyada qayta ko'rishning ijtimoiy zaruriyati bir nechta omillar bilan bog'liq, jumladan, sud himoyasi huquqini amalda to'liq ta'minlash, sud xatolarini bartaraf etish, buzilgan huquq va qonuniy manfaatlarini tiklash, sud hujjatlarining adolat talablariga muvofiqligi, sud hokimiyatiga nisbatan jamoat ishonchini mustahkamlash va yagona sud

amaliyotini shakllantirish. Shu nuqtayi nazardan fuqarolik sud hujjatlarini apellyatsiya, kassatsiya, taftish tartibida hamda yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rish institutini oddiy protsessual bosqich deb emas, balki fuqarolik sudlovida qonuniylik, asoslilik va adolatlilikni ta'minlovchi muhim ijtimoiy-huquqiy kafolat sifatida baholash maqsadga muvofiqdir.

Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, sudning qonuniy kuchga kirmagan hal qiluv qarori, ajrimlarini apellyatsiya tartibida, qonuniy kuchga kirgan sud hukmi, ajrimlari kassatsiya tartibida, apellyatsiya yoki kassatsiya tartibida ko'rilgan sud qarorlari taftish tartibida bekor qilish va o'zgartirish uchun asos bo'lib xizmat qiladigan huquqiy holatlar mazkur sudlar tomonidan sud qarorlarini qayta ko'rish uchun asos bo'ladi.

.....

.....

43 Muxitdinov F.M. Jinoyat-protsessual shakl: nazariy va metodologik muammolar // Yuridik fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi I.M.Mo'minov nomidagi falsafa va huquq instituti, 2005-yil, 345-bet.

Алишер ХИДОЯТУЛЛАЕВ,
начальник факультета Правоохранительной академии,
доктор философии по юридическим наукам (PhD), доцент

ПРАВОВЫЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МЕЖДУНАРОДНЫХ РАСЧЕТОВ

АННОТАЦИЯ. В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с особенностями применения форм международных расчетов в международных торговых отношениях.

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada xalqaro savdo munosabatlarida xalqaro hisob-kitob shakllarini qo'llashning o'ziga xos jihatlari o'zida masalalar ko'rib chiqilgan.

ABSTRACT. This article examines issues related to the specific features of applying forms of international payments in international trade relations.

Ключевые слова: расчеты, платежное поручение, аккредитив, инкассо.

Kalit so'zlar: hisob-kitoblar, to'lov topshiriqnomasi, akkreditiv, inkasso.

Key words: settlements, payment order, letter of credit, collection.

В условиях современного развития мировой экономики международные расчетные отношения претерпевают существенные изменения под воздействием цифровизации финансовых услуг. Активное внедрение электронных платежных инструментов и цифровых технологий способствует повышению эффективности трансграничных финансовых операций, ускорению оборота капитала и снижению транзакционных издержек.

В Республике Узбекистан данные процессы реализуются в рамках государственной стратегии «Цифровой Узбекистан – 2030», а также на основе положений Закона Республики Узбекистан «О платежах и платежных системах» (2019 г.). В результате наблюдается последовательный переход к электронным формам документооборота и широкому применению цифровых финансовых инструментов в сфере международных расчетов.

Одним из наиболее перспективных направлений развития является внедрение электронных документарных аккредитивов (eUCP), которые обеспечивают повышение надежности расчетных операций за счет снижения риска фальсификации документов, повышения прозрачности и ускорения обработки платежной документации.

Вместе с тем цифровизация банковского сектора сопровождается ростом требований к обеспечению безопасности финансовых операций. В этой связи особую актуаль-

ность приобретает формирование у специалистов правоохранительных органов и судебной системы комплексных компетенций в области кибербезопасности финансовых транзакций, а также правового регулирования цифровых платежных технологий.

В научной и правовой литературе под расчетными отношениями понимаются платежи, осуществляемые в рамках внешнеторговых и иных внешнеэкономических операций.

Международные расчеты существенно отличаются от внутренних (внутринациональных) платежных операций по следующим признакам:

1. Валютное регулирование: Расчеты производятся в иностранной валюте, что влечет за собой необходимость управления валютными рисками и соблюдения национального валютного законодательства.

2. Роль банков: Банки выступают не просто техническими посредниками, а контролерами соблюдения условий внешнеторговых контрактов и международных обычаев.

3. Технологическая база: Использование системы SWIFT является стандартом де-факто. Современное внедрение протоколов SWIFT gpi (Global Payment Innovation) позволяет отслеживать платежи в режиме реального времени, что критически важно для обеспечения прозрачности финансовых потоков.

Развитие и совершенствование международных расчетов непосредственно связано

с процессами развития и интернационализации товарного производства и обращения. В данных отношениях отражается относительно обособленная форма движения стоимости в международном обороте, обусловленная несовпадением периодов производства и реализации товаров, а также территориальной удаленностью рынков сбыта.

Международные расчеты охватывают платежи по внешней торговле товарами и услугами, а также расчеты, связанные с деятельностью некоммерческих организаций, предоставлением кредитов и движением капиталов между государствами, включая финансирование строительства объектов за рубежом и оказание помощи развивающимся странам.

Международные расчеты представляют собой систему регулирования платежей по денежным требованиям и обязательствам, возникающим в сфере международных гражданско-правовых отношений.

В практике международной торговли большое значение имеет выбор формы расчетов за поставленную продукцию, выполненные работы или оказанные услуги. С учетом взаимных интересов участников внешнеэкономических сделок расчеты могут осуществляться в различных формах — в виде авансовых платежей, посредством инкассо, акцепта векселя, чековых расчетов, а также с использованием аккредитива и иных платежных инструментов.

Форма расчетов представляет собой сложившийся в международной коммерческой и банковской практике способ оформления, передачи и оплаты товарораспорядительных и платежных документов.

Выбор конкретной формы расчетов, применяемой при исполнении внешнеторгового контракта, определяется по соглашению сторон — участников внешнеторговой сделки.

Порядок проведения расчетов по экспортно-импортным операциям регулируется национальным законодательством соответствующего государства, а также подчиняется

международным правилам и обычаям документального оформления и оплаты платежных документов.

Порядок проведения расчетных операций регламентируется национальным законодательством (Закон РУз «О платежах и платежных системах» № ЗРУ-578), а также международно-правовыми актами. В частности, важную роль играют положения Конвенции ООН о независимых гарантиях и резервных аккредитивах (Нью-Йорк, 1995 г.), которая создает единообразную правовую основу для трансграничных обязательств¹.

К основным формам международных расчетов относятся банковский перевод, аккредитив, инкассо и вексель.

Расчеты платежными поручениями (банковский перевод) являются одной из наиболее распространенных форм расчетов в имущественном обороте. В ряде правоотношений использование данной формы расчетов носит приоритетный характер.

Банковский перевод и система SWIFT. Согласно Типовому закону ЮНСИТРАЛ о международных кредитовых переводах (1992 г.), ключевым признаком международного характера транзакции является расположение банков-корреспондентов в разных юрисдикциях. Современная практика расчетов немыслима без стандарта ISO 20022, который становится основой для обмена финансовыми сообщениями в системе SWIFT gpi, обеспечивая беспрецедентный уровень структурированности данных².

Суть данной формы расчетов заключается в том, что банк по поручению плательщика и за счет средств, находящихся на его счете, переводит определенную денежную сумму на счет указанного плательщиком лица в том же или другом банке в срок, установленный законодательством либо договором банковского счета, если иной срок не установлен банковской практикой или обычаями делового оборота.

При расчетах банковскими переводами коммерческие банки исполняют платежные

1 Конвенция Организации Объединенных Наций о независимых гарантиях и резервных аккредитивах (Нью-Йорк, 1995 г.) // Сборник международных договоров ООН.

2 Официальный отчет SWIFT: «ISO 20022: The global standard for financial messaging» [Электронный ресурс] // swift.com, 2023.

поручения иностранных банков либо оплачивают выставленные на них банковские чеки по денежным обязательствам иностранных импортеров в соответствии с условиями корреспондентских соглашений. Одновременно банки могут выставять платежные поручения и банковские чеки на иностранные банки по денежным обязательствам импортеров.

При осуществлении переводной операции банки участвуют в расчетах исключительно после предоставления плательщиком платежного поручения на оплату соответствующего контракта. При этом банки не несут ответственности за исполнение основного обязательства между сторонами сделки.

Банки не осуществляют контроль за фактом поставки товаров или передачи документов импортеру, а также за исполнением обязательств по контракту. Их обязанность ограничивается переводом денежных средств со счета плательщика на счет получателя платежа.

Унификация правил в сфере кредитовых переводов осуществляется преимущественно в рамках международной торговой практики (*lex mercatoria*), включая Правовое руководство ЮНСИТРАЛ по электронному переводу средств (1987 г.) и Типовой закон ЮНСИТРАЛ о международных кредитовых переводах (1992 г.).

Согласно Типовому закону ЮНСИТРАЛ 1992 г., кредитовый перевод представляет собой совокупность операций, начинающихся с платежного поручения отправителя перевода и направленных на предоставление денежных средств в распоряжение бенефициара.

Платежное поручение представляет собой безусловное распоряжение банку-получателю передать установленную или подлежащую установлению денежную сумму бенефициару.

Основным признаком международного характера кредитового перевода является участие банков, находящихся на территории различных государств.

К видам международных кредитовых пе-

реводов относятся:

- почтовый перевод;
- телеграфный (телексный) перевод;
- перевод посредством международной межбанковской системы SWIFT³.

Аккредитив является одной из самых защищенных форм расчетов, минимизирующей риски как экспортера, так и импортера. Согласно Унифицированным правилам и обычаям для документарных аккредитивов (публикация МТП № 600, редакция 2007 г.), которые заменили устаревшую 500-ю редакцию, аккредитив представляет собой твердое обязательство банка-эмитента произвести платеж бенефициару против представления документов, строго соответствующих условиям аккредитива.

Документарный аккредитив. Важнейшим инструментом выступает публикация МТП № 600 (UCP 600). Как отмечает профессор Е.А. Суханов, автономность аккредитива от основного обязательства является правовой гарантией стабильности гражданского оборота⁴. При этом внедрение eUCP (версия 2.1) расширяет сферу применения правил на электронные записи, что коррелирует с положениями Типового закона ЮНСИТРАЛ об электронных передаваемых записях (2017 г.)⁵.

Основные виды аккредитивов включают безотзывные, подтвержденные, переводные (трансферабельные) и резервные (*stand-by*). В национальном законодательстве данные отношения регулируются ст. 796–803 Гражданского кодекса РУз. Ключевым принципом здесь является «формальная строгость»: банки проверяют документы только по внешним признакам, не неся ответственности за качество самого товара.

Виды аккредитивов:

- отзывные и безотзывные;
- подтвержденные и неподтвержденные;
- покрытые и непокрытые;
- переводные и непереводные;
- возобновляемые (револьверные) и невозобновляемые;

3 Международные валютно-кредитные и финансовые отношения: Учебник. Под ред. Л.Н. Красавиной. — М.: Финансы и статистика, 1994.

4 Гражданское право: В 4 т. Том 4: Обязательственное право / Отв. ред. Е.А. Суханов. — 2-е изд. — М.: Статут, 2020

5 Типовой закон ЮНСИТРАЛ об электронных передаваемых записях (2017 г.) // Официальный сайт ООН.

- кумулятивные и некумулятивные;
- обычные и резервные;
- «аккредитивы с красной оговоркой» (досрочно открываемые аккредитивы).

Важнейшим инструментом правового регулирования документарных операций в международной торговле выступают Унифицированные правила и обычаи для документарных аккредитивов (UCP), разработанные Международной торговой палатой (МТП). Данный свод правил прошел длительный путь эволюции, начиная с момента первого одобрения в 1933 году на Венском конгрессе МТП, с последующими пересмотрами в 1951, 1962, 1974 и 1983 годах. С 1 июля 2007 года вступила в силу и действует по настоящее время наиболее актуальная редакция правил — публикация МТП № 600 (UCP 600). Переход к данной редакции позволил существенно упростить текст правил, уточнить юридическую терминологию и минимизировать риски двусмысленного толкования обязательств банков.

Инкассо — это операция, при которой банк по поручению клиента получает платеж от импортера против передачи документов. Данная форма регулируется Унифицированными правилами по инкассо (публикация МТП № 522, редакция 1995 г.), пришедшими на смену публикации № 322.

Различают «чистое инкассо» (только финансовые документы) и «документарное инкассо» (коммерческие документы). В отличие от аккредитива, при инкассо банк не берет на себя платежное обязательство, что делает эту форму менее безопасной для экспортера, но более дешевой с точки зрения банковских комиссий.

Виды инкассовых операций: чистое инкассо и документарное инкассо. Чистое инкассо — это инкассо финансовых документов, не сопровождаемых коммерческими документами. Документарное инкассо — это инкассо финансовых документов, сопровождаемых коммерческими документами, и инкассо коммерческих документов, не сопровождаемых финансовыми документами.

Инкассовые операции (инкассо) — это операции, осуществляемые банками на основании полученных инструкций в целях:

- получения акцепта и (или) платежа;
- выдачи коммерческих документов против акцепта и (или) против платежа;
- выдачи документов на других условиях.

Субъектами инкассовой операции могут выступать:

- доверитель — клиент, который поручает операцию по инкассированию своему банку;
- банк-ремитент — банк, которому доверитель поручает операцию по инкассированию;
- инкассирующий банк — любой банк, не являющийся банком-ремитентом, участвующий в операции по выполнению инкассового поручения;
- представляющий банк — инкассирующий банк, делающий представление плательщику;
- плательщик — лицо, которому должно быть сделано представление согласно инкассовому поручению.

Вексель (тратта) представляет собой безусловный приказ об уплате суммы в указанный срок. Международная унификация вексельного права базируется на Женевских конвенциях 1930 года. Существует два типа вексельного регулирования: женевское (континентальное) и англо-американское.

Несмотря на высокую степень юридической проработки вышеуказанных инструментов, важнейшей особенностью любых международных расчетных отношений остается наличие специфических рисков, возникающих при исполнении внешнеторговых контрактов. Сложность трансграничных операций и участие нескольких банковских институтов обуславливают необходимость классификации угроз.

К основным рискам международных расчетов относятся:

коммерческий риск — риск неисполнения обязательств одной из сторон внешнеторговой сделки;

валютный риск — риск изменения валютных курсов между моментом заключения контракта и осуществлением платежа;

банковский риск — риск неплатежеспособности или финансовой нестабильности банка, участвующего в расчетной операции;

политический риск — риск, связанный с изменением политической ситуации, введением экономических санкций или ограничений

валютного регулирования;

документарный риск — риск несоответствия документов требованиям аккредитива или иных расчетных инструментов⁶.

Таким образом, грамотное использование различных форм международных расчетов позволяет участникам внешнеэкономической деятельности существенно диверсифицировать и снижать уровень вышеуказанных рисков. В частности, в сравнительном аспекте применение документарных аккредитивов обеспечивает значительно более высокий уровень юридических и финансовых гарантий исполнения обязательств по сравнению с прямым банковским переводом, который оставляет экспортера практически незащищенным.

Современный этап развития мировой экономики характеризуется качественной трансформацией этих классических инструментов под влиянием цифровизации. Переход к электронным финансовым операциям продиктован необходимостью дальнейшего снижения транзакционных издержек и минимизации человеческого фактора. В связи с этим, в современную международную банковскую практику активно интегрируются следующие высокотехнологичные решения:

- Цифровые платежные системы, обеспечивающие трансграничное перемещение ликвидности в режиме реального времени;
- Финансовые технологии (FinTech), направленные на автоматизацию комплаенс-контроля и скоринга контрагентов;
- Технологии распределенных реестров (Blockchain), которые решают проблему доверия между сторонами за счет прозрачности и неизменяемости записей о транзакциях;
- Электронные документарные аккредитивы (e-L/C), основанные на стандартах eUCP, которые радикально ускоряют процесс верификации товарораспорядительных документов.

Синергия данных технологий позволяет не только оптимизировать традиционные формы расчетов, но и формирует принципиально новую, транспарентную среду для осуществ-

ления внешнеторговых операций в Республике Узбекистан.

Использование цифровых технологий способствует снижению операционных рисков, повышению скорости проведения международных платежей и снижению издержек участников внешнеэкономической деятельности.

Одним из ключевых направлений модернизации международных расчетов является развитие финансовых технологий (fintech), которые позволяют значительно повысить скорость и эффективность проведения платежей.

Финансовые технологии включают использование:

- цифровых платежных платформ
- электронных систем обработки платежей
- технологий распределенных реестров (blockchain)
- систем автоматизации банковских операций.

Особый интерес представляет применение blockchain-технологий в международной торговле. Использование распределенных реестров позволяет обеспечить высокий уровень прозрачности операций, снизить операционные издержки и минимизировать риск мошенничества.

В настоящее время крупнейшие международные банки активно тестируют системы blockchain trade finance, которые позволяют автоматизировать обработку документов и ускорить проведение международных расчетов.

В условиях глобализации к традиционным коммерческим и валютным рискам добавляется риск киберугроз. Применение технологий распределенных реестров (Blockchain) рассматривается исследователями как механизм минимизации «документарного риска» за счет неизменяемости данных в цепи поставок⁷.

Еще одним важным направлением развития международных расчетов является внедрение электронных документарных аккре-

6 Krugman P., Obstfeld M., Melitz M. (2021). International Economics: Theory and Policy

7 Хидоятуллаев А.Т. Вопросы совершенствования применения аккредитива в Республике Узбекистан // European Journal of Research. — 2020. — Vol. 5, Issue 6. — P. 3-10.

дитивов (e-L/C). Электронные аккредитивы позволяют существенно сократить время обработки документов и снизить административные расходы участников международной торговли.

Развитие цифровых технологий способствует повышению эффективности международных расчетов и формированию современной цифровой инфраструктуры международной торговли, обеспечивая ускорение финансовых потоков и снижение операционных издержек.

Таким образом, международные расчетные отношения играют системообразующую роль в обеспечении устойчивого функционирования международной торговли и глобальной экономической системы в целом. Многообразие форм международных расчетов предоставляет участникам внешнеэкономической деятельности возможность выбора наиболее оптимальных платежных инструментов с учетом уровня коммерческих, валютных и финансовых рисков. В условиях цифровиза-

ции мировой экономики особую значимость приобретает внедрение современных финансовых технологий, направленных на повышение прозрачности, надежности и эффективности трансграничных платежей.

Результаты проведенного исследования свидетельствуют о необходимости дальнейшей гармонизации национального законодательства Республики Узбекистан с международными стандартами, в частности нормами Международной торговой палаты.

В целях повышения эффективности внешнеторговых операций субъектам предпринимательской деятельности рекомендуется:

- приоритетное использование безотзывных аккредитивов в соответствии с правилами UCP 600;
- расширение применения цифровых механизмов подтверждения и обработки документов;
- систематическое повышение квалификации специалистов в области международного торгового и финансового права.

.....

.....

Шухратжон ШАКИРОВ,
начальник кафедры Правоохранительной академии,
доктор философии по юридическим наукам (PhD)

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ СТРУКТУРЫ И СОДЕРЖАНИИ ИДЕОЛОГИЧЕСКОГО ИММУНИТЕТА СОТРУДНИКОВ

АННОТАЦИЯ. В статье рассматриваются особенности структуры и содержания идеологического иммунитета сотрудников, в том числе и руководящего состава, композиция качеств личности, которые являются производными от витагенного опыта психики, влияющими на организацию поведения личности, анализируются компоненты данного феномена как когнитивный, эмоциональный, интеллектуально-волевой и конативный. Также изучается вопрос того, что в основе любой деятельности лежит потребность личности, которая определяется как активная движущая сила поступков, внутренняя необходимость чего-то.

ANNOTATSIIYA. Ushbu maqolada xodimlar, shu jumladan, rahbarlik tarkibidagi mafkuraviy immunitetning tuzilishi va mazmuni, hayotiy psixologik tajribadan kelib chiqadigan va individual xatti-harakatlarning tashkil etilishiga ta'sir qiluvchi shaxsiy xususiyatlarning tarkibi ko'rib chiqilgan. Bu hodisaning kognitiv, hissiy, intellektual-irodaviy va konativ komponentlari tahlil qilingan. Shuningdek, u har qanday faoliyat shaxsiy ehtiyojga asoslanishi, bu esa harakatlarning faol harakatlantiruvchi kuchi, ichki zarurat sifatida belgilanishi ko'rib chiqilgan.

ABSTRACT. The article examines the features of the structure and content of the ideological immunity of law enforcement officials, including the management staff, the composition of personality traits that are derived from the vitagenic experience of the psyche, affecting the organization of personality behavior, analyzes the components of this phenomenon as cognitive, emotional, intellectual-volitional and conative. The question is also being studied that the basis of any activity is the need of the individual, which is defined as the active driving force of actions, the internal need for something.

Ключевые слова: сотрудник, руководитель, правоохранительные органы, личность, поведение, идеология, идеологический иммунитет, психология, эмоция, служебная деятельность, мотивация, патриотизм, профессионализм.

Kalit so'zlar: xodim, rahbar, huquqni muhofaza qiluvchi organlar, shaxs, xulq-atvor, mafkuraviy immunitet, psixologiya, hissiyot, xizmat faoliyati, motivatsiya, vatanparvarlik, kasbiy mahorat.

Key words: serviceman, leader, law enforcement agencies, personality, behavior, ideology, ideological immunity, psychology, emotion, performance, motivation, patriotism, professionalism.

Как показывает изучение различных научных исследований и подходов в области личностных свойств с точки зрения психологии и социологии, в основе системного подхода к личности требуется рассмотрение ее качеств в различных планах. С этой призм, личностные свойства являются компонентом психики, влияющим на психологическую организацию личности в целом.

Актуальность рассматриваемой проблемы заключается в возможном влиянии посредством различных чуждых идей и идеологий радикального толка не только на «обыденного» гражданина, но и сотрудников правоохранительных структур, в том числе и руководителей соответствующего уровня (ранга), что в итоге может привести к различным негативным явлениям. В этих условиях в качестве определенной «защиты» личности может выступать сильный идеологичес-

кий иммунитет.

В эпоху глобализации человечество озабочено разрушительным влиянием идеологических процессов. В этом отношении важно отметить следующее мнение Президента Республики Узбекистана Ш.М. Мирзиёева: «Честно говоря, не могу уснуть ночами, думая о том, сколько молодежи сегодня под искусным обманом теряют свою жизнь, скажите честно, дорогие братья, данная горькая истина не должна быть, как удар кинжалом по нашим сердцам? Только вчера эти молодые люди, наши черноглазые, жили с нами в одной махалле, для одних был сыном, для других дочкой, а для третьих племянником! Когда они обманулись, когда перешли на неверный путь? Где мы попали впросак? Когда, где допустили ошибку? Каким образом они превратились во врага своих родителей, своей страны? Если сегодня не предупредим эту

страшную чуму, не будем мобилизовать свои силы на это, завтра будет поздно»¹.

Понятие «идеологический иммунитет» впервые было употреблено Первым Президентом Республики Узбекистан И.А. Каримовым и его содержание объяснено следующим образом: «Известно, что для предотвращения любой болезни нужно, прежде всего, в организме человека создать иммунитет против этой болезни. Мы также должны привить в сердцах наших детей здоровое отношение к Родине-матери, к нашей богатой истории, к священной религии наших предков, если нужно, укрепить их идеологический иммунитет»².

В содержании и структуре идеологического иммунитета сотрудников, в том числе руководителей присутствуют следующие компоненты: когнитивный, эмоциональный, интеллектуально-волевой и конативный. Исходя из такой структуры можно определить содержание каждого из названных компонентов идеологического иммунитета.

Центральное место в когнитивном компоненте идеологического иммунитета занимает осознание ответственности за организацию эффективной службы в органе управления и подразделении, а также противостояние нарушениям законности и права.

Большинство исследователей сходятся в том, что в основе любой деятельности лежит потребность личности, которая определяется как активная движущая сила поступков, внутренняя необходимость чего-то.

Поскольку человеческая деятельность в общем, а профессиональная в частности, имеет социальный характер, на мотивацию этой деятельности оказывает влияние оценка, обусловленная общественными нормами, оценка со стороны окружающих, а также самооценка. Поэтому понятие «мотивация» рассматривается нами шире понятия «мотив». Ибо мотивация выступает таким слож-

ным механизмом соотношения личностью внешних и внутренних факторов поведения, которые определяют возникновение и направление деятельности, а также способы осуществления конкретных форм³.

Мотивационно-ценностные ориентации определяют поведение человека и оказывают существенное влияние на все стороны его деятельности (Ананьев Б.Г., Ядов В.А. и др.). Таким образом, развитие мотивационно-ценностных ориентации тесно связано с развитием идеологического иммунитета личности.

Соотносясь с общественной значимостью идеологического иммунитета, осознавая личностью, личные, индивидуальные потребности становятся ценностями и регулируют поведение человека. Нравственные мотивы руководителя связаны с удовлетворением общественных потребностей: долга, ответственности, понимания социальной значимости деятельности, стремления занять определенную позицию. А узколичными мотивами выступают: повышение уровня материального благополучия, повышение культурного уровня, ориентация на разные способы взаимодействия с другим человеком и другие.

Выделяется несколько форм или видов проявления идеологического иммунитета – «непосредственные» и «опосредованные». Поступки практического характера относятся к «непосредственным». В классе «опосредованных» поступков выделяются два вида.

Во-первых, индивидуальные установки, сформированные в процессе субъективации, то есть возникшие в процессе собственной деятельности сотрудника, в результате сознательной психической деятельности.

Во-вторых, индивидуальные формы проявления идеологического иммунитета, опосредованные чужой объективацией, то есть

1 Мирзиёев Ш.М. Давайте объединяться и решительно работать во благо будущего нашей страны. (Выступление Президента Республики Узбекистан на конференции «Обеспечение социальной стабильности, сохранение чистоты нашей священной религии – веление времени») – Народное слово. 16 июня 2017 года, № 119 (6813) – С. 2.

2 Каримов И.А. Наша высшая цель – независимость и процветание Родины, свобода и благополучие народа. Том 8. – Ташкент: Узбекистан, 2000 г. – С. 481.

3 Выготский Л.С. Собр. соч. в 6 т. – М.: Педагогика, 2004 г. – Т.4. – С. 247.

не требующие непосредственного участия. Это установки в виде готовых формул, аксиом, возникшие в прошлом у богато одаренных личностей и перешедшие затем в достояние общества.

Таким образом, развитие и осознание осознанных поступков, связанных с общественной и государственной значимостью профессиональной деятельности данной категории людей, стремлением к тождеству закона над беззаконием является важным элементом когнитивного компонента идеологического иммунитета.

Идеологический иммунитет руководителя-сотрудника имеет приоритет защиты интересов Родины, корректности и внимательности в обращении, терпимости и уважения к обычаям, культурным и иным особенностям различных этнических, социальных групп и конфессий, необходимости способствовать межнациональному согласию.

Существенным элементом когнитивного компонента идеологического иммунитета является осознание своей сопричастности к национальным интересам.

Успех в профессиональной деятельности обусловлен не только характером профессиональных действий самого исполнителя, но и деятельностью других участников. Осмысление руководителем важности установления взаимопонимания, творческого сотрудничества и уважительных отношений позволяет ему увидеть в профессиональном сотрудничестве не только способ решения профессиональных задач, но и средство обмена духовными ценностями. В этом процессе идеологический иммунитет определяет личностное значение профессиональной деятельности для этой категории людей и проявляется в особом отношении к самой деятельности и её субъектам, включая чувство долга, взвешенности при выполнении задачи служебной деятельности.

Любая деятельность вызывает эмоциональное переживание. Гибкость и пластичность поведения невозможно объяснить без учета роли эмоций и чувств, а многие поступки могут показаться просто немотивированными. Степень уравновешенности внутрен-

него состояния отражает патриотическое отношение к служебной деятельности, выполняемой работе, собственному положению.

Сильным эмоциональным компонентом идеологического иммунитета является чувство патриотизма. Вместе с тем, профессиональный патриотизм отличается как по форме, так и по содержанию. Настоящий профессионал – только тогда сможет почувствовать себя патриотом Родины, когда его профессиональные действия обеспечивают безопасность и интересы государства. Патриотизм – это преданность своему Отечеству, защита национальных интересов и обеспечение безопасности общества и граждан, верность конституции и присяге, любовь к Родине, законопослушание, дисциплинированность, профессиональная честность, порядочность, личный пример и безупречность в выполнении своего служебного долга. Чувство патриотизма – не единственная характеристика эмоционального компонента идеологического иммунитета.

Удовлетворенность процессом и результатом своей профессиональной деятельности способствует осознанию личной ответственности за ее результат, вызывает уверенность в правомерности своих действий, силах и способностях.

Уверенность в своих силах и способностях, в свою очередь, вызывает жажду деятельности, увлеченность деятельностью, стимулирует высокую активность, творчество, побуждает стремление полностью реализовать свои духовные силы в профессиональном сотрудничестве, способность всемерно укреплять коллективизм, быть всегда готовым бескорыстно прийти на помощь подчиненным, товарищам, сослуживцам в интересах службы.

Идеологический иммунитет в процессе профессионального взаимодействия проявляется в поведении, в способности дорожить духовными и нравственными ценностями, в сохранении и приумножении лучших традиций многовековой истории государственности, в уважительном отношении к атрибутам государственной символики.

Интеллектуально-волевой компонент идеологического иммунитета включает само-

контроль, самомотивацию, умение противостоять разлагающим воздействиям, со-
блазнам, управлять действиями, из которых
складывается выполнение патриотического
долга в процессе службы.

Анализ работ по проблеме идеологическо-
го иммунитета, как профессионально значи-
мого качества личности, позволяет выде-
лить важные в теоретическом и практиче-
ском плане положения.

Во-первых, деятельность сотрудника, тем
более руководителя – это деятельность че-
ловека в особых условиях. Имея свою струк-
туру, она требует определенного уровня раз-
вития соответствующих волевых качеств.
Для эффективной профессиональной дея-
тельности необходимо развивать волю, так
как именно она обеспечивает высокий уро-
вень идеологического иммунитета.

Изучение волевых качеств сотрудников,
проведенное Ф. Геновым, показали, что обя-
зательными и цементирующими всю систе-
му волевых качеств являются такие качест-
ва, как целеустремленность, уверенность в
силах и дисциплинированность. Но в каждом
виде деятельности есть и определенное во-
левоe качество, которое является ведущим
и связано с основными и типичными трудно-
стями⁴. Однако, в составлении этой палитры
важных свойств упущено такое основопола-
гающее профессиональное качество лично-
сти, как идеологический иммунитет.

Идеологический иммунитет данной ка-
тегории личности выражается не только
в осознании своих профессиональных це-
лей и средств их достижения, но и в стрем-
лении совершенствовать свои профессио-
нально-значимые качества, передавать на-
копленный опыт и знания молодым.

Идеологический иммунитет как профес-
сиональное качество деятельности требует
способности преодолевать трудности, обу-
словленные ее условиями, сомнения, неуве-
ренность, напряженность, управлять собой
в процессе достижения цели. Стремление
преодолевать трудности требует воспита-
ния в себе таких волевых качеств, как дис-

циплинированность, настойчивость, реши-
тельность, самостоятельность в принятии
решений, упорство, терпение, которые явля-
ются показателем высокого уровня разви-
тости идеологического иммунитета.

Конативный компонент идеологического
иммунитета базируется на взаимодействии
вышеназванных компонентов и обусловли-
вает готовность действовать, осуществлять
задуманное в соответствии с целью и за-
дачами. Именно этот компонент связан с
проявлением таких личностных качеств как
честность, исполнительность, дисциплини-
рованность, самокритичность, требователь-
ность, добросовестность, самостоятель-
ность, уверенность, собранность.

Он проявляется в целенаправленных
действиях по решению непосредственных
задач и свидетельствует о том, насколько
действенной является профессиональная
ответственность, как эффективность дея-
тельности, какие ее компоненты требуют
корректировки. Действенность идеологиче-
ского иммунитета рассматриваемой катего-
рии личности проявляется в желании зани-
маться данной профессиональной деятель-
ностью, в характере общения с субъектами
деятельности, в активном профессиональ-
ном самосовершенствовании, в стремлении
оправдывать добросовестной службой пра-
во называться офицером и сержантом, ко-
мандиром и начальником.

Все компоненты идеологического имму-
нитета взаимосвязаны и взаимообусловле-
ны, не может быть и речи о преимуществен-
ном выделении хотя бы одного из них, так
как каждый требует выполнения комплек-
са определенных профессионально значи-
мых умственных действий в их логической
последовательности.

Как эмоциональный компонент професси-
онального долга идеологический иммунитет
является субъективным индикатором, кото-
рый в экстремальных условиях приобрета-
ет доминирующее значение. Он выражает-
ся динамикой эмоциональных переживаний,
определяется по степени привлекательно-

4 Генов Ф. Психология управления – М.: Прогресс, 2017 г. – С. 422.

сти для личности ценностей профессиональной деятельности, требований, предъявляемых к ней и возможностей для самореализации и самосовершенствования.

Для уточнения степени сформированности идеологического иммунитета в профессиональной деятельности военнослужащих в лаборатории социологических исследований под руководством Ядова В.А. была разработана соответствующая методика⁵, позволяющая измерить степень эмоционального отношения к избранной профессии посредством проведения анкетирования.

Таким образом, рассматриваемый аспект профессиональных качеств сотрудников, в том числе руководителей в системе право-

охранительных структур, как идеологический иммунитет, является важной составляющей личности подобной деятельности в плане успешного выполнения им возложенных непосредственно на него и в целом на вверенный ему орган управления или подразделение по долгу службы обязанностей и задач, поддержания на должном уровне их боеспособность соответственно. В этой связи данная проблематика требует постоянного всестороннего и глубокого исследования, выработки практически значимых выводов и предложений с целью последующего учета и внедрения положительно-го опыта в практическую служебную деятельность.

.....

.....

5 Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности – М.: Мысль, 2018 г. – С. 247.

Bahodir XUDOYBERDIYEV,
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi katta o'qituvchisi,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI QUROLLI KUCHLARIDA QONUNLAR IJROSI USTIDAN PROKUROR NAZORATINING TASHKILIY-HUQUQIY ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

ANNOTATSIYA. Maqolada O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida prokuror nazoratining samaradorligini ta'minlash, sohada prokuror nazoratining amaldagi tashkiliy-huquqiy asoslari tahlil qilinib, uni takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar bayon etilgan.

АННОТАЦИЯ. В статье анализируется существующая организационно-правовая база прокурорского контроля в Вооруженных силах Республики Узбекистан и представлены научно обоснованные предложения и рекомендации по ее совершенствованию.

ABSTRACT. The article analyzes the current organizational and legal framework of prosecutorial control in the Armed Forces of the Republic of Uzbekistan, and presents scientifically based proposals and recommendations for its improvement.

Kalit so'zlar: O'zbekiston Respublikasi, Qurolli Kuchlar, qonunlar ijrosi, prokuror nazorati, qonun, nizom, harbiy xizmat, harbiy qism, harbiy xizmatchi, harbiy boshqaruv, tashkiliy-huquqiy asoslar.

Ключевые слова: Республика Узбекистан, Вооруженные силы, правоохранительная деятельность, прокурорский надзор, закон, положения, военная служба, воинская часть, военнослужащий, военное управление, организационно-правовая база.

Key words: Republic of Uzbekistan, Armed Forces, law enforcement, prosecutorial control, law, regulations, military service, military unit, military serviceman, military management, organizational and legal framework.

O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida qonunlar ijrosi ustidan prokuror nazoratining tashkiliy-huquqiy asoslarini takomillashtirish masalasi bugungi kunda mamlakat harbiy xavfsizligini ta'minlash va mudofaa tizimini modernizatsiya qilish jarayonlari bilan uzviy bog'liq holda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, 2026-yil 13-yanvar kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Qurolli Kuchlar Oliy Bosh Qo'mondoni Shavkat Mirziyoyev raisligida o'tkazilgan Xavfsizlik kengashining kengaytirilgan yig'ilishida mamlakat mudofaa qobiliyatini mustahkamlash, zamonaviy xavf-xatar va tahdidlarga mos ravishda Qurolli Kuchlarni rivojlantirish masalalari ustuvor yo'nalish sifatida belgilandi. Ushbu yig'ilishda ilgari surilgan g'oya va vazifalar harbiy sohada qonun ustuvorligi, xizmat intizomi va huquqiy tartibni ta'minlashda prokuror nazorati institutining o'rni va ahamiyatini yanada oshirish zaruratini ko'rsatib berdi¹.

Xavfsizlik kengashining kengaytirilgan majlisi da mamlakat harbiy xavfsizligi va mudofaa tizimini yangi sharoitlarda rivojlantirishga oid bir qa-

tor strategik masalalar muhokama qilindi. Jumladan, mintaqaviy va global vaziyatning keskin o'zgarib borayotgani, zamonaviy urushlar tabiatining transformatsiyalashuvi, ya'ni harbiy harakatlarda sun'iy intellekt, raqamli boshqaruv, kiberxavfsizlik va yuqori aniqlikdagi texnologiyalarning ustuvor ahamiyat kasb etayotgani alohida ta'kidlandi. Shuningdek, Qurolli Kuchlarni modernizatsiya qilish, armiyani raqamlashtirish, uchuvchisiz tizimlar va robotlashtirilgan majmualarni joriy etish, mudofaa sanoatini rivojlantirish masalalari muhokama markazida bo'ldi.

Majlisda harbiy kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish, muddatli harbiy xizmatning yangi modelini joriy etish, harbiy xizmatchilarning ijtimoiy himoyasini kuchaytirish, ularning ta'lim olishi, kasb egallashi va xizmatdan keyingi bandligini ta'minlashga qaratilgan vazifalar ham belgilandi. Bular bilan bir qatorda, kiberxavfsizlikni ta'minlash, milliy raqamli infratuzilmaning barqarorligini mustahkamlash, shaxsga doir ma'lumotlar va axborot tizimlarini himoyalash bo'yicha kompleks

1 Mamlakatimiz harbiy xavfsizligi va mudofaasini yanada mustahkamlashning ustuvor vazifalari muhokama qilindi / <https://president.uz/oz/lists/view/8851>

chora-tadbirlar zarurligi qayd etildi.

Mazkur masalalarning muhokama qilinishi Qurolli Kuchlar faoliyatini nafaqat harbiy-texnik, balki tashkiliy-huquqiy jihatdan ham yangi bosqichga olib chiqishga qaratilgan bo'lib, qonunlar ijrosini ta'minlash, harbiy sohada qonun ustuvorligini mustahkamlash va davlat siyosatining izchil amalga oshirilishida samarali nazorat mexanizmlarining, jumladan, prokuror nazoratining ahamiyati yanada ortib borayotganini ko'rsatadi.

Davlatimiz rahbari tomonidan ta'kidlanganidek, zamonaviy xavf va tahdidlarning tabiati ham, ko'lami ham tubdan o'zgarib bormoqda. Bugungi kunda xavfsizlikka tahdidlar faqat an'anaviy harbiy kuch yoki qurolli to'qnashuvlar bilan cheklanib qolmayapti, balki kiberxavflar, axborot xurujlari, raqamli boshqaruv tizimlariga ta'sir ko'rsatish, yuqori aniqlikka ega va masofadan boshqariladigan texnologiyalar orqali amalga oshirilayotgan tahdidlar bilan ham tavsiflanmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari — O'zbekiston Respublikasi milliy manfaatlarini, suvereniteti, hududiy yaxlitligini hamda aholining tinch hayotini himoya qilish uchun tuzilgan bo'lib, davlat tomonidan tashkil etilgan va saqlab turilgan harbiy birlashmalar, qo'shilmalar va qismlarni o'z ichiga oladi².

Mamlakatda olib borilayotgan keng ko'lamli harbiy islohotlar bu sohada prokuror nazoratini yangi bosqichga ko'tarishni, uning tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini takomillashtirishni taqozo etmoqda.

Shu jumladan, O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida qonunlar ijrosi ustidan prokuror nazorati qonun hujjatlarining ijrosini ta'minlash bilan bir qatorda amaldagi me'yorlarni xalqaro huquqning umume'tirof etilgan normalariga muvofiqligi masalasini ham qamrab oladi. Bunda mazkur normalar O'zbekiston Respublikasi tomonidan ratifikatsiya qilinganligi muhim ahamiyatga ega.

Prokuror nazoratini amalga oshirishda ish yuritishning amaldagi tartibini ijtimoiy munosabatni tartibga soluvchi qonun hujjatlariga muvofiqligi ham e'tiborga olinishi zarur. Zero, so'nggi yillarda qabul qilinayotgan qonun hujjatlari barcha ijtimoiy sohalarda faoliyatni tashkil etish tartibiga muayyan o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilishini

nazarda tutmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida qonunlar ijrosi ustidan prokuror nazoratining tashkiliy-huquqiy asoslarini takomillashtirish yuzasidan bir qator salmoqli ishlar amalga oshirilganligini alohida ta'kidlab o'tish lozim. Jumladan, 2023-yil 30-sentyabrda Oliy Majlis Senatining qirq beshinchi yalpi majlisida "O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari tizimida qonuniyligni ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar belgilanganligi munosabati bilan "Prokuratura to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuniga qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritish haqida"gi qonun loyihasi ko'rib chiqilib, ushbu qonun senatorlar tomonidan ma'qullandi³.

Mazkur qonun bilan O'zbekiston Respublikasining "Prokuratura to'g'risida"gi qonuniga Qurolli Kuchlar tizimida qonunchilik hujjatlariga so'zsiz rioya etilishi ustidan prokuror nazorati kuchaytirilishini, shuningdek, harbiy prokuratura organlariga xodimlarni harbiy xizmatga qabul qilish va undan bo'shatish tartibi hamda ularga harbiy unvonlar berish tartibi belgilanishini nazarda tutuvchi yangi qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritildi.

Ta'kidlash lozimki, Qurolli Kuchlar tizimida birinchi navbatda ko'zga tashlanadigan muammo — bu raqamlashtirish jarayonlarining sekinligi. Hozirgi paytda ko'pgina holatlarda harbiy qismlar va harbiy boshqaruv tizimida jarayonlar qog'oz shaklida yuritiladi, hisobotlar qo'lda to'ldiriladi, tekshiruv natijalari esa ma'lumotlar bazasiga kiritilmaydi. Bu esa prokuror nazoratining samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, chunki haqiqiy holatni onlayn kuzatish, tahlil qilish va xavf ko'rsatkichlarini oldindan aniqlash imkoni cheklanib qoladi. Raqamli nazorat tizimining yetarli darajada yo'lga qo'yilmagani sababli ayrim qonunbuzarlik holatlari o'z vaqtida aniqlanmasdan qolmoqda.

Takomillashtirish negizida e'tibor qaratishimiz kerak bo'lgan yana bir jihat, bu harbiy qismlardagi ichki nazorat tizimlarining yetarli darajada samarali ishlamasligi. Harbiy bo'linmalarda tekshiruv va monitoring bo'limlari mavjud bo'lsa-da, ularning faoliyati ko'pincha formal ko'rinishda amalga oshiriladi. Natijada ichki nazorat organlari o'z vaqtida aniqlashi kerak bo'lgan kamchiliklar prokuratura tekshiruvi jarayonida yuzaga chiqadi yoki umuman

2 https://uz.wikipedia.org/wiki/O%CA%O'zbekiston_Respublikasi_Qurolli_Kuchlari

3 <https://senat.uz/plenary-sessions/post-1364>

e'tibordan chetda qoladi. Ichki nazoratning sustligi harbiy prokuraturaga ortiqcha yuk tushishiga ham olib keladi.

O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida qonunlar ijrosi ustidan prokuror nazoratining samaradorligini oshirish uchun uning tashkiliy-huquqiy asoslarini kompleks ravishda takomillashtirish zarur hisoblanadi. Bu yo'nalish, avvalo amaldagi bir qancha normativ-huquqiy bazani zamonaviy talablar asosida qayta ko'rib chiqish, harbiy prokuratura tizimini raqamlashtirish, xodimlar malakasini oshirish, ichki nazoratni kuchaytirish va xalqaro standartlarni amaliyotga tatbiq etishni o'z ichiga oladi. Jumladan, prokuror nazoratini raqamlashtirish ham dolzarb vazifalardan biridir. Hozirgi zamon texnologiyalaridan foydalanmasdan turib samarali nazoratni ta'minlashning imkoni yo'q. Elektron ma'lumotlar bazasini yaratish, harbiy qismlardagi hisobotlarni onlayn monitoring qilish, tekshiruv natijalarini avtomatlashtirilgan tizimda qayd etish nazorat jarayonining shaffofligi va tezkorligini sezilarli oshiradi. Maxsus elektron platforma orqali harbiy xizmatchilardan shikoyat va murojaatlarni yashirin tarzda qabul qilish, ularni avtomatik tarzda ro'yxatga olish va ko'rib chiqish tartibini belgilash korrupsiyaviy holatlarning oldini olishga ham xizmat qiladi. Raqamli nazorat tizimlarini joriy etish nafaqat vaqtni tejaydi, balki prokurorlar zimmasidagi ortiqcha qog'ozbozlik va hujjatbozlikni ham kamaytiradi.

Takomillashtirishning yana bir muhim yo'nalishi — bu harbiy prokuratura xodimlarining kasbiy tayyorgarligi va malakasini oshirishdir. Harbiy soha

o'ziga xos murakkabliklarga ega bo'lgani uchun prokurorlar nafaqat umumiy huquqiy bilimga, balki harbiy xizmatning ichki tartibi, qurol-aslahadan foydalanish qoidalari, taktik va texnik xavfsizlik normalarini ham chuqur bilishi kerak. Shu sababli muntazam seminarlar, xalqaro treninglar, zamonaviy o'quv dasturlari hamda yetakchi davlatlar tajribasini o'rganishga qaratilgan o'quv almashinuvlarini tashkil etish zarur. Yosh kadrlar amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish ham prokuror nazoratining samaradorligini oshiradi.

Shuningdek, prokuror nazoratini xalqaro standartlarga moslashtirish ham muhim yo'nalishlardan biridir. Rivojlangan davlatlarning harbiy tizimidagi ilg'or tajribalarini o'rganish, ularning qonunlar ijrosi ustidan nazorat o'rnatish mexanizmlarini mahalliy tizimga moslashtirib joriy etish katta samara beradi. Bu orqali O'zbekiston harbiy prokuratura tizimi xalqaro andozalarga yaqinlashadi, xalqaro hamkorlik kuchayadi va tizimning zamonaviylashuvi izchil davom etadi.

Bu yo'nalishlarda amalga oshiriladigan islohotlar nafaqat harbiy sohada qonuniylikni mustahkamlaydi, balki mamlakatimiz Qurolli Kuchlarining boshqaruv tizimini yanada shaffof va samarali qiladi. Natijada harbiy xizmatning nufuzi oshadi, davlat mudofaa salohiyatining mustahkamlanishiga xizmat qiluvchi barqaror huquqiy muhit shakllanadi. Albatta, kelgusida bu yo'nalishdagi ishlarni chuqur tahlil etish, sohada prokuror nazorati samaradorligi va natijadorligiga erishish choralari ko'rish, bu borada ilg'or xorijiy tajribani ham o'rganish lozim bo'ladi.

#

Alisher YESEMURATOV,
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi katta o'qituvchisi,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA MIGRATSIYANI HUQUQIY TARTIBGA SOLISHNING MILLIY VA XALQARO HUQUQIY ASOSLARI

ANNOTATSIYA. Maqolada migratsiyani huquqiy tartibga solishning milliy va xalqaro huquqiy asoslari tahlil qilinadi. Davlat suvereniteti, inson huquqlari va xalqaro majburiyatlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ochib beriladi. Shuningdek, migratsiya qonunchiligini kodifikatsiya qilish, migrantlar huquqiy maqomini tabaqalashtirish va migratsiya huquqining huquq tizimidagi o'rnini ilmiy jihatdan asoslanadi.

АННОТАЦИЯ. В статье рассматриваются национальные и международно-правовые основы регулирования миграции. Раскрывается взаимосвязь между государственным суверенитетом, правами человека и международными обязательствами. Особое внимание уделяется вопросам кодификации миграционного законодательства, дифференциации правового статуса мигрантов и определению места миграционного права в системе права.

ABSTRACT. The article analyzes the national and international legal foundations of migration regulation. It reveals the interrelation between state sovereignty, human rights, and international obligations. Particular attention is paid to the issues of codification of migration legislation, differentiation of migrants' legal status, and the place of migration law within the legal system.

Kalit so'zlar: migratsiya huquqi, inson huquqlari, davlat suvereniteti, xalqaro huquq, kodifikatsiya, migrantlar huquqiy maqomi.

Ключевые слова: миграционное право, права человека, государственный суверенитет, международное право, кодификация, правовой статус мигрантов.

Key words: migration law, human rights, state sovereignty, international law, codification, legal status of migrants.

Hozirgi globalashuv va mintaqaviy integratsiya jarayonlari sharoitida migratsiya ijtimoiy-iqtisodiy va huquqiy rivojlanishning muhim omili sifatida namoyon bo'lmoqda. Migratsiya jarayonlarining kengayishi davlatlardan uni samarali huquqiy tartibga solishni, shu jumladan, inson huquqlari, davlat suvereniteti va xalqaro majburiyatlar o'rtasida muvozanatni ta'minlashni talab etadi. O'zbekiston Respublikasida migratsiyani tartibga solishning konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari xalqaro huquq normalari bilan uyg'un holda rivojlanib borayotgan bo'lsa-da, migratsiya qonunchiligini tizimlashtirish va kodifikatsiya qilish masalalari ilmiy tahlilni talab etuvchi dolzarb muammolar qatoriga kiradi.

Mazkur tadqiqotda umumiy ilmiy va maxsus huquqiy tadqiqot usullari qo'llanildi. Xususan, tahlil va sintez usullari orqali migratsiyani huquqiy tartibga solishga oid milliy va xalqaro konsepsiyalar o'rganildi, qiyosiy-huquqiy usul yordamida O'zbekiston qonunchiligi va xalqaro huquqiy hujjatlar o'zaro solishtirildi. Formal-yuridik tahlil migratsiya sohasidagi me'yoriy-huquqiy hujjatlar-

ning mazmun-mohiyatini ochib berishga xizmat qildi, tizimli yondashuv esa migratsiya huquqini kompleks huquqiy institut sifatida baholash imkonini berdi.

Migratsiyani ichki miqyosda huquqiy tartibga solish murakkab. O'zbekiston Respublikasida migratsiyani tartibga solishning konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari shaxsning erkin harakatlanish huquqini o'z ichiga oladi (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 32-moddasi). T.A.Jadyayeva ta'kidlaganidek, aholining harakatlanishi ham davlat ichida (ichki migratsiya), ham uning chegaralaridan tashqarida (tashqi migratsiya) turli huquqiy tartibga solish mexanizmiga ega bo'lgan holda sodir bo'lishi mumkin. Shaxsning o'z mamlakati chegarasidan erkin chiqish va unga erkin qaytish huquqi ruxsat beruvchi huquqiy rejim bilan bog'liq¹.

A.M.Barnashev ta'kidlaganidek, har bir davlat o'z qonunchiligini umumiy xalqaro huquq normalariga muvofiqlashtirish jarayonida inson huquqlari sohasida o'z zimmasiga qanday, qaysi muddatda va qay darajada aniq majburiyat-

1 Жадяева Т.А. Проблемы регулирования иммиграции иностранных граждан и лиц без гражданства в Российской Федерации // Регионология. – 2007 г. – № 1. – С. 64-72.

larni olganligini belgilaydi². A.A.Moiseyevning ta'kidlashicha, davlat suvereniteti haqiqatan ham integratsiyani chuqurlashtirish bilan bog'liq holda davlatning cheksiz harakat erkinligini anglatmaydi, balki davlatlar o'z milliy manfaatlarini ko'zlab, xalqaro shartnomalar orqali o'z huquqlarini ixtiyoriy ravishda cheklashga rozi bo'ladilar³.

O.I.Tiunovning fikricha, globallashtirish sharoitida davlatlarning o'zaro bog'liqligi keskin oshmoqda, bu esa davlat funksiyalarini bajarish sifatini va samaradorligini yanada yaxshilashni talab qiladi. Shuningdek, davlatning suveren huquqlarini ta'minlashda xalqaro huquqning ahamiyati katta ekanligi ta'kidlanadi⁴.

MDHdagi migratsiya jarayonlariga mintaqaviy ta'sirning yangi tendensiyalariga mutaxassislar e'tibor qaratgan holda, hozirgi davlatlararo munosabatlar ko'proq "retsipiyent-mamlakat migratsiya siyosati va shuningdek, o'yin qoidalarini shakllantirishi" bilan belgilanadi⁵. Bizning fikrimizcha, mintaqaviy migratsiya siyosati faqat qabul qiluvchi davlatlar tomonidan aniqlanishi mumkin emas. Shu bilan birga, mehnat, ta'lim yoki akademik migratsiyasining to'liq almashinuvi davlatlararo hamkorlikning yangi xalqaro huquqiy asoslarini yaratishi mumkin, bu ayni vaqtda ayniqsa O'zbekiston Respublikasi uchun dolzarbdir.

Hozirda MDH hududida migratsiya jarayonlariga ta'sir ko'rsatuvchi yangi omillar paydo bo'lmoqda, masalan, Yevroosiyo iqtisodiy ittifoqining (YEOf) salohiyati va unga a'zo davlatlar fuqarolari uchun bandlik sohasidagi imtiyozlar.

E.V.Tyuryukanovning ta'kidlashicha, yangi migratsiya boshqaruvi hozirgidan ko'ra ko'proq intellektual, texnologik jihatdan rivojlangan va

muvozanatli bo'lishi kerak⁶. Yu.V. Kurakinaning fikricha, bir davlat hududida chet ellik maqomida bo'lgan shaxs, ba'zi istisnolardan tashqari, mamlakatning fuqarosi kabi huquqlarga ega⁷. Migranlar huquqlarini mustahkamlashga ta'sir ko'rsatgan muhim xalqaro huquqiy hujjatlardan biri BMT Bosh Assambleyasining 40/144-rezolyutsiyasi bilan tasdiqlangan O'zi yashayotgan mamlakat fuqarosi bo'lmagan shaxsga nisbatan Inson huquqlari to'g'risidagi deklaratsiya⁸.

Ushbu konseptual yondashuvlarni migratsiyaning asosiy institutlariga tatbiq etgan holda, davlat huquqining migratsiya normalari va ularni amalga oshiruvchi organlar tizimini belgilashda o'ziga xos ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlash mumkin. Zero, shaxs huquqi o'z ifodasini migrantlarning huquqiy maqomini va ularni qabul qiluvchi davlatdagi kafolatlarini aniqlash tizimida topadi⁹.

Shaxsning boshpana so'rash huquqi siyosiy huquq sifatida tasniflanadi, ammo bu huquq insonning muayyan davlat tomonidan kafolatlangan tabiiy erkinliklariga asoslanadi. Bu insonparvarlik yondashuvi qabul qiluvchi davlatning xalqaro huquqiy majburiyatlari asosida amalga oshirilishi kerak.

Xalqaro huquq nuqtayi nazaridan migratsiyani tartibga solish migrantlarni qabul qiluvchi davlatlar o'rtasidagi munosabatlar va xalqaro hukumatlararo tashkilotlarning huquqiy asoslari bilan belgilanadi. Shuningdek, davlatlar migrantlarning muayyan toifalarini himoya qilishga qaratilgan universal mexanizmlarda ishtirok etadilar.

L.V.Anrichenkoning ta'kidlashicha, migrantlar huquqiy maqomini uyg'unlashtirishga qaratil-

2 Барнашев А.М. Современные интеграционные процессы и проблемы взаимодействия норм международного и национального права // Международно-правовые стандарты в конституционном праве: сб. науч. тр. Ч. I. М.: РАП; ИНИОН РАН, 2006 г. – С. 20–21.

3 Моисеев А.А. Тенденции развития суверенитета государств // Международное право: Вестник Дипломатической академии МИД России. М., 2010 г. – С. 45.

4 Тиунов О.И. Международное право и правовые позиции Конституционного Суда РФ // Журнал российского права. 2011 г. – № 10. Доступ из инф.-правовой системы «Гарант Аэро», 2017 г.

5 Зайончковская Ж.А., Тюрюканова Е.В., Флоринская Ю.Ф. Трудовая миграция в Россию: как двигаться дальше. М., 2011 г. – С. 27. (Серия специальных докладов).

6 Тюрюканова Е.В. Трудовые мигранты в Москве: «второе» общество // Вестник Института Кеннана в России. М., 2008 г. Вып. 14. – С. 27.

7 Куракина Ю.В. Права человека и права гражданина: к вопросу об экстерриториальности явлений // Вестник МГПУ. Серия «Юридические науки». 2012 г. – № 2 (10). – С. 23.

8 Текст Декларации ООН о правах человека в отношении лиц, не являющихся гражданами страны, в которой они проживают, 1985 г. приводится по: URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/not_nationals_rights.shtml.

9 Мишунина А.А. Система правового регулирования миграционных процессов в федеративном государстве: конституционно-правовое исследование: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02. Тюмень, 2009 г.

gan tartibga solishning zamonaviy tendensiyalari mavjud¹⁰. Biroq, davlatlar migratsiya bo'yicha xalqaro majburiyatlarni o'z milliy qonunchiliklari va amaliyotlari orqali amalga oshirishlari kerak. Shuning uchun migrantlar toifalari va ularning huquqiy maqomi ham davlatlarning ichki qonunchiligida mustahkamlangan bo'lishi zarur.

A.A.Mishunina huquq sohasini shakllantirishning majburiy mezonini sifatida migratsiya normalari huquqning turli sohalariga yuklanganligi sababli, huquqiy tartibga solishning yagona usuli mavjud emasligini ta'kidlaydi¹¹. Muallif migratsiya normalarining birlashtiruvchi xususiyatini migrantlar tomonidan insonning shaxsiy va ijtimoiy-iqtisodiy, konstitutsiyaviy huquqlarini amalga oshirish va xalqaro huquqning umume'tirof etilgan normalari va prinsiplariga rioya qilish zarurati bilan uzviy bog'liq, deb hisoblaydi¹².

A.A.Shapovalov huquq sohasini ijtimoiy munosabatlarning muayyan sohasini tartibga solishga qaratilgan huquqiy normalar va huquqiy institutlar tizimi sifatida belgilaydi¹³. Ushbu ta'rif kelajakda nafaqat kodifikatsiyalangan hujjatlarga (O'zbekiston Respublikasining migratsiya kodeksi)¹⁴, balki boshqa sohaviy qonun hujjatlarida mavjud bo'lgan individual normalarga ham asoslanadigan zamonaviy migratsiyani tartibga solishning kompleks xususiyatini ta'minlash imkonini beradi. Biroq, bu me'yorlar individual migratsiya institutlarini tashkil qiladi. G.I.Muromsev kodifikatsiya tushunchasini ikki xil – keng va tor ma'noda talqin qiladi. Birinchi ma'noda, kodifikatsiya akti o'z ta'sirini butun huquqiy sohaga, ikkinchidan, faqat huquqning ayrim sohalariga o'tkazadi¹⁵.

Ko'rinib turibdiki, migratsiyani tartibga soluv-

chi me'yoriy-huquqiy hujjatlarni kodifikatsiya qilish, uni milliy miqyosda amalga oshirish bilan bir qatorda, O'zbekiston Respublikasining migrantlarning ayrim toifalari maqomi va kafolatlariga oid xalqaro huquqiy majburiyatlariga ham asoslanishi kerak. Keyin ushbu majburiyatlarni tashkil etuvchi xalqaro shartnomalar normalari huquqiy tizimga uning ajralmas qismi sifatida kiritiladi. Shu bilan birga, V.E.Safonov to'g'ri ta'kidlaganidek, milliy huquq tizimlari xalqaro huquqqa rioya qilish zarurati bilan bog'liq o'zgarishlarga duch kelishi mumkin¹⁶. Demak, u yoki bu tarzda O'zbekistonning xalqaro huquqiy majburiyatlari migratsiyani tartibga solishning huquqiy hujjatlari iyerarxiyasidan joy olishi kerak.

Agar faqat ma'muriy-huquqiy komponentni emas, balki tartibga solinadigan munosabatlarning murakkab xususiyatini hisobga olgan holda migratsiya qonunchiligining butun tizimini kodekslashtirishga harakat qilinsa, bu migratsiya huquqi sohasiga asos yaratadi. Hozircha gap O'zbekistonda migratsiyani tartibga solishning huquqiy modeli haqida bormoqda.

N.A.Voroninaga ko'ra, MDH davlatlarining migratsiya siyosatidagi asosiy maqsadlari quyidagilarni o'z ichiga oladi: chet eldagi mehnat migrantlarining huquqlarini himoya qilish, mehnat immigratsiyasi siyosatini selektivlashtirish, migratsiya statistikasini to'plash va saqlash tizimini takomillashtirish, shuningdek, noqonuniy migratsiyaga qarshi kurashda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish va axborot almashinuvi hamkorligini mustahkamlash¹⁷.

Bu holatlar MDHning ayrim davlatlarida migratsiya huquqining milliy huquq tizimida mus-

10 Андриченко Л.В. Развитие миграционного законодательства как фактор обеспечения мира и устойчивого развития в Российской Федерации (общие тенденции) // Правовой механизм противодействия современным вызовам и угрозам миру, безопасности и устойчивому развитию / под ред. И.А.Умновой. М.: РАП, 2011 г. – С. 481.

11 Мишунина А.А. Системный подход к государственному регулированию миграционных процессов в Российской Федерации // Журнал российского права. 2010 г. – № 8. – С. 38-46

12 O'sha manba.

13 Шаповалов А.А. Понятие и место отрасли права в системе права // Система права в Российской Федерации: проблемы теории и практики: материалы V ежегод. междунар. конф. (Москва, 19-22 апреля 2010 г.) / отв. ред. В.М.Сырых, С.А.Рубаник. М.: РАП, 2011 г. – С. 209.

14 Isoqov L. Migrantlar huquqlari: qiyosiy-huquqiy tahlil. Monografiya. – Toshkent: "EFFECT-D", 2022-yil, 436-bet.

15 Муромцев Г.И. О некоторых методологических аспектах исследования свода законов // Современное правоведение: поиск методологических оснований. Жидковские чтения: материалы Всерос. науч. конф. (Москва, 26 марта 2010 г.) / отв. ред. Г.И.Муромцев, М.В.Немытина. М.: РУДН, 2011 г. – С. 26.

16 Сафонов В.Е. К вопросу о соотношении международного и внутригосударственного права в сфере права человека. // XX лет Конституции Российской Федерации. Конституционализм в теории и практике отечественной государственности: история и современность: материалы III Конституционных чтений. (Москва, 22 ноября 2013 г.) М.: РГУП, 2014 г. – С. 52.

17 Воронина Н.А. Международное право и миграционное законодательство стран СНГ: (историко-правовой анализ) / ИГП РАН. М., 2015 г. – С. 108-109.

taqil tarmoq sifatida shakllanayotganini ko'rsatadi. 2021-yil 4-iyunda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasida chet el fuqarolarining va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning huquqiy holati to'g'risida"gi qonunda migratsiyani tartibga solishning tarmoq prinsiplari va chet el fuqarolarining aniq tasnifi ko'rsatilmagan¹⁸. Bizningcha, chet el fuqarolarining tashrif buyurish maqsadlariga ko'ra ularning huquqiy maqomini tabaqlashtirish muhim ahamiyatga ega.

Har bir mamlakatning huquqiy tizimi migratsiya jarayonlarini boshqarishda o'ziga xos yondashuvlar qo'llaydi. Bu ko'p jihatdan davlatning umumiy migratsiya siyosatining maqsadlari va xalqaro hamkorlik mexanizmlarida ishtirok etishining natijasi hisoblanadi.

Ayrim olimlar migratsiya huquqini davlatlararo munosabatlarni tartibga solish tizimi sifatida ko'radi. Ammo, xalqaro ommaviy huquqning bunday kichik tarmog'i sifatida migratsiya huquqining mavjudligi masalasi hanuz bahs qilinmoqda. Xalqaro huquqda migratsiya sohasidagi tartibga solish maxsus xususiyatga ega bo'lmagan va sohaviy tartibga solishning maxsus usullari va prinsiplarining birligiga ishora qiluvchi tizimlashtirish darajasi hali shakllanmagan. Masalan, E.V.Kiseleva migratsiyani xalqaro huquqiy tartibga solish prinsiplari, davlatlarning suvereniteti, shaxslarning erkin harakatlanish huquqi va davlatlararo hamkorlikka ishora qilgan holda, uning umumiy predmetini davlatlar va xalqaro huquqning boshqa subyektlari bilan tartibga soluvchi munosabatlarini bildiradi¹⁹.

Inson huquqlari sohasida qochoqlar, boshpana izlovchilar va mehnat migrantlari uchun maxsus huquqlar, majburiyatlar va kafolatlar muhim ahamiyatga ega. Har bir migratsiya turini tartibga solishda migrantlarning turli toifalari bilan ishlashda davlatlararo hamkorlikni boshqaruvchi alohida prinsiplar zarur. Shunday qilib, migratsiyani xalqaro huquqiy tartibga solishning mavjud mexanizmlarini xalqaro ommaviy huquqning bi-

ror-bir tarmog'iga to'liq bog'lash mumkin emas²⁰.

Bizning fikrimizga ko'ra, xalqaro mobillikning barcha turlarini shartli ravishda majburiy va ixtiyoriy migratsiyaga ajratish hamda ularni huquqiy tartibga solishdagi asosiy farqlarni aniqlash konseptual xalqaro huquqiy yondashuvlarni tashkil etadi. Bu yondashuvlar qabul qiluvchi davlatlarning ehtiyojlari, mavjud universal va mintaqaviy shartnomalar, shuningdek, milliy migratsiya qonunchiligi mazmuniga chambarchas bog'liqdir.

Huquqshunos olimlar xalqaro huquqda sohalar shakllanishining o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatib o'tishgan. Jumladan, A.N.Talalayev zamonaviy xalqaro huquqni turli darajadagi umumiylik va e'tirofga ega bo'lgan ko'p miqdordagi huquqiy normalar yig'indisi sifatida tavsiflaydi. Xalqaro huquqning asosiy prinsiplari bilan uzviy bog'liq bo'lgan bu normalar ularning mohiyati va shakllari turlicha bo'lishiga qaramay, xalqaro huquq tizimining bir qismini tashkil qiladi²¹.

L.N.Galenskaya huquq prinsiplarining turli klassifikatsiyasini taqdim etar ekan, ularni quyidagi turlarga ajratadi: 1) huquqning umumiy prinsiplari; 2) milliy huquq tizimlari va xalqaro huquqning asosiy prinsiplari; 3) huquqning maxsus prinsiplari²².

Migratsiyani universal va mintaqaviy xalqaro huquqiy tartibga solish sohasida muayyan prinsiplar faqat migratsiyaning ayrim turlariga, masalan, boshpana izlovchilar, qochoqlar, qurolli to'qnashuvlarda himoyalangan shaxslarning majburiy ko'chishi va ishga joylashish maqsadida harakatlanishiga nisbatan qo'llaniladi. Noqonuniy migratsiyaga qarshi kurashish ham alohida tartibga solinadi. Migratsiyaning har bir turi o'ziga xos usul va tartibga solishning maxsus prinsiplarini talab qiladi.

Xalqaro huquq institutlari majburiy migrantlarni himoya qilish shartnoma mexanizmlarini va ularni amalga oshirish amaliyotini o'z ichiga oladi. Yevropalik tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, qochoqlarni himoya qilish bo'yicha xalqaro huquqiy nor-

18 O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasida chet el fuqarolarining va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning huquqiy holati to'g'risida"gi qonuni // <https://lex.uz/docs/5443901>.

19 Киселева Е.В. Международно-правовое регулирование миграции: учеб. пособие. 3-е изд., испр. и доп. М, 2017 г. – С. 73–74.

20 Ястребова А.Ю. Международно-правовые механизмы регулирования миграции: доктринальные подходы и опыт Российской Федерации // М.: ВАКО. – 2014 г. – Т. 464.

21 Талалаев А.Н. Право международных договоров Т. 1: Общие вопросы / отв. ред. Л.Н.Шестаков. М.: Зерцало, 2011 г. – С. 321.

22 Галенская Л.Н. Категория принципов как правовых регуляторов международных отношений // Международное право: вчера, сегодня, завтра: к 100-летию со дня рождения Р.Л.Боброва: тез. докл. науч.-практ. конф. СПб., 2010 г. – С. 6.

malar xalqaro huquqning ma'lum manbalaridan, xususan, xalqaro konvensiyalar, xalqaro urf-odatlar va dunyoning asosiy huquq tizimlarida mavjud bo'lgan umumiy prinsiplardan kelib chiqadi²³.

Kodifikatsiya jarayoni xalqaro huquqning amaldagi tizimida ham alohida ahamiyat kasb etadi. F.I.Kojevnikov buni me'yorlarni tizimlash-tirish deb ta'riflagan. Bu ularni mohiyatan umumiy prinsiplar asosida qayta ishlash bilan bog'liq. Kodifikatsiyaning natijasi umumiy yoki uning biron-bir tarmog'iga tegishli bo'lgan va ma'lum bir tizimga muvofiq tartibga solingan xalqaro qoidalar to'plamidir²⁴.

Bizning fikrimizcha, migratsiyani xalqaro huquqiy tartibga solish manbalarini kodifikatsiya qilish masalalari, uning turlarini tasniflash hamda migrantlarning turli toifalari uchun kirish va bo'lish huquqiy rejimlarini belgilashda davlatlarning manfaatlari bilan uzviy bog'liqdir. Chet el fuqarolarining maqomi xalqaro va milliy huquqiy tartibga solishni uyg'unlashtiruvchi an'anaviy institut sifatida saqlanib kelmoqda.

Bu institutga kiruvchi shaxsiy huquqlar, erkin-

liklar va majburiyatlar davlatlar tomonidan qisman qochoqlar, boshpana izlovchilar va mehnat migrantlari kabi shaxslarning huquqiy holatini xalqaro huquqiy tartibga solish uchun maxsus prinsiplar asosida qo'llaniladi²⁵.

Bugungi kunga kelib, MDHga a'zo davlatlarning ayrimlarida tashqi va ichki migratsiya, qochoqlar va ichki ko'chirilgan shaxslarning huquqiy holatini tartibga soluvchi migratsiya qonunchiligini kodifikatsiya tendensiyasi kuzatilmoqda²⁶.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, migratsiya huquqiy tartibga solish ko'p qirrali va kompleks xususiyatga ega bo'lib, uni faqat ma'muriy-huquqiy vositalar bilan cheklash maqsadga muvofiq emas. Migratsiya huquqi milliy qonunchilik, xalqaro shartnomalar va umume'tirof etilgan xalqaro huquq prinsiplarining uyg'unligi asosida rivojlanishi lozim. O'zbekiston Respublikasi uchun migratsiya qonunchiligini kodifikatsiya qilish, migrantlar toifalari va ularning huquqiy maqomini aniq belgilash, shuningdek, xalqaro majburiyatlarni milliy huquq tizimiga samarali implementatsiya qilish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

#

23 Хрестоматия по правам беженцев: решения, документы, материалы / гл. ред. М.Фуллerton. 2-е изд. на рус. яз. Будапешт: Венгерский Хельсинкский Комитет, 2014 г. – С. 41.

24 Кожевников Ф.И. Русское государство и международное право (до XX века) / под ред. Л.Н.Шестакова. М.: Зерцало, 2008 г.

25 Документы пятьдесят второго пленарного заседания Межпарламентской Ассамблеи государств – участников Содружества Независимых Государств // <https://iacis.ru/public/upload/files/2/1179.pdf>.

26 Ястребова А.Ю. Международно-правовые механизмы регулирования миграции: доктринальные подходы и опыт Российской Федерации // М.: ВАКО. – 2014 г. – Т. 464.

Bobir TURDIYEV,
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi bo'lim katta prokurori,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)

EKOLOGIYAGA OID MINTAQAVIY HUJJATLARDA INSONNING QULAY ATROF-MUHITGA BO'LGAN HUQUQINI TA'MINLASH MASALALARI

ANNOTATSIYA. Maqolada insonning qulay atrof-muhitga bo'lgan huquqini ta'minlash masalalari ekologiyaga oid mintaqaviy hujjatlar misolida tahlil qilinadi. Ushbu hujjatlarda nazarda tutilgan protseduraviy mexanizmlar, xususan, atrof-muhitga oid axborotga kirish, qarorlar qabul qilish jarayonida jamoatchilik ishtiroki hamda odil sudlovga kirish huquqlari o'rganiladi. Shuningdek, maqolada Orxus konvensiyasining milliy huquqiy tizimga integratsiyasi bilan bog'liq huquqiy masalalar tahlil qilinib, milliy qonunchilikni mazkur standartlarga muvofiqlashtirishga qaratilgan takliflar ilgari suriladi.

АННОТАЦИЯ. В статье анализируются вопросы обеспечения права человека на благоприятную окружающую среду на примере региональных экологических документов. Рассматриваются предусмотренные в данных документах процедурные механизмы, в частности доступ к экологической информации, участие общественности в процессе принятия решений и доступ к правосудию. В статье также анализируются правовые вопросы, связанные с интеграцией Орхусской конвенции в национальную правовую систему, и выдвигаются предложения, направленные на приведение национального законодательства в соответствие с указанными стандартами.

ABSTRACT. The article analyzes the issues of ensuring the human right to a healthy environment through the example of regional environmental instruments. The procedural mechanisms provided in these instruments—particularly access to environmental information, public participation in decision-making, and access to justice—are examined. The article also analyzes legal issues related to the integration of the Aarhus Convention into national legal system and puts forward proposals aimed at aligning national legislation with these standards.

Kalit so'zlar: insonning qulay atrof-muhitga bo'lgan huquqi, Orxus konvensiyasi, protseduraviy huquqlar, atrof-muhitga oid axborotga kirish, jamoatchilik ishtiroki, odil sudlovga kirish.

Ключевые слова: право человека на благоприятную окружающую среду, Орхусская конвенция, процедурные права, доступ к экологической информации, участие общественности, доступ к правосудию.

Key words: human right to a healthy environment, Aarhus Convention, procedural rights, access to environmental information, public participation, access to justice.

Insonning qulay atrof-muhitga bo'lgan huquqi xalqaro hujjatlarga qaraganda ekologiya va inson huquqlariga oid mintaqaviy hujjatlarda aniq ifodasini topgan va muvaffaqiyatli mustahkamlangan hamda amalda qo'llanib kelinayotganligini ta'kidlash joiz. Bunda Yevropa, Afrika, Lotin Amerikasi va boshqa mintaqalarda inson huquqlari bo'yicha tizim, ya'ni konvensiya va uning ijrosi bo'yicha nazorat mexanizmlari yaratilgan bo'lsa, atrof-muhitga oid mintaqaviy hujjatlarda (Orxus konvensiyasi va Eskazu bitimi) insonning ekologik huquqlarini amalga oshirishga oid protseduraviy mexanizmlar mustahkamlangan. Mazkur maqolada yuqoridagi protseduraviy mexanizmlarga to'xtalib o'tiladi.

Atrof-muhitga oid mintaqaviy standartlarda insonning qulay atrof-muhitga bo'lgan huquqi e'ti-

rof etilgan va protseduraviy mexanizmlar orqali mustahkamlangan. Xususan, *Atrof-muhit bilan bog'liq bo'lgan masalalarda axborotga ega bo'lish, qarorlar qabul qilishda ishtirok etish va odil sudlovni ta'minlash to'g'risidagi Orxus konvensiyasida* (1998-yil) hozirgi va kelajak avlodlarning sog'lig'i va farovonligi uchun munosib muhitda yashash huquqini ta'minlash maqsadida shaxsning axborotga ega bo'lish, qarorlar qabul qilishda ishtirok etish va odil sudlovni ta'minlashga oid protseduraviy huquqlari kafolatlangan¹. Bunda konvensiya sog'lom atrof-muhit huquqini e'tirof etgan holda, mazkur huquqning aniq ta'rifini berishdan tiyilgan. Mazkur yondashuv turlicha qarashlar sababli yagona ta'rif berish qiyinligi bilan izohlanadi².

Mazkur konvensiya ekologik demokratiyaning

1 Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters (Aarhus Convention) // United Nations, Treaty Series, vol. 2161, p.447, 1998. Article 1.

2 Atapattu S. The right to a healthy life or the right to die polluted: The emergence of a human right to a healthy environment under international law // Tulane Environmental Law Journal 16, 2002. – p.187.

asosiy poydevori sifatida e'tirof etilgan bo'lib, real amaliy mexanizmlar bilan ta'minlanganligi³ bilan ahamiyatli. Mazkur hujjat biron-bir ekologik masalani to'g'ridan-to'g'ri tartibga solmasa-da, insonning ekologik huquqlarini protseduraviy vositalar yordamida amalga oshirishga qaratilgan⁴ va atrof-muhit muammolarini hal qilishda huquqlar asosidagi yondashuvni taklif etadi⁵. Bu uchta ustun – atrof-muhit bo'yicha axborotga kirish, jamoatchilik ishtiroki va odil suvlov bo'yicha minimal standartlarni belgilaydi, shu bilan birga, mamlakatlarga ushbu talablardan yuqoriroq yoki kengroq chora-tadbirlarni joriy etishni rag'batlantiradi.

Konvensiya hukumatlarning atrof-muhit siyosatlarini bo'yicha bahslashish yoki ularga bosim o'tkazish uchun real ta'sir kuchga ega⁶. O.Ruppelning fikriga ko'ra, jamoatchilik ishtiroki vositalari jamoatchilik ishtirokini kengaytirishi, qaror sifatini yaxshilashi va daxldorlik hissini rivojlantirish orqali qonuniylik va ijtimoiy birdamlikka hissa qo'shadi⁷.

Hozirga qadar konvensiya Yevropa va Markaziy Osiyoning 48 davlati tomonidan ratifikatsiya qilingan⁸. Markaziy Osiyo mamlakatlari ichida O'zbekiston mazkur hujjatga uzoq yillik intilishlardan so'ng 2025-yilda qo'shilgan. Tomonlarning yig'ilishi (uchrashuvi) konvensiyaning asosiy boshqaruv organi hisoblanadi. U konvensiyaga qo'shilgan barcha ishtirokchi tomonlarni o'z ichiga oladi. Uning vazifasi konvensiyaning amalga oshirilishini doimiy ravishda ko'rib chiqish va konvensiya maqsadlariga erishish uchun zarur bo'lgan choralarni ko'rish, istiqboldagi rejalarni amalga oshirish uchun ishchi dasturni qabul qilish hisoblanadi. Tomonlar yig'ilishi har 2-3 yoki 4 yilda bir marta o'tkaziladi. To-

monlarning uchrashuvi orasida konvensiyaning faoliyat dasturini amalga oshirishni nazorat qilish uchun tomonlar ishchi guruhi tuzilgan. U tomonlarning uchrashuvi bilan bir xil tarkibga ega va har yili kamida bir marta yig'iladi. Orxus konvensiyasi-ning 10-moddasiga binoan tomonlar konvensiyaning amalga oshirilishini doimiy ravishda taqdim etiladigan milliy hisobotlar asosida muntazam ravishda ko'rib chiqib boradilar.

Muvofiqlik qo'mitasi konvensiya qoidalari buzilishi bilan bog'liq ishlarni hal qilish uchun tashkil etilgan. Qo'mitaga fuqarolarning bir yoki bir nechta a'zolari tomonidan har qanday tomonning konvensiyaga rioya etilishi haqida arizalar kiritilishi mumkin. Shuningdek, bir yoki bir nechta ishtirokchi davlatlar boshqa tomonning konvensiya bo'yicha majburiyatlarini bajarishiga nisbatan shubhalar mavjudligini bildirganda, qo'mitaga ariza kiritilishi mumkin.

Konvensiyaning asosiy xususiyati, u hukumatlardan boshqa davlatlarga emas, balki fuqarolarga mas'uliyatli bo'lishni talab qiladi⁹. U shaffoflikni talab etib, davlat organlarining o'z qarorlari uchun mas'uliyati va javobgarligini nazarda tutadi¹⁰. Konvensiyani amalga oshirish uchun asosiy mas'uliyat hukumatlar zimmasiga yuklangan bo'lib, u davlatlarni yanada mas'uliyatli va xalqchil (fuqarolarga yo'naltirilgan) tuzilmalarga aylantiradi¹¹.

Insonning qulay atrof-muhitga bo'lgan huquqlarini amalga oshirishning eng muhim dastlabki shartlaridan biri – bu atrof-muhit masalalariga oid axborotga kirish imkoniyatini ta'minlash hisoblanadi. Axborotga kirish imkoni bo'lmasa, bu o'z-o'zidan boshqa ekologik huquqlarni amalga oshirish imkoniyatini jiddiy cheklaydi. Bu borada

3 Weaver D. The Aarhus Convention and Process Cosmopolitanism // International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics 18, no. 2, 2018. – 199-213.

4 Zaharchenko T.R. and Goldenman G. Accountability in Governance: The Challenge of Implementing the Aarhus Convention in Eastern Europe and Central Asia // International Environmental Agreements 4, no. 3, 2004. – 232.

5 O'sha joyda. – 229, 232.

6 Weaver D. The Aarhus Convention and Process Cosmopolitanism // International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics 18, no. 2, 2018. – 199-213.

7 Ruppel O.C. and Houston L.J.H. The Human Right to Public Participation in Environmental Decision-Making: Some Legal Reflections // Environmental Policy and Law 53, no. 2-3, 2023. – pp.125, 136.

8 Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters (Aarhus Convention) // United Nations, Treaty Series, vol. 2161, p.447, 1998.

9 Sommermann K.P. Transformative effects of the Aarhus Convention in Europe // Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht 77, no. 2, 2017. – p.323.

10 Zaharchenko T.R. and Goldenman G. Accountability in Governance: The Challenge of Implementing the Aarhus Convention in Eastern Europe and Central Asia // International Environmental Agreements 4, no. 3, 2004. – 245.

11 Weaver D. The Aarhus Convention and Process Cosmopolitanism // International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics 18, no. 2, 2018. – 199-213.

Orxus konvensiyasi shaxsning qulay atrof-muhitga bo'lgan huquqlarini ta'minlash uchun davlatlar oldida fuqarolarni atrof-muhitga oid axborot bilan ta'minlash va uni oshkor qilishni talab qiladi. Jamoatchilik faolligi esa taqdim etilgan atrof-muhit ma'lumotlarining miqdori va sifatiga bog'liq. Konvensiyada ekologik axborot qamrov doirasi (atrof-muhit elementlari, ularga ta'sir qiluvchi yoki ta'sir qilishi mumkin bo'lgan holatlar, inson hayotiy faoliyati sharoitlari, madaniy obyektlar va qurilgan inshootlar) va uning shakllari (yozma, vizual, ovoz, elektron yoki boshqa) aniq belgilangan.

Hujjat axborot taqdim etishni rad etish asoslarini cheklangan tarzda talqin qilishni talab qilib, jamoat manfaatini hisobga olgan holda ekologik tashlanmalar bo'yicha ma'lumotni maxfiylik asosida rad etishni taqiqlaydi. Konvensiya inson salomatligi yoki atrof-muhitga tahdid solayotgan kechiktirib bo'lmaydigan holatlarda zararining oldini olish yoki kamaytirish choralarini ko'rish uchun ma'lumotni tarqatishni, milliy atrof-muhit bo'yicha hisobotlarni muntazam ravishda uch yoki to'rt yilda bir marta nashr qilishni talab qiladi.

Ekologik axborotning ochiqligi bilan bog'liq mexanizmlardan biri bu ekologik ta'lim va xabardorlikdir. Orxus konvensiyasi har bir tomonni jamoatchilik o'rtasida ekologik ma'lumotlarga kirish, qarorlar qabul qilishda ishtirok etish va atrof-muhit masalalarida odil sudlovga qanday erishish mumkinligi haqida ekologik ta'lim va xabardorlikni oshirishni rag'batlantiradi.

Mamlakatimizda ham O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 15-maydagi 184-sonli qarori bilan 2030-yilgacha bo'lgan davrda aholining ekologik madaniyati, barcha ta'lim bosqichlarida ekologik ta'lim-tarbiyani yuksaltirish, atrof-muhitga oid axborotning jamoatchilik uchun ochiqligini ta'minlash, manzilli ekologik targ'ibotni amalga oshirish bo'yicha vazifalar belgilangan. Mazkur chora-tadbirlar fuqarolarning xabardorligi, atrof-muhit boshqaruvidagi faolligi va mas'uliyatini oshirib, barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishga xizmat qiladi.

Davlat boshqaruvida jamoatchilik ishtirokini

ta'minlash demokratik boshqaruvning muhim tamoyillaridan hisoblanadi. Jamoatchilik ishtiroki davlat va fuqarolar o'rtasida o'ziga xos ko'priklar va vazifasini bajarib, qabul qilinayotgan qarorlarga nisbatan daxldorlik hissini shakllantirib,¹² atrof-muhitni muhofaza qilish, ekologik boshqaruv va atrof-muhitga oid qarorlar samaradorligini oshirishda eng muhim hisoblanadi¹³.

Orxus konvensiyasi shaxsning qulay atrof-muhitga bo'lgan huquqlarini ta'minlash uchun davlatlar oldida atrof-muhit rejalari, ekologik siyosat va dasturlarni ishlab chiqish, atrof-muhitga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan faoliyat turlari bo'yicha qarorlar qabul qilish va normativ-huquqiy yoki ijro etuvchi hujjatlarni tayyorlashda fuqarolar bilan maslahatlashishni talab qiladi.

Xususan, konvensiyada normativ-huquqiy hujjatlar, dasturlar loyihalari va atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan faoliyat jamoatchilik muhokamasidan o'tkazilishi shartligi belgilangan. Milliy qonunchilikda qoida tariqasida muhim normativ-huquqiy hujjatlar loyihasi jamoatchilik muhokamasidan o'tkaziladi. Shuningdek, davlat dasturlari, konsepsiyalari strategik ekologik baholash, atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan I va II toifaga mansub rejalashtirilayotgan faoliyat davlat ekologik ekspertizasi doirasida jamoatchilik muhokamasidan o'tkaziladi.

Shu bilan birga, 2025-yilda yangi qabul qilingan "Ekologik ekspertiza, atrof-muhitga ta'sirni baholash va strategik ekologik baholash to'g'risida"gi qonunda amalga oshirilishi atrof-muhit va insonning qulay atrof-muhitga bo'lgan huquqiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan normativ-huquqiy va boshqa hujjatlar loyihalari ekologik ekspertizasi nazarda tutilmagan. Aksincha, Qozog'istonda amalga oshirilishi atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan barcha normativ-huquqiy hujjatlar loyihasi majburiy tartibda davlat ekologik ekspertizasidan o'tkazilishi¹⁴ nazarda tutilgan. Shunga ko'ra, normativ-huquqiy hujjat loyihasini ekologik ekspertizadan o'tkazish tartibini joriy etish maqsadga muvofiq.

Markaziy Osiyo kontekstida Orxus konvensi-

12 Weaver D. The Aarhus Convention and Process Cosmopolitanism // International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics 18, no. 2, 2018. – 199-213.

13 Glucker A.N. et al. Public Participation in Environmental Impact Assessment: Why, Who and How? // Environmental Impact Assessment Review 43, 2013. – 104-11.

14 Закон Республики Казахстан "О правовых актах", №480-V ЗПК, 2016 г. – ст.20-1; Экологический кодекс Республики Казахстан, № 400-VI ЗПК, 2021 г. – ст. 87.

yasining milliy huquqiy tizimlarga integratsiyasiga oid tadqiqotlar¹⁵ protseduraviy himoya choralariga ega mamlakatlar kompleks muammolar, masalan, iqlim o'zgarishi va atrof-muhit ifloslanishi kabi masalalarni hal qilishda muvaffaqiyatga erishishini qayd etadi¹⁶. Biroq, ushbu tadqiqotlar amalga oshirish mexanizmlaridagi bo'shliqlar va jamoatchilikning past darajadagi ishtiroki kabi doimiy kamchiliklarni ham ta'kidlaydi.

Nodavlat notijorat tashkilotlar (NNT) ekologik boshqaruvda faol ishtirok etishni rag'batlantirishda¹⁷ muhim rol o'ynaydi. Orxus konvensiyasi davlatlardan atrof-muhitni himoya qilishni targ'ib qiluvchi NNTlarni ro'yxatdan o'tgan joyi yoki faoliyat sohasi asosida cheklamaslik (diskriminatsiya qilmaslik) va qo'llab-quvvatlashni talab qiladi. Shunga muvofiq, mamlakatimizda NNTlar uchun faoliyat hududi bo'yicha cheklovlar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 21-noyabrdagi 937-sonli qarori bilan bekor qilinganligini e'tirof etish zarur. Ayni paytda konvensiyaning asosiy tamoyillaridan biri davlatlar o'z huquqlarini amalga oshirayotgan shaxslarni jazolash, ta'qib qilish yoki tajovuz qilishdan tiyilishlari lozim. Bu atrof-muhit huquqlarini amalga oshirish ko'pincha qarshiliklarga duch keladigan, huquqiy tizimi zaif bo'lgan mamlakatlar uchun juda muhim tamoyil hisoblanadi.

Orxus konvensiyasi shaxsning qulay atrof-muhitga bo'lgan huquqlarini ta'minlash uchun davlatlar oldiga odil sudlovni kafolatlash bo'yicha majburiyatlarni yuklagan. Hujjat odil sudlovga erishish ekologik nizolar bo'yicha samarali va kirish imkonli (arzon) vositalarga murojaat qilishni talab qiladi. Konvensiyada ekologik shikoyatlarni hal qilish va huquqlarni ta'minlash bo'yicha standartlar belgilangan bo'lsa-da, milliy tizimlar, ayniqsa qonun ustuvorligi zaif bo'lgan mamlakatlarda bu ko'pincha oqsaydi. Konvensiya e'tiborsiz qoldirilgan, rad etilgan yoki yetarli darajada javob berilmagan axborot so'rovlari, atrof-muhitga ta'sir ko'rsatadigan muhim faoliyat bo'yicha qarorlar va

milliy ekologik qonunlarni buzadigan xususiy yoki davlat hokimiyati organlarining harakatlariga qarshi ma'muriy adliya choralarni ko'rish shartlarini belgilaydi.

Shuningdek, u odil sudlovga kirish uchun moliyaviy va boshqa to'siqlarni bartaraf etish yoki kamaytirish uchun yordam mexanizmlarini yaratishga chaqiradi. Hujjat aniq sanksiyalarni qo'llashni nazarda tutmasa-da, davlat organlari ekologik ma'lumotlarni tarqatmagan, ekologik dasturlar, siyosat yoki normativ-hujjatlarni ishlab chiqishda jamoatchilik ishtiroki yoki fikrini e'tiborsiz qoldirgan yoki ekologik huquqlarni qo'llashga to'sqinlik qilgan hollarda odil sudlovga kirish (murojaat qilish) choralarni nazarda tutadi.

Konvensiyaning Yevropa va Markaziy Osiyodagi muvaffaqiyati dunyo bo'ylab shu kabi mexanizmlarni qabul qilish va ishlab chiqishga turtki bergan. Jumladan, Lotin Amerikasi va Karib mintaqasida 2018-yilda Eskazu bitimi qabul qilinib, mintaqaning 19 ta davlati tomonidan ratifikatsiya qilingan¹⁸. Eskazu bitimi ishtirokchi davlatlardan insonning sog'lom atrof-muhitda yashash huquqini kafolatlashni talab etadi. Bitimni amalga oshirish bo'yicha 10 dan ortiq tamoyil ilgari surilgan bo'lib, bular qatoriga oshkoralik va hisobdorlik, regressiyaga yo'l qo'ymaslik va progressivlik, vijdonlilik, oldini olish (prevensiya), ehtiyotkorlik, avlodlararo tenglik hamda pro-persona (normativ-huquqiy hujjatlar normalarini sharhlash va qo'llashda inson huquq va manfaatlarining ustuvorligi) tamoyillari shular jumlasidandir.

Bitim Orxus konvensiyasi tizimini yanada kengaytirib, unda tub xalqlar va aholining zaif qatlamlariga oid maxsus normalar, ekologiya himoyachilarini himoya qilish, xususiy (nodavlat) taraflarga tegishli ekologik ma'lumotlarning ochiqligiga taalluqli qoidalar nazarda tutilganligi bilan ahamiyatli. Orxus konvensiyasi va Eskazu bitimining muvaffaqiyati ASEAN (Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari assotsiatsiyasi) va Afrikada mintaqasida shu kabi hujjatlarni ishlab chiqishga turtki bergan.

15 UNECE, Aarhus Convention Regional Workshop: Central Asia. URL: <https://unece.org/environment-policy/public-participation/aarhus-convention-regional-workshop-central-asia>.

16 Green Central Asia, Effective Public Participation for Good Governance and Sustainable Development, 2023. URL: <https://greencentralasia.org/en/2023/06/aarhus-convention-effective-public-participation-for-good-governance-healthy-environment-and-sustainable-development/>.

17 Hasan A., Nahiduzzaman Kh. and Aldosary A.S. Public Participation in EIA: A Comparative Study of the Projects Run by Government and Non-Governmental Organizations // Environmental Impact Assessment Review 72, 2018. – 12–24.

18 Regional Agreement on Access to Information, Public Participation and Justice in Environmental Matters in Latin America and the Caribbean (Escazú, 2018) // Status of Treaties, 2026.

Jumladan, ASEAN mamlakatlari tomonidan uzoq muhokamalardan so'ng 2025-yilda qabul qilingan Xavfsiz, toza, sog'lom va barqaror atrof-muhitga oid deklaratsiya mazkur huquqni mintaqada etirof etish bilan bog'liq dastlabki qadamlardan hisoblanadi. Hujjatda xavfsiz, toza, sog'lom va barqaror atrof-muhit huquqini amalga oshirish uchun axborotga ega bo'lish, jamoatchilik ishtiroki va odil sudlovga kirishni qo'llab-quvvatlash ta'kidlangan¹⁹.

Umuman olganda, Orxus va Eskazu kabi mintaqaviy bitimlar insonning qulay atrof-muhitga bo'lgan huquqini amaliy jihatdan ta'minlashda eng samarali vositalardan bo'lib, ular atrof-muhit boshqaruvini demokratlashtirish, fuqarolik jamiyatining ishtiroki va rolini kuchaytirish hamda davlatlarning ekologik mas'uliyatini oshirishga xizmat qilmoqda.

Garchi konvensiya atrof-muhit boshqaruvi ni demokratlashtirish uchun kuchli asosga ega bo'lsa-da, uning samarali amalga oshirilishi institutsional salohiyat, siyosiy iroda va jamoatchilik xabardorligiga bog'liq. Bu muammolar o'tish davridagi davlatlarda ayniqsa katta ahamiyatga ega. Qozog'iston kabi mamlakatlarda konvensiyaning muvaffaqiyati uning boshqaruvni demokratlashtirish va barqaror rivojlanishni ta'minlash uchun amaliy vosita sifatidagi imkoniyatini namoyon etadi. Orxus konvensiyasi samarali tatbiq etilsa, ekologik demokratiya va adolatni ta'minlash uchun lokomotiv bo'lib xizmat qiladi. Aksincha, to'g'ri tatbiq etilmasa, shunchaki deklarativ hujjat bo'lib qolaveradi.

Mamlakatimizda insonning qulay atrof-muhitga bo'lgan huquqini ta'minlash va Orxus konvensiyasini samarali tatbiq etish uchun axborotning ochiqqligini ta'minlash, qarorlar qabul qilishda jamoatchilik ishtirokini kengaytirish hamda odil sudlov va ma'muriy vositalar orqali mazkur huquqni himoya qilish mexanizmlarini takomillashtirish, fuqarolarning ushbu mexanizmlardan unumli foydalanish bo'yicha xabardorligini oshirishni talab etadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, milliy qonunchi-

likni Orxus konvensiyasiga muvofiqlashtirish hamda insonning qulay atrof-muhitga bo'lgan huquqini ta'minlash uchun quyidagi takliflar bildiriladi:

- atrof-muhit va insonning qulay atrof-muhitga bo'lgan huquqiga taalluqli axborotning ochiqqligi va oshkor etilishiga oid qat'iy talablarni (ochiqlanadigan axborotlar ro'yxati, davriyligi) joriy etish;

- atrof-muhitga oid axborotning ochiqqligini ta'minlash, qaror qabul qilishda jamoatchilik ishtiroki mexanizmlarini takomillashtirish va raqamlashtirish maqsadida Ekologik axborot portalini tashkil etish;

- milliy qonunchilikda atrof-muhit sifatining (minimal) standartlarini kiritish, shu jumladan, qulay atrof-muhit huquqi va uni muhofaza qilishga oid milliy va hududiy dastur hamda rejalarini keng jamoatchilikni jalb etgan holda ishlab chiqish va har besh yil muddatga tasdiqlash;

- Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksga yangi 215⁹-moddani kiritish, unda atrof-muhit holati to'g'risidagi axborotning ochiqqligiga oid qonunchilikni buzganlik, shu jumladan, atrof-muhitga oid axborot so'rovini e'tiborsiz qoldirish, asossiz rad etish yoki yetarli darajada javob bermaganlik, davlat organlarining fuqarolar sog'lig'i va atrof-muhitga tahdid solayotgan xavf haqida jamoatchilikni xabardor qilmaganligi uchun ma'muriy javobgarlikni belgilash;

- "Davlat hisobidan yuridik yordam ko'rsatish to'g'risida"gi qonunning 11-moddasiga davlat hisobidan yuridik yordam ko'rsatiladigan ishlar qatoriga insonning qulay atrof-muhitga bo'lgan huquqi va atrof-muhit muhofazasiga oid fuqarolik va ma'muriy sudlarga taalluqli ishlarni kiritish;

- atrof-muhitga oid normativ-huquqiy hujjatlar va davlat dasturlari, strategiya va rejalar loyihasini ekologik ekspertizadan o'tkazish tartibini joriy etish.

Mazkur takliflar ekologik shaffoflikni ta'minlash, jamoatchilik ishtiroki va odil sudlovga kirishni rag'batlantirish, insonning qulay atrof-muhitga bo'lgan huquqini ta'minlash hamda atrof-muhitni muhofaza qilishni kuchaytirishga xizmat qiladi.

19 ASEAN Declaration on the Right to a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment, 2025. URL: <https://asean.org/wp-content/uploads/2025/10/5.-ASEAN-Declaration-on-the-Right-to-a-Clean-Safe-Healthy-and-Suitable-Environment.pdf>.

Muzaffar DO'STQORIYEV,
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi bo'lim boshlig'i

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI QONUNCHILIGIDA HIMOYACHI YOLLASH VA UNING XIZMATLARIDAN FOYDALANISH MASALALARI

ANNOTATSIYA. Maqolada milliy qonunchiligimizda jinoyiy ta'qibga uchragan shaxslarning himoyachi yollash va uning xizmatlaridan foydalanishiga oid asosiy normalari ko'rib chiqilgan. Shu bilan birga, ayblanuvchilarning himoyaga bo'lgan huquqi, shu jumladan, himoyachini tayinlash shartlari va tartib-taomillari, ayblanuvchining himoyachini tanlash huquqi va uning jinoyat protsessidagi ishtiroki majburiyligini tartibga soluvchi asosiy normalar tahlil qilingan.

АННОТАЦИЯ. В статье рассматриваются ключевые аспекты национального законодательства, касающиеся найма и использования услуг защитника лицами, находящимися под уголовным преследованием. Анализируются основные нормы, регулирующие право обвиняемых на защиту, включая условия и процедуры назначения защитника, права обвиняемого на выбор защитника и обязанности его участия в уголовном процессе.

ABSTRACT. The article examines key aspects of national legislation concerning the hiring and use of defense attorney services by individuals under criminal prosecution. It analyzes the main provisions regulating the right of the accused to defense, including the conditions and procedures for appointing a defense attorney, the right of the accused to choose a defense attorney, and the mandatory involvement of the defense attorney in the criminal process.

Kalit so'zlar: himoyachi, advokat, jinoyat protsessi, davlat hisobidan yuridik yordam, vakillik, ishonchnoma, iltimosnoma, sud protsessi.

Ключевые слова: защитник, адвокат, уголовный процесс, юридическая помощь за счет государства, представительство, доверенность, ходатайство, судебный процесс.

Key words: defense lawyer, advocate, criminal process, legal aid at public expense, representation, power of attorney, petition, judicial process.

O'zbekiston milliy qonunchiligida himoyachi yollash va uning xizmatidan foydalanish masalasi huquqiy jihatdan keng tartibga solingan. Shu o'rinda himoyachi kim, uning huquqiy maqomi qanaqa, degan savolga javob berish joiz. Amaldagi jinoyat-protsessual qonunchiligiga ko'ra, himoyachi jinoyat protsessi ishtirokchisi hisoblanadi. Uning huquqiy maqomi Jinoyat-protsessual kodeksining "Jinoyat protsessida o'z manfaatlarini himoya qiladigan shaxslar. Himoyachilar va vakillar" deb nomlangan V bobida aks ettirilgan. Qonun hujjati 49-moddasida "himoyachi" tushunchasiga aniq ta'rif berilgan. Unga ko'ra, himoyachi gumon qilinuvchilarning, ayblanuvchilarning, sudlanuvchilarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini qonunda belgilangan tartibda himoya qilishni amalga oshirish hamda ularga zarur yuridik yordam ko'rsatish vakolatiga ega bo'lgan shaxsdir.

Jinoyat-protsessual qonunchiligiga ko'ra, ishda himoyachilar sifatida advokatlar ishtirok etishlari mumkin. Shu bilan birga, himoyachi sifatida ishtirok etishi mumkin bo'lgan boshqa toifadagi shaxslar ham ko'rsatib o'tilgan. Bular – gumon qilinuvchining, ayblanuvchining, sudlanuvchining yaqin qarindoshlari yoki qonuniy vakillaridan biri. Bu toifadagi shaxslar ishda himoyachi sifati-

da ishtirok etishlari uchun qonunchilik quyidagi shartlarni ilgari suradi:

- ular faqatgina advokat bilan bir qatorda himoyachi sifatida ishtirok etishlari mumkin;
- ularning himoyachi sifatida ishtirok etishlari uchun gumon qilinuvchining, ayblanuvchining, sudlanuvchining iltimosnomasi bo'lishi lozim;
- ularning ish bo'yicha himoyachi tariqasida advokat bilan birga ishtirok etishlariga surishtiruvchining, tergovchining qarori yoki sudning ajrimiga binoan yo'l qo'yiladi.

Bundan ko'rinadiki, ushbu toifadagi shaxslarning ishda himoyachi sifatida ishtirok etishlari ishda advokat ishtirok etishini shart qilib qo'yadi.

Ishda himoyachi vazifasini bajarish asosan advokatga yuklatilgan ekan, uning huquqiy maqomi nima va funksiyalari nimalardan iborat, degan savolga javob berish lozim bo'ladi. Advokatning huquqiy maqomi "Advokatura to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 27-dekabrda qabul qilingan 349-1-sonli qonuni bilan mustahkamlangan. Unda advokatlik faoliyatining mazmun-mohiyati bevosita advokaturaning asosiy missiyasi bilan bog'langan. Ya'ni advokatura – bu birinchi navbatda huquqiy institut hisoblanadi. U advokatlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi

shaxslar hamda xususiy advokatlik amaliyoti bilan shug'ullanuvchi ayrim shaxslarning mustaqil, ko'ngilli, kasbiy birlashmalarini o'z ichiga oladi.

"Advokatura" tushunchasiga berilgan ta'rifdan kelib chiqadigan bo'lsa, advokat – O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, ajnabiy fuqarolar, fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga, korxonalar, muassasalar, tashkilotlarga yuridik yordam ko'rsatuvchi shaxsdir.

Qonunning 3-moddasida advokat huquqiy maqomiga ega bo'lish uchun qonun bilan belgilangan asosiy shartlar sanab o'tilgan. Bular quyidagilardir:

- oliy yuridik ma'lumotga ega bo'lish;
- advokatlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beruvchi litsenziyani belgilangan tartibda olish;
- O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lish.

Qonun advokatga asosiy vazifasi, ya'ni O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, ajnabiy fuqarolar, fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga, korxonalar, muassasalar, tashkilotlarga yuridik yordam ko'rsatish bilan bir qatorda, quyidagi qo'shimcha faoliyat turlari bilan shug'ullanishi uchun ruxsat beradi.

Bular:

- ilmiy va pedagogik faoliyat;
- O'zbekiston Respublikasi Advokatlar palatasidagi va uning hududiy boshqarmalaridagi faoliyat;
- patent vakili va mediator sifatidagi faoliyat;
- shartnomaviy-huquqiy asosda davlat organlarining, xo'jalik boshqaruvi organlarining, davlat korxonalari, muassasalari va tashkilotlarining yuridik xizmati xodimi sifatidagi faoliyat;
- hakamlik sudlarida va xalqaro tijorat arbitrajlarida (sudlarida) sudya sifatidagi faoliyat;
- sud boshqaruvchisi sifatidagi faoliyat (fuqarolik va iqtisodiy sud ishlarini yuritishni amalga oshirish bo'yicha advokatlik faoliyati uchun litsenziya olgan advokatlar uchun)¹.

Jinoyat ishlari ko'rilishida ishtirok etuvchi advokatlar odatda "himoyachi" deb nomlanadi. Himoyachining protsessga qanday tartibda va qachon kirib kelishi masalasi jinoyat-protsessual qonunchiligi bilan tartibga solingan. Unga ko'ra, himoyachining protsessga kirib kelishini shart-

li ravishda himoyachini taklif qilish bosqichidan boshlash mumkin. JPKning 50-moddasiga ko'ra, himoyachi gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchi, ularning qonuniy vakillari, shuningdek gumon qilinuvchining, ayblanuvchining, sudlanuvchining iltimosi yoki roziligi bilan boshqa shaxslar tomonidan taklif etiladi.

Himoyachining protsessda ishtirok etishini esa gumon qilinuvchining, ayblanuvchining, sudlanuvchining iltimosiga ko'ra surishtiruvchi, tergovchi, prokuror yoki sud ta'minlaydi.

Qayd etilgan jinoyat protsessini amalga oshirish uchun mas'ul shaxslar himoyachining o'z vaqtida va real sharoitda ishga kirishishlarini ta'minlash choralari ham ko'rishlari lozim. Xususan, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchi tomonidan tanlangan himoyachining yigirma to'rt soat ichida ishga kirishish imkoniyati bo'lmagan hollarda, surishtiruvchi, tergovchi, prokuror yoki sud gumon qilinuvchiga, ayblanuvchiga, sudlanuvchiga yoxud ularning qarindoshlariga boshqa himoyachini taklif qilishni tavsiya etadi. Bunda himoyachi istalgan vaqtda ishga kirishishi mumkin.

Himoyachini ta'minlash choralari qatorida jinoyat protsessini amalga oshirish uchun mas'ul shaxslarning gumonlanuvchi, ayblanuvchi va sudlanuvchining moddiy ahvolidan kelib chiqqan holda, himoyachi xizmatidan foydalanishlari uchun yetarli shart-sharoitlar yaratib berishlariga oid majburiyatni ham ko'rsatib o'tish mumkin. Ya'ni bu shaxslar davlat hisobidan yuridik yordam olish huquqiga ega bo'lib, bu imkoniyatni surishtiruvchi, tergovchi, prokuror yoki sud ta'minlab berishi belgilangan.

O'zbekiston Respublikasining "Davlat hisobidan yuridik yordam ko'rsatish to'g'risida"gi qonunida belgilanishicha, davlat hisobidan yuridik yordam – ushbu qonunda belgilangan tartib-taomillar va shartlarga muvofiq to'liq yoki qisman davlat hisobidan ko'rsatiladigan, jismoniy shaxslarning huquqlarini, erkinliklarini va qonuniy manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan malakali yuridik yordamdir. Bunday yordam faqat davlat hisobidan yuridik yordam ko'rsatuvchi advokatlar reyestriga kiritilgan advokatlar tomonidan ko'rsatiladi. Qonunga ko'ra, jinoyat ishlari bo'yicha gumon qilinuvchilar, ayblanuvchilar, sudlanuvchilar va mahkum-

1 O'zbekiston Respublikasining "Advokatura to'g'risida"gi qonuni. 1996-yil 27-dekabr. 349-1-son. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 11.09.2019-y., 03/19/566/3734-son.

lar davlat hisobidan yuridik yordam olish huquqiga ega. Surishtiruvchi, tergovchi, prokuror davlat hisobidan yuridik yordam ko'rsatish to'g'risida qaror qabul qiladi, sud esa ajrim chiqaradi va advokatning ishga kirishish vaqtini belgilaydi².

Jinoyat protsessida himoyachi ishtiroki umumiy ma'noda gumon qilinuvchi, ayblanuvchi va sudlanuvchining xohish-irodasiga bog'liq. Biroq, jinoyat-protsessual qonunchiligi ayrim toifadagi ishlar bo'yicha qayd etilgan shaxslarning xohish-irodasidan qat'i nazar, ishda himoyachi ishtirokini shart qilib qo'yadi. Bular quyidagilardir:

- 1) voyaga yetmaganlarning ishi bo'yicha;
- 2) soqovlar, karlar, ko'rlar, jismoniy nuqsoni yoki ruhiy holati buzilganligi sababli o'zini o'zi himoya qilish huquqini amalga oshirishga qiynaladigan boshqa shaxslarning ishi bo'yicha;
- 3) sudlov ishi olib borilayotgan tilni bilmaydigan shaxslarning ishi bo'yicha;
- 4) jazo chorasi sifatida umrbod ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlanishi mumkin bo'lgan jinoyatlarni sodir etishda gumon qilinayotgan yoki ayblanayotgan shaxslarning ishi bo'yicha;
- 5) shaxslarning manfaatlari o'zaro qarama-qarshi bo'lib, ulardan aqalli biri himoyachiga ega bo'lgan ishlar bo'yicha;
- 6) davlat ayblovchisi yoki jamoat ayblovchisi ishtirok etayotgan ishlar bo'yicha;
- 7) jabrlanuvchining vakili sifatida advokat ishtirok etayotgan ishlarda;
- 8) tibbiy yo'sindagi majburlov choralarini qo'llash to'g'risidagi ishlarda;
- 8¹) sud tomonidan dastlabki eshituv o'tkazilayotgan ishlarda;
- 8²) o'ta og'ir jinoyat sodir etganlikda gumon qilinayotgan yoki ayblanayotgan shaxslarga oid ishlar bo'yicha;
- 8³) shaxsga nisbatan qamoqqa olish yoki uy qamog'i tarzidagi ehtiyot chorasini qo'llash, shuningdek qamoqda saqlash, uy qamog'i muddatini uzaytirish masalasi ko'rib chiqilayotganda;
- 8⁴) aybiga iqrorlik to'g'risida kelishuv tuzilgan ishlar bo'yicha;
- 9) apellyatsiya, kassatsiya va taftish instansiyalari sudi tomonidan ko'riladigan ishlarda himoyachi ishtirok etishi shart.

Surishtiruvchi, tergovchi, prokuror yoki sud ishining murakkabligi va boshqa holatlari tufayli gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchi o'z huquqlarini amalga oshirishda qiynalishi mumkin degan xulosaga kelsa, boshqa ishlar bo'yicha ham himoyachining ishtirok etishini shart deb topishga haqlidir.

Boshqa barcha toifadagi ishlarda himoyachining ishtirok etish masalasi gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchi tomonidan hal etiladi. Bunda qayd etilgan shaxslar ish yuritishning istalgan vaqtida himoyachidan voz kechishlari mumkinligini alohida ta'kidlash lozim. Bunda qonun ikkita muhim shartga amal qilish lozimligini belgilaydi:

- 1) bunday voz kechish faqat gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchining tashabbusi bilan bo'lishi lozim;
- 2) himoyachining ishda ishtirok etishiga surishtiruvchi, tergovchi yoki sud tomonidan advokat taklif etish orqali ta'minlanadigan real imkoniyat mavjud bo'lmog'i lozim.

Bunda advokat o'z himoyasi ostidagi shaxs bilan xoli uchrashganidan keyin himoyadan voz kechilganligini tasdiqlaydi.

Qayd etish joizki, jinoyat-protsessual qonunchiligi himoyachidan voz kechish borasida yana bir qator shartlarni ham ilgari suradi. Bular:

- himoyachidan voz kechish jarayoni videoyozuv orqali qayd etilishi shart;
- himoyachidan voz kechganlik haqida gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchi, shuningdek advokat, surishtiruvchi yoki tergovchi tomonidan imzolanadigan bayonnoma tuziladi yoxud sud majlisi bayonnomasiga yozib qo'yiladi.

Videoyozuv materiallari bayonnomaga ilova qilinadi. Bunda himoyachining himoya ostidagi shaxs bilan xoli uchrashishi videoyozuv orqali qayd etilmaydi³.

Gumon qilinuvchi, ayblanuvchi va sudlanuvchining yuqorida qayd etilgan talab va shartlarga rioya qilgan holda himoyachidan voz kechishi uning keyinchalik ishda himoyachi xizmatidan foydalanishini istisno etmaydi. Agar bu shaxslar himoyachi xizmatidan voz kechganlaridan so'ng, ish yuritish davomida yana himoyachi xizmatidan

2 O'zbekiston Respublikasining "Davlat hisobidan yuridik yordam ko'rsatish to'g'risida"gi qonuni. 2023-yil 16-iyun, O'RQ-848-son. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 17.06.2023-y., 03/23/848/0385-son.

3 O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-prosessual kodeksi. 1994-yil 22-sentyabr, Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 10.10.2024-y., 03/24/974/0804-son.

foydalanish istagini bildirsa, ularning iltimosi barcha hollarda qanoatlantirilishi lozim.

Himoyachini tanlash va uning xizmatidan voz kechish masalasi aniq hal bo'lganidan so'ng himoyachi ishga kirishadi. Bunda himoyachi bilan gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchi o'rtasidagi munosabatlar shartli qilib aytganda "himoyachi va mijoz" munosabatlariga asoslanadi. Bunda bir tarafdin, himoyachi o'z "mijoz"iga qonun bilan o'ziga yuklatilgan vakolatlardan kelib chiquvchi xizmatlarni ko'rsatishni taklif qiladi va bu xizmatlari uchun qonunda nazarda tutilgan haqni oladi. Ikkinchi tarafdin esa, "mijoz" o'z himoyachisidan ushbu xizmatlarni o'z vaqtida va sifatli ko'rsatilishini talab qilish huquqiga ega bo'ladi va ushbu xizmatlar uchun to'lovni o'z vaqtida va to'liq amalga oshirish majburiyatini zimmasiga oladi.

Himoyachi qanday "xizmat"larni ko'rsatishi qonunchilikda aniq belgilab qo'yilgan. Xususan, "Advokatura to'g'risida"gi qonunning 5-moddasida advokatlik faoliyatining turlari belgilab qo'yilgan bo'lib, ulardan biri – bu jinoyat ishlari bo'yicha surishtiruv, dastlabki tergov bosqichida va sud-da himoyachi, jabrlanuvchining vakili, fuqaroviy da'vogar, fuqaroviy javobgar sifatida ishtirok etish hisoblanadi⁴.

Advokat o'z vakolatlarini amalga oshirish uchun qonunda belgilangan huquqlardan foydalanadi. Bular:

- tergovga qadar tekshiruv, surishtiruv, dastlabki tergovni o'tkazish va ishni sud-da ko'rib chiqish chog'ida yoki ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlarni ko'rib chiqayotgan organlarda va boshqa vakolatli organlarda ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi ish yoki jinoyat ishi materiallariga qo'shib qo'yilishi, shuningdek albatta baholanishi lozim bo'lgan dalillarni to'plash va taqdim etish;

- yuridik yordam ko'rsatilishi munosabati bilan advokat tomonidan so'ralgan hujjatlarni yoki ularning tasdiqlangan ko'chirma nusxalarini qonunchilikda belgilangan tartibda berishi shart bo'lgan davlat organlari va boshqa organlardan, shuningdek korxonalar, muassasalar va tashkilotlardan ma'lumotnomalar, tavsifnomalar hamda boshqa

hujjatlarni so'rash va olish;

- yuridik yordam ko'rsatish uchun zarur bo'lgan masalalar yuzasidan ekspertlarning yozma xulosalarini, mutaxassislarining ma'lumotnomamaslahatlarini himoya ostidagi shaxsning roziligi bilan so'rash va olish;

- ishga taalluqli axborotdan xabardor bo'lgan shaxslarni so'rovdan o'tkazish va ularning roziligi bilan yozma tushuntirish olish;

- to'plangan materiallarni himoya ostidagi shaxsning ishi yuzasidan ish yuritayotgan sudlarga va boshqa davlat organlariga taqdim etish;

- advokat yuridik yordam ko'rsatayotgan ishdagi zarur ma'lumotlarni yozib olish, materiallar va hujjatlardan texnika vositalari yordamida o'z hisobidan nusxalar olish yoki ularda ko'rsatilgan ma'lumotlarni o'zga shaklda qayd etish, bunda davlat sirlari, tijorat siri yoki boshqa sirni o'z ichiga olgan axborotni oshkor qilmaslik;

- himoya ostidagi shaxs bilan maxfiylik ta'minlanadigan sharoitlarda (shu jumladan uni qamoqda saqlab turish davrida) uchrashuvlarning soni, davomiyligi cheklanmagan holda hamda ishni yuritishga mas'ul bo'lgan davlat organlari va mansabdor shaxslarning ruxsatisiz xoli uchrashish;

- mansabdor shaxslarga iltimosnomalar bildirish va shikoyatlar berish hamda ulardan yozma shaklda asoslantirilgan javoblar olish;

- ekspertiza xulosasi ish materiallariga qo'shib qo'yilishini va sud tomonidan ushbu xulosa ishdagi mavjud dalillar bilan birgalikda baholanishini talab qilish;

- qonunchilikka muvofiq boshqa harakatlarni bajarish⁵.

Jinoyat-protsessual qonunchiligiga ko'ra, himoyachi o'ziga yuklatilgan vazifalarni bajarish chog'ida muayyan huquqlarga ega bo'ladi.

Xususan, himoyachi: manfaatlarini himoya qilayotgan shaxsning nimada gumon qilinayotganligi yoki ayblanayotganligini bilish; advokatlik guvohnomasini ko'rsatganidan va muayyan ishni yuritishga vakolatli ekanligini tasdiqlovchi orderni taqdim etganidan so'ng ishdagi ishtirok etish; gumon qilinuvchi so'roq qilinayotganda ishtirok etish, shaxsga ayblov e'lon qilinayotganda hozir bo'lish hamda ayblanuvchi so'roq qilinayotgan-

4 O'zbekiston Respublikasining "Advokatura to'g'risida"gi qonuni. 1996-yil 27-dekabr, 349-1-son. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 11.09.2019-y., 03/19/566/3734-son.

5 O'zbekiston Respublikasining "Advokatura to'g'risida"gi qonuni. 1996-yil 27-dekabr, 349-1-son. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 11.09.2019-y., 03/19/566/3734-son.

da, shuningdek ularning ishtirokida o'tkaziladigan boshqa tergov harakatlarida ishtirok etish va gumon qilinuvchilarga, ayblanuvchilarga, guvohlarga, ekspertlarga, mutaxassislariga savollar berish; boshqa tergov harakatlari yurgizilayotganda surishtiruvchi yoki tergovchining ruxsati bilan ishtirok etish; o'zi ishtirok etgan tergov harakati-ning yuritilishi xususida yozma mulohazalar berish; iltimosnoma berish va rad etish; ushbu dalillarni to'plash va taqdim etish; gumon qilinuvchi yoki ayblanuvchi ishtirokida o'tkazilgan protsessual harakatlarga oid hujjatlar bilan, surishtiruv yoki dastlabki tergov tamom bo'lganidan keyin esa jinoyat ishining barcha materiallari bilan tanishish hamda undan zarur ma'lumotlarni yozib olish, materiallar va hujjatlardan texnika vositalari yordamida o'z hisobidan ko'chirma nusxalar olish yoki ularda ko'rsatilgan ma'lumotlarni o'zga shaklda qayd etish; agar himoyani amalga oshirish uchun zarur bo'lsa, davlat sirlari, tijorat siri yoki boshqa sirni o'z ichiga olgan axborot bilan qonunchilikda nazarda tutilgan tartibda tanishish; sud tomonidan ish bo'yicha dastlabki eshituv o'tkazilayotganda va sud muhokamasi- da taraf sifatida ishtirok etish; surishtiruvchining, tergovchining, prokurorning va sudning harakatlari hamda qarorlari ustidan shikoyatlar keltirish; sud majlisining bayonnomasi bilan tanishish va bu haqda o'z mulohazalarini bildirish; ish bo'yicha keltirilgan shikoyatlar, protestlar to'g'risida bilish hamda ularga nisbatan e'tirozlar bildirish; apellyatsiya, kassatsiya va taftish instansiyasi sudi majlislarida ishtirok etish huquqiga ega.

Agar gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchi qamoqda saqlanayotgan yoki uy qamog'ida bo'lsa, himoyachi u bilan jinoyat ishini yuritishga mas'ul bo'lgan davlat organlari va mansabdor shaxslarning ruxsatisiz uchrashuvlarning soni va davom etish vaqti cheklanmagan holda xoli uchrashishga haqli.

Shu bilan birga, himoyachi quyidagi majburiyatlarga ham egadir.

Himoyachi o'z vazifasini amalga oshirishi munosabati bilan bilgan ma'lumotlarni oshkor qilishga haqli emas.

Himoyachi: gumonni yoki ayblovni rad etadigan yoxud javobgarlikni yengillashtiradigan ho-

latlarni aniqlash uchun qonunda nazarda tutilgan barcha vosita va usullarni qo'llashi hamda gumon qilinuvchiga, ayblanuvchiga yoki sudlanuvchiga zarur yuridik yordam ko'rsatishi; haqiqatni aniqlashga dalillarni yo'q qilish, soxtalashtirish, guvohlarni ko'ndirishga urinish va qonunga xilof boshqa harakatlar bilan to'sqinlik qilmasligi; ishning tergov va sud majlisi vaqtida tartibga rioya etishi shart.

Ishda ishtirok etish haqida bitim tuzilgan yoki tayinlangan vaqtdan boshlab advokat himoyachi vazifasini bajarishni rad etishga haqli emas⁶.

Himoyachi yollash va uning xizmatidan foydalanish haqida so'z ketar ekan, bu borada xorij tajribasini ko'rib chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Rivojlangan xorijiy mamlakatlarda (AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya) jinoiy ta'qib ostida bo'lgan shaxslar uchun himoyachi yollash jarayoni milliy qonunchilik bilan tartibga solinadi. Qonun gumonlanuvchi va ayblanuvchiga himoyalash huquqini, shu jumladan, himoyachini mustaqil tanlash huquqini ta'minlaydi. Jarayon ayrim mamlakatlarga qarab farq qilishi mumkin, biroq quyidagi umumiy yondashuvni ham kuza- tish mumkin:

1. Himoyachini tanlash huquqi. Ko'plab mamlakatlarda jinoiy ta'qib ostidagi shaxs o'zi mustaqil himoyachini tanlash huquqiga ega. Bu huquq shaxsiy advokatni yollash imkonini o'z ichiga oladi va u gumonlanuvchi va ayblanuvchining manfaatlarini jinoyat protsessida himoya qiladi. Himoyachini tanlash huquqi odatda jinoiy protsessining barcha bosqichlarida, shu jumladan dastlabki tergov, sud jarayoni va ishni apellyatsiya tartibida ko'rishda amalga oshirilishi mumkin.

2. Himoyachi bilan ta'minlash majburiyati. Inson huquqlarini himoyalashning namunaviy modeliga ega bo'lgan mamlakatlarda, xususan, AQSH va Buyuk Britaniyada gumonlanuvchiga garchi u advokat xizmati uchun pul to'lashga qodir bo'lmasa ham himoyachidan foydalanish huquqi beriladi. Bunday hollarda sud davlat hisobidan himoyachi tayinlaydi. Bu qoida shuningdek, gumonlanuvchi o'zini yetarlicha himoya qila olmaydigan hollarda, huquqiy bilimlarga ega bo'lmaganda yoki boshqa omillar (masalan, ruhiy holati) tufayli qo'llaniladi.

6 O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksi. 1994-yil 22-sentyabr. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 10.10.2024-y., 03/24/974/0804-son

3. Davlat hisobidan yuridik yordam. Ko'plab mamlakatlarda, shu jumladan AQSH, Buyuk Britaniya, Kanada va Yevropaning ayrim mamlakatlari davlat hisobidan yuridik yordam tizimi mavjud. Bu tizim orqali gumonlanuvchilar, agar ular advokat uchun mablag' topish imkoniyatiga ega bo'lmasa, davlat tomonidan malakali himoyachi taqdim etiladi va u shaxsning manfaatlarini sud-da himoya qiladi.

4. Himoyachini yollash tartibi. Ko'plab mamlakatlarda himoyachini yollash jarayoni ayblanayotgan shaxsning advokatga shaxsan yoki uning ish joyiga borib murojaat qilishi bilan boshlanadi. Davlat hisobidan yuridik yordam talab qilinganda shaxs himoyachi tayinlash uchun ariza beradi va davlat organlari shaxsning daromadlari va boshqa omillarni o'rganib chiqqan holda uning beg'araz yuridik yordam olish huquqini ta'minlaydi.

5. Shaxsning huquqlari va himoyachining roli. Gumonluvchi va ayblanuvchi tanlagan yoki davlat tomonidan tayinlangan himoyachini yollash uchun u tegishli hujjatlarga ega bo'lishi, ish materiallari bilan to'liq tanishib chiqish, dastlabki tergov va sudda ishtirok etish va boshqa bir qator huquqlarga ega bo'ladi. Himoyachining asosiy vazifasi sud jarayonida adolatni ta'minlashga ko'maklashish, mijozning huquqlarini ishonchli himoya qilish hamda tergov va sud organlari tomonidan shaxsning huquqlari buzilishining oldini olishdan iborat.

Buyuk Britaniyadagi Legal Aid (Yuridik yor-

dam), AQSHdagi Public Defender's Office (Jamoa himoyachisi ofisi) va Yevropa mamlakatlari Legal Aid Scheme kabi tizimlar shaxsning moliyaviy holatidan qat'iy nazar, uning himoyaga bo'lgan huquqini ta'minlashning samarali mexanizmi hisoblanadi.

Yuqoridagilardan shuni xulosa qilish mumkin, milliy qonunchiligimizda jinoyat ishi ko'rilishida ishtirok etuvchi himoyachining huquqiy maqomi hamda huquq va majburiyatlari aniq belgilab berilgan. "Advokatura to'g'risida"gi qonunda jinoyat ishi bo'yicha himoyachi sifatida ishtirok etuvchi advokat faoliyati huquqiy jihatidan yaxshi kafolatlanganligi, advokatga qonuniy faoliyatini amalga oshirish uchun kerakli vakolatlarning berilganligi uning jinoyat protsessidagi vazifasining yetarli darajada samarali amalga oshirilishini ta'minlaydi.

Shaxsning himoyachi xizmatidan foydalanishi yoki undan voz kechishi ixtiyoriylik tamoyili asosiga qurilganligi gumon qilinuvchi, ayblanuvchi va sudlanuvchining huquq va manfaatlariga xizmat qiladi. Shu bilan birga, advokatura faoliyatidagi mavjud tizimli muammolarni hal qilish uchun advokatning huquqiy maqomini yanada oshirish, advokatlik faoliyatiga to'sqinlik qiluvchi har qanday qonunga zid holatlarni bartaraf etish va fuqarolarning malakali huquqiy yordam olishga bo'lgan huquqlarini real ta'minlash vazifasi bugungi kunda dolzarb bo'lib, chuqur tadqiq qilishni talab qiladigan masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Ilyosjon KADIROV,
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi markaz boshlig'i

O'ZBEKISTON VA XORIJ DAVLATLARI PROKURATURA ORGANLARINING QONUN IJODKORLIGI FAOLIYATIDAGI O'ZIGA XOS JIHATLARI

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada O'zbekiston prokuraturasi hamda ayrim xorijiy davlatlar prokuratura organlarining qonun ijodkorligi jarayonidagi vakolatlari va ishtirok shakllari qiyosiy tahlil etilgan. Maqolada prokuraturaning norma ijodkorligi sohasidagi asosiy vazifalari, jumladan, huquqiy takliflar kiritish, qonun loyihalariga xulosa tayyorlash, huquqiy ekspertiza o'tkazish, normativ-huquqiy hujjatlarning Konstitutsiya va qonunlarga muvofiqligini baholash, qonunlarga zid hujjatlarni bekor qilish yuzasidan e'tiroz bildirish kabi mexanizmlar ko'rib chiqilgan. Shuningdek, dunyodagi turli huquqiy tizimlar — romano-german, anglo-sakson, diniy va an'anaviy huquq tizimlarida prokuraturaning qonun ijodkorligidagi roli solishtiriladi.

АННОТАЦИЯ. В данной статье проводится сравнительный анализ полномочий и форм участия прокуратуры Узбекистана и прокуратур ряда зарубежных государств в процессе законотворчества. В статье рассматриваются основные задачи прокуратуры в сфере нормотворчества, включая внесение правовых предложений, подготовку заключений к законопроектам, проведение правовой экспертизы, оценку соответствия нормативно-правовых актов Конституции и законам, а также выражение возражений по актам, противоречащим законодательству. Кроме того, сопоставляется роль прокуратуры в законотворчестве в различных правовых системах мира — романо-германской, англосаксонской, религиозной и традиционной.

ABSTRACT. This article provides a comparative analysis of the powers and forms of participation of the Prosecutor's Office of Uzbekistan and the prosecutorial bodies of several foreign countries in the law-making process. The article examines the main functions of the prosecutor's office in the field of rulemaking, including the submission of legal proposals, preparation of opinions on draft laws, conducting legal expertise, assessing the compliance of normative legal acts with the Constitution and laws, as well as raising objections to acts that contradict legislation. In addition, the role of the prosecutor's office in lawmaking is compared across various legal systems of the world — Romano-Germanic, Anglo-Saxon, religious, and traditional.

Kalit so'zlar: prokuratura, qonun ijodkorligi, huquqiy ekspertiza, huquqiy takliflar, norma ijodkorligi, huquqiy tizim, romano-german huquq oilasi, anglo-sakson huquq tizimi, qonunchilik tashabbusi, konstitutsiyaviy nazorat, huquqiy bo'shliqlar, huquqiy tartibga solish, xalqaro tajriba.

Ключевые слова: прокуратура, законотворчество, правовая экспертиза, правовые предложения, нормотворчество, правовая система, романо-германская правовая семья, англосаксонская правовая система, законодательная инициатива, конституционный контроль, правовые пробелы, правовое регулирование, международный опыт.

Key words: prosecutor's office, legislation, legal expertise, legal proposals, norm-making, legal system, Romano-Germanic legal family, Anglo-Saxon legal system, legislative initiative, constitutional control, legal gaps, legal regulation, international experience.

Prokuratura organlarining qonun ijodkorligi faoliyatida ishtirok etishi kam sonli davlatlar konstitutsiyalari, prokuraturaga oid qonunlari va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarida mustahkamlangan bo'lib, prokuraturaning asosiy vazifasi hisoblanmaydi.

Bugungi kunda xorij davlatlarining ko'pchiligida prokuratura asosiy funksiyalarini amalga oshirish jarayonida qonunchilik va ijro hokimiyati organlariga qonun ijodkorligi va huquqiy normalarni ishlab chiqishda ma'lum darajada yordam ko'rsatadi.

Bu yordam qonunchilik va huquqiy tartibga solish strategiyasini belgilash, qonun loyihalarini ishlab chiqish, boshqa normativ-huquqiy hujjatlarni tayyorlash va ularni belgilangan tartibda qabul qilish vakolatiga ega organlar muhokamasiga kiritish shaklida namoyon bo'ladi (shu jumladan, prokuratura Adliya vazirligi tarkibiga kirgan hollarda vazirlik orqali).

Shu bilan birga, xorijiy davlatlarda prokuratura va shunga o'xshash muassasalar qonun ijodkorligida faol ishtirok etib keladi. Shu munosabat bilan chet el prokuratura organlarining bu boradagi faoliyat shakllarini tahlil qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi, bu esa huquqiy tartibga solish va O'zbekiston prokuratura organlarining ushbu yo'nalishdagi ishini takomillashtirish uchun ijobiy tajribani aniqlash va qo'llash imkonini beradi.

Shuni ta'kidlash lozimki, prokurorlarning qonun ijodkorligidagi ishtiroki bir qator omillarga bog'liq. Ular orasida eng muhimlari quyidagilar hisoblanadi:

mamlakat huquqiy tizimining qaysi huquqiy oilaga mansubligi (romano-german, anglo-sakson, diniy yoki an'anaviy huquq tizimlari);

davlat tuzilishi (unitar yoki federativ davlat, shuningdek, avtonom hududlar mavjudligi);
prokuraturaning davlat hokimiyati mexanizm-

laridagi o'rni va roli (mustaqil davlat organi yoki sud yoki ijro hokimiyati tizimining bir qismi).

Shuningdek, prokuraturaning qonun ijodkorligidagi ishtirokiga ta'sir qiluvchi muhim omillar qatoriga tarixiy, huquqiy an'analar va mamlakatning milliy xususiyatlari (hududiy hajmi, aholi soni va boshqa faktorlar) ham kiritiladi.

Tushuntirib o'tish lozimki, romano-german (qit'a) huquq tizimida qonunchilik asosiy huquq manbayi hisoblanadi¹. Ushbu tizimda yuridik normalar aniq iyerarxiya asosida tartibga solinadi, bu esa qonunlarning uzviyligi va uyg'unligini ta'minlashga qaratilgan. Konstitutsiya eng yuksak yuridik kuchga ega bo'lgan hujjat sifatida barcha qonunlar va normativ-huquqiy hujjatlarning asosiy manbayi hisoblanadi, ular aynan Konstitutsiyaga muvofiq ishlab chiqiladi va qabul qilinadi. Shu boisdan prokuratura organlari qonun hujjatlarini tayyorlash va ularning vertikal (yuqori organlardan pastki organlarga) hamda gorizontal (idoralar o'rtasidagi) muvofiqligini ta'minlashda faol ishtirok etadi. Romano-german huquq oilasiga mansub davlatlar qatoriga Rossiya Federatsiyasi, Germaniya Federativ Respublikasi, Fransiya Respublikasi, Italiya Respublikasi va boshqa Yevropa davlatlari kiradi.

Boshqa tomondan, anglo-sakson huquq tizimida huquqiy tartibga solishning asosini sud pretsedentlari tashkil etadi². Bu shuni anglatadiki, ayrim sud ishlari bo'yicha chiqarilgan qarorlar huquq manbayi sifatida yuridik kuchga ega bo'lib, keyingi sudlar uchun majburiy bo'lib qoladi. Sud pretsedentlari amaldagi qonunchilikdan ustun bo'lishi mumkin va yangi huquqiy normalarni shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun bunday huquqiy tizimga ega mamlakatlarda sudlar qonun ijodkorligi jarayonida markaziy o'rin tutadi. Buyuk Britaniya, uning sobiq mustamlakalari, AQSH, Kanada, Avstraliya va boshqa bir qator davlatlar anglo-sakson huquq tizimiga mansub hisoblanadi.

Diniy huquq tizimida esa asosiy huquq manbayi ilohiy qonunlar hisoblanadi. Masalan, Islom

huquqi asosan qur'on, sunna va shariat normalariga tayanadi, ular diniy qonunchilik doirasida ijtimoiy va davlat boshqaruvi munosabatlarini tartibga solishda qo'llaniladi. Bunday tizim, xususan, Saudiya Arabistoni Qirolligi, Eron Islom Respublikasi, Pokiston Islom Respublikasi, Misr Arab Respublikasi va boshqa ko'plab musulmon mamlakatlarida amal qiladi³. Diniy huquq tizimida qonunlar diniy qoidalar asosida shakllanganligi sababli hukumat va parlament qonun ijodkorligida cheklangan vakolatlarga ega bo'lishi mumkin.

An'anaviy huquq tizimida esa huquqiy normalar sifatida urf-odatlar va an'analar qo'llaniladi. Bu huquq tizimi, ayniqsa, Afrika, Osiyo va Okeaniyaning ayrim an'anaviy jamiyatlarida mavjud bo'lib, ko'p asrlik qadriyatlar va madaniy an'analarga asoslangan. Bunday tizimda huquq normalari asosan og'zaki shaklda avloddan-avlodga o'tib kelgan bo'lib, huquqbuzarliklarni bartaraf etishda jamoa qarori hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Madagaskar, Gana, Nigeriya, Zambiya va boshqa Afrika davlatlari an'anaviy huquq tizimining yorqin misollari hisoblanadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, anglo-sakson, diniy va an'anaviy huquq tizimlarida qonunlar ko'pincha ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo'lib, ularning ijrosi sud pretsedentlari, diniy qoidalar yoki an'anaviy urf-odatlardan kelib chiqib belgilanadi. Bu holat qonun ijodkorligi jarayonida davlat organlari vakolatlarini cheklashga va qonunlarning umumqabul qilingan normalarga moslashishiga olib keladi. Shuning uchun har bir huquq tizimida qonun ijodkorligi jarayoni turlicha shakllanib, hokimiyat organlari o'rtasidagi vakolatlar taqsimoti va qonunlarni qabul qilish usullari o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Shu bilan birga, Yevropa Kengashi Parlament Assambleyasining 1604 (2003)-sonli tavsiyasida demokratiya va qonun ustuvorligiga asoslangan jamiyatda prokuraturaning roli haqida to'xtalib, turli davlatlardagi prokuratura vakolatlarini aniq belgilashda milliy amaliyot va an'analarning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olish zarurli-

1 Жидких А.А. Правовое регулирование и практика участия зарубежной прокуратуры в правотворчестве //Юридические исследования. – 2013 г. – №. 10. – С. 104-130.

2 Чиркин В.Е. Глобальные правовые системы, правовые семьи и их классификация //Право. Журнал высшей школы экономики. – 2017 г. – №. 4. – С. 18-30.

3 Ишмухаметов Т.Д. Система исламского законодательства //идеалы и ценности ислама в образовательном пространстве XXI века. – 2019 г. – С. 137-140.

gi ta'kidlagan (4-band)⁴.

Shuningdek, xorijiy davlatlar prokuratura organlari faoliyatida muayyan standartlar shakllanib, ular prokuratura tizimining umumiy qonuniyatlarini aks ettirmoqda.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, prokurorlar faoliyatining ushbu yo'nalishida xalqaro darajadagi huquqiy tajribani umumlashtirish va uni huquqiy jihatdan mustahkamlash misollari mavjud.

Xususan, 2006-yil 16-noyabrda MDHga a'zo davlatlar Parlamentlararo Assambleyasining XXVII plenar yig'ilishida qabul qilingan "Prokuratura to'g'risida"gi model qonunida "Prokurorlarning qonun ijodkorligi faoliyatida ishtiroki" nomli alohida bob mavjud bo'lib, u mazkur faoliyatning asosiy shakllarini o'z ichiga oladi⁵.

Ushbu shakllar quyidagilarni o'z ichiga oladi: qonunlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarni o'zgartirish, bekor qilish yoki qabul qilish bo'yicha takliflar kiritish;

qonunlarning aniq va bir xil ijro etilishiga to'sqinlik qilayotgan noaniq qoidalarni rasmiy talqin qilish bo'yicha takliflar berish;

Bosh prokurorning davlat qonunchilik organiga va tegishli hududiy prokurorning mahalliy qonunchilik (vakillik) organiga qonunchilik tashabbusi huquqidan foydalanishi;

qonunchilik tashabbusi subyekti yoki boshqa vakolatli organ tomonidan kiritilgan normativ-huquqiy hujjat loyihasining Konstitutsiya va qonunlarga muvofiqligi yuzasidan prokuror xulosasini taqdim etish;

prokurorning normativ-huquqiy hujjat loyihasi bo'yicha taklif va mulohazalarini bildirishi.

Shu bilan birga, hududiy prokurorlar mamlakat qonunlarini takomillashtirish bo'yicha o'z taklif va tavsiyalarini Bosh prokurorga kiritishlari mumkin.

Bu esa prokuratura organlarining qonun ijodkorligi jarayonidagi ishtiroki xalqaro darajada tan olingan muhim yo'nalishlardan biri ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Huquqiy tizimning samaradorligini oshirish va qonunlar ijrosini ta'minlashda prokuratura or-

ganlarining qonun ijodkorligi jarayonidagi ishtiroki muhim ahamiyat kasb etadi. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, prokuraturaning qonunlarni takomillashtirish, bekor qilish yoki yangi normallarni qabul qilish bo'yicha takliflar kiritish vakolati eng keng tarqalgan amaliyotlardan biri hisoblanadi. Bu vakolat prokuratura organlari o'z faoliyati davomida qonunchilikdagi bo'shliqlar va ziddiyatlarni aniqlaganda amalga oshiriladi⁶.

Peru, Tojikiston va ayrim boshqa davlatlarda prokurorlar qonunchilikdagi mavjud muammolar, huquqiy bo'shliqlar va ziddiyatlar haqida mamlakat rahbari hamda qonun chiqaruvchi organlarga rasman ma'lum qilish majburiyatiga egadirlar. Bu orqali amaldagi qonunlarning barqarorligi va aniqligi ta'minlanadi.

Prokuratura organlarining qonun ijodkorligi jarayonidagi ishtiroki bir qancha shakllarga ega bo'lib, ular orasida qonun loyihalarini mustaqil ishlab chiqish va parlamentga kiritish alohida o'rin tutadi. Bunday imkoniyatga ega bo'lish uchun prokurorlar mamlakat Konstitutsiyasida qonunchilik tashabbusi huquqi bilan ta'minlangan bo'lishi kerak.

Masalan, Kuba, Peru, Vetnam davlatlarida prokuraturaga konstitutsiyaviy asosda qonunchilik tashabbusi huquqi berilgan bo'lib, ular mustaqil ravishda qonun loyihalarini ishlab chiqish va parlament muhokamasiga taqdim etish vakolatiga ega. Rossiya Federatsiyasida esa 78 ta subyektda prokurorlar Konstitutsiya asosida tegishli hududiy vakillik organlarida qonunchilik tashabbusi huquqiga ega.

Xorijiy davlatlar prokuraturalari va shu kabi institutlarning qonun ijodkorligi jarayonida ishtirok etishining yana bir shakli tayyorlanayotgan huquqiy hujjatlarga huquqiy baho berishdan iboratdir. Masalan, AQSHda Bosh attorney (Bosh prokuror) va shtatlar attorneylari federal va shtat miqyosidagi qonun loyihalari bo'yicha huquqiy xulosa berish vakolatiga egadirlar⁷.

Shuningdek, 2024-yilda Rossiya prokuraturasi tomonidan qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinishida ularning tavsiyalari inobatga olin-

4 12. URL: [coe.int>T/r/Parliamentary_Assembly/Russian](http://coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/Russian). 2003 (date of access: 06.06.2012).

5 O prokurature: model'nyj zakon. URL: [zakon.rada.gov.ua>laws](http://zakon.rada.gov.ua/laws) (date of access: 01.03.2013).

6 Сведения о работе прокурора по рассмотрению заявлений, жалоб и иных обращений: Сводный отчет по РФ по форме ОЖ за январь – декабрь 2012 г. Утв. приказом Ген. прокурора Рос. Федерации от 17.06.2011 г. № 176.

7 Бессарабов В.Г. Прокуратура и контрольные органы зарубежных стран / В.Г. Бессарабов. М., 2000 г. – С. 26-29.

maganligi sababli davlat va mahalliy hokimiyat organlarining bir qator qarorlariga e'tiroz bildirilgan. Xususan, Rossiya Federatsiyasi subyektlarining davlat hokimiyati organlari tomonidan qabul qilingan 100 ta normativ-huquqiy hujjatda korrupsiyaviy omillar mavjudligi aniqlangan bo'lib, prokuratura ularni bartaraf etish bo'yicha rasmiy talablar kiritgan.

Bu misollar prokuratura organlarining huquqiy ekspertiza jarayonidagi ishtiroki qonunchilikning shaffofligi va qonuniyligini ta'minlashda qanday muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Shuningdek, yuridik ilmiy manbalarda qonun ijodkorligi keng ma'noda huquq tizimini shakllantirish jarayoni sifatida tushuniladi⁸.

Bunday ma'noda qonun ijodkorligi nafaqat normativ-huquqiy hujjatlarni tayyorlash va qabul qilishni, balki jamiyatdagi huquqiy munosabatlarni tartibga solish zaruratini aniqlash hamda qonunchilik tizimini vertikal va gorizontol yo'nalishlarda uyg'unlashtirishni ham o'z ichiga oladi⁹.

Huquqiy tizim barqarorligi va qonun ustuvorligini ta'minlashda prokuratura organlarining ishtiroki muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularning asosiy vazifalaridan biri – Konstitutsiya va qonunlarga muvofiq bo'lmagan huquqiy hujjatlarni aniqlash va bartaraf etishdan iboratdir. Bu jarayon qonunchilikdagi ziddiyatlar va huquqiy bo'shliqlarni bartaraf etish, huquqni qo'llash amaliyotini uyg'unlashtirish va huquqiy munosabatlarning barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Prokuratura organlari ushbu maqsadda nazorat mexanizmi orqali ta'sir choralari qo'llash, huquqbuzarliklarni aniqlash hamda qonun ijodkorligi jarayonida takliflar berish vakolatiga egadir.

Belarus Respublikasi Konstitutsiyasiga muvofiq, Bosh prokuror va unga bo'ysunuvchi prokurorlar qonunlar, dekretlar, farmonlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarning aniq va bir xilda ijro etilishi ustidan nazorat olib boradi (125-moddada)¹⁰. Ushbu vakolat qonunbuzarliklarning oldini olish, qonunchilikni takomillashtirish va huquqni

muhofaza qilish tizimini mustahkamlashda muhim omil hisoblanadi.

Bunday vazifalar Qozog'iston¹¹, Moldova, Turkmaniston, Tojikiston va Qirg'iziston respublikalari prokuraturalari tomonidan ham amalga oshiriladi. Bu davlatlardagi prokuratura organlari qonunchilikdagi mavjud bo'shliqlarni tahlil qilish, huquqiy normalarni bir xilda qo'llashni ta'minlash va huquqiy munosabatlarda mustahkamlikni saqlashga yo'naltirilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish vazifasini bajaradi.

Bundan tashqari, qabul qilinayotgan huquqiy hujjatlarning Konstitutsiya va boshqa qonunchilik normalariga muvofiqligini ta'minlash vazifasi Bolgariya, Vengriya, Vetnam Sotsialistik Respublikasi va Xitoy Xalq Respublikasi prokuraturalari tomonidan ham bajariladi. Ushbu mamlakatlarda prokuratura organlari huquqiy hujjatlarning ijtimoiy-huquqiy munosabatlarga mos kelishi, qonunlarning bir xilda ijro etilishi va jamiyat manfaatlariga xizmat qilishi uchun huquqiy ekspertizani amalga oshiradi.

Ushbu davlatlar prokuratura organlari oldiga qonun buzilishi holatlarini aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha ta'sirchan choralar ko'rish vazifasi yuklatilgan. Shuning uchun prokurorlar Konstitutsiya va qonunlarga zid bo'lgan qonunlarning kuchini bekor qilish yoki ularni qayta ko'rib chiqish yuzasidan e'tiroz bildirish vakolatiga ega.

Latviya Respublikasida esa prokurorlar huquqbuzarliklarning oldini olish maqsadida huquq subyektiga rasmiy ogohlantirish berish huquqiga ega. Shu bilan birga, Latviya prokuraturasi qonun buzilishi holatlarini aniqlagan taqdirda, ularni bartaraf etish uchun sudga murojaat qilish vakolatiga ham ega. Bu mexanizm huquqiy tizimda qonun ustuvorligini ta'minlash va huquqbuzarliklarning oldini olishda prokuraturaning samarali ishtirokini ta'minlaydi¹².

Milliy qonunchilik tizimining uyg'un va ziddiyatsiz shakllanishiga prokuratura organlarining qo'shadigan hissasi muhim ahamiyat kasb eta-

8 Теория государства и права / под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. М., 2001 г.

9 Миннихметов Р.Г., Файзуллин Г.Г. Правотворческая и правоприменительная деятельность в Российской Федерации: вопросы теории и практики / Р.Г. Миннихметов, Г.Г. Файзуллин // Право и политика. 2007 г. № 8.

10 Конституция Республики Беларусь / <https://president.gov.by/ru/gosudarstvo/constitution>

11 Журсимбаев С.К. Прокурорский надзор в Казахстане / С.К. Журсимбаев. Алматы, 2003 г. – С. 13.

12 Тюренкова К.А., Демидов А.С. Конституционно-правовой статус прокуратуры в зарубежных странах: сравнительно-правовой анализ // Молодой ученый. – 2015 г. – №. 21. – С. 633-636.

di. Xorijiy davlatlar tajribasida bunday ishtirok ko'pincha konstitutsiyaviy normalarga muvofiq-ligini nazorat qiluvchi organlarga murojaat qilish orqali amalga oshiriladi.

Masalan, Armaniston Respublikasida Bosh prokuror Konstitutsiyaviy sudga murojaat qilish huquqiga ega¹³. U o'z vakolatlari doirasida qonunchilikning Konstitutsiyaga muvofiqligi masalasini ko'tarishi mumkin, agar bu muayyan ish yuzasidan uning ish yurituvda bo'lsa. Bu amaliyot yuridik tizimda qonuniylik darajasini oshirish va qonunlarning bir xilda tatbiq etilishini ta'minlashga qaratilgan.

Braziliya Federativ Respublikasida esa prokuratura federatsiya subyektlari va munitsipalitetlar tomonidan qabul qilingan huquqiy hujjatlarning Konstitutsiyaga zid ekanligini tan olish uchun sudga da'vo kiritish vakolatiga ega. Bunday mexanizmlar prokuratura organlarining qonun ijodkorligi jarayonidagi ishtirokini mustahkamlash va qonun ustuvorligini ta'minlashda samarali vosita hisoblanadi.

Xorijiy davlatlar prokuratura organlarining qonun ijodkorligi jarayonidagi ishtirokining keng tarqalgan shakllaridan biri — davlat boshqaruvi organlarini huquqiy maslahat bilan ta'minlashdir. Bu faoliyat qonunlarni majburiy tarzda suddan tashqari rasmiy izohlash, rasmiy huquqiy xulosalar berish va ijro hokimiyati organlarining huquqiy hujjatlarini tayyorlashda ishtirok etishdan iborat. Mazkur mexanizm orqali amaldagi qonunlar rasmiy tarzda izohlanib, ularga muvofiq normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qilish ta'minlanadi.

AQSHda Bosh attorney (Bosh prokuror) ayrim xulosalari AQSH qonunlar to'plamiga kiritiladi. AQSH Bosh attorneyi va shtatlar attorneylari hukumatlarning yuridik maslahatchilari bo'lib, davlatning boshqa organlarini, jumladan, qonun ijodkorligi masalalari bo'yicha konsultatsiya bilan ta'minlaydi¹⁴.

Xuddi shunday vakolatlar Hindiston, Meksika, Venesuela va boshqa xorijiy davlatlar prokuraturalari tomonidan ham amalga oshiriladi.

Ayrim xorijiy davlatlarda yuridik maslahat be-

rish va qonunlar ijrosi ustidan nazorat qilish vakolatlari turli davlat organlariga yuklatilgan bo'lishi mumkin. Masalan, Isroil davlati Adliya va zirligi tarkibida Bosh yuridik maslahatchi (Bosh attorney) faoliyat yuritadi, biroq qonunlar ijrosi ustidan nazorat Davlat nazoratchisiga yuklatilgan¹⁵. Yangi Zelandiyada Bosh attorney hukumat tomonidan qonunlarning ijro etilishini nazorat qiladi, shu bilan birga, Bosh solisitor (advokat) hukumatning asosiy yuridik maslahatchisi hisoblanadi. Eron Islom Respublikasida qonunlar ijrosi ustidan nazorat davlatning maxsus organi tomonidan amalga oshiriladi, shu bilan birga, prokuratura sud hokimiyati tizimiga kiradi. Kolumbiya Respublikasida Bosh fiskaliya sud hokimiyati tizimiga mansub, biroq qonunlar ijrosi ustidan nazorat qilish vakolati Jamoat prokuraturasi (Bosh prokuratura) tomonidan amalga oshiriladi.

Bu misollar har bir mamlakatda huquqiy tizimning o'ziga xos tartibga solish mexanizmi mavjudligini va prokuratura organlarining vakolatlari davlat boshqaruvi tizimiga bog'liq ravishda turlicha shakllantirilishini ko'rsatadi.

Biroq, tan olish lozimki, ko'pchilik davlatlarda prokuratura va shu kabi davlat organlari asosan jinoiy ta'qibni amalga oshiradi hamda qonun ijodkorligi jarayonida ishtirok etmaydi. Shu bilan birga, ushbu davlatlarda ham prokurorlar huquqiy hujjatlarning Konstitutsiyaga muvofiqligini tekshirish, ya'ni ekspertiza o'tkazish maqsadida sudga murojaat qilish huquqiga egadirlar.

Qiyosiy-huquqiy tahlil shuni ko'rsatadiki, xorijiy davlatlardagi prokuratura organlari va shu kabi institutlarning qonun ijodkorligi jarayonidagi ishtiroki shaklan turlicha bo'lishi mumkin.

Qonun ijodkorligida prokuraturaning asosiy ishtirok shakllari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

normativ-huquqiy hujjatlarni o'zgartirish, bekor qilish yoki qabul qilish bo'yicha takliflar kiritish, shu jumladan, qonunchilik tashabbusi huquqiga ega davlatlarda bevosita qonun loyihalarini ishlab chiqish;

normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari yuzasidan huquqiy xulosalar tayyorlash, shu jumladan,

13 Геворгян А.Г. Принципы организации и деятельности прокуратуры Республики Армения на современном этапе // Молодые ученые. — 2013 г. — №. 4. — С. 29-35.

14 Паштов Д. Р. Участие прокуратуры в законотворческой деятельности законодательных (представительных) и исполнительных органов субъектов Российской Федерации // Дисс.... канд. юрид. наук-М. — 2014 г. — С. 75.

15 Карпова Э. Модели прокуратуры в зарубежных странах // Закон и жизнь. — 2012 г. — №. 3. — С. 52-53.

milliy qonunchilikka xalqaro konvensiyalar va bitimlarning muvofiqligini baholash;

qonunlarga zid bo'lgan huquqiy hujjatlarga e'tiroz bildirish va ularning bekor qilinishi uchun sudga murojaat qilish, shu jumladan, konstitutsiyaviy nazorat organlariga arizalar berish;

qonun normalarini huquqni qo'llash amaliyoti ishtirokchilariga rasmiy tarzda izohlash va ularni tushuntirishda ishtirok etish.

Bu shakllardan kelib chiqib, har bir mamlakatda prokuratura organlarining huquqiy tizimdagi roli va qonun ijodkorligidagi ishtiroki o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lsa-da, ularning umumiy vazifasi — qonuniylilikni ta'minlash va huquqiy munosabatlarni tartibga solishda faol ishtirok etishdan iboratdir.

Qiziqarli jihati shundaki, milliy prokuratura organlarining qonunchilik jarayonidagi ishtiroki shakllari xorijiy davlatlar prokuraturasi va shu kabi institutlar tajribasida ham keng tarqalgan.

Shunday ekan xorijiy tajribani o'rganish va milliy qonunchilikka joriy etish prokuratura organlarining huquqiy tartibga solish jarayonidagi rolini kuchaytirishga hamda qonun ijodkorligi jarayonining shaffofligi va samaradorligini oshirishga xizmat qilishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, xorij amaliyoti prokuratura organlarining huquqiy normalarni qo'llashdagi aniqlikni ta'minlash, qonunlarni bir xil talqin qilish hamda ijro hokimiyati organlari faoliyatining qonuniyligini ta'minlashda muhim mexanizm ekanligini ko'rsatadi.

.....

.....

Baxrombek YARASHEV,
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi katta o'qituvchisi

AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANGAN HOLDA SODIR ETILGAN JINOYAT ISHLARINI SUDDA KO'RIB CHIQISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda sodir etilgan jinoyat ishlarini sudga ko'rilishining o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida jinoyatlarning internet tarmog'ida sodir etish usullarini klassifikatsiya qilish to'liq va cheklangan xarakterga ega emasligi, chunki bunday usullar juda xilma-xil va axborot texnologiyalari doimiy rivojlanib borayotganligi ta'kidlanadi.

АННОТАЦИЯ. В данной статье проанализированы особенности рассмотрения в суде уголовных дел, совершённых с использованием информационно-телекоммуникационных технологий. В ходе исследования подчёркивается, что классификация способов совершения преступлений в сети Интернет не является полной и окончательной, так как данные способы весьма разнообразны, а информационные технологии постоянно развиваются.

ABSTRACT. This article analyzes the specific features of court proceedings in criminal cases committed using information and telecommunication technologies. The study emphasizes that the classification of methods of committing crimes on the Internet is neither complete nor exhaustive, as these methods are highly diverse and information technologies continue to evolve constantly.

Kalit so'zlar: klassifikatsiya, usullar, noqonuniy kirish, tarmoq jinoyatlari, zararli dasturlar, sud.

Ключевые слова: классификация, способы, незаконный доступ, сетевые преступления, вредоносные программы, суд.

Key words: classification, methods, unauthorized access, cybercrimes, malware, court.

Hozirgi kunda internet tarmog'ida sodir etiladigan jinoyatlarga qarshi kurashish masalasi dolzarb hisoblanmoqda. Kompyuter axboroti-ga noqonuniy kirish va undan foydalanish bilan bog'liq jinoyatlar soni har yili sezilarli darajada o'sib bormoqda. Bundan tashqari, ushbu toifa-dagi jinoyatlarning yuqori latentligi va internet tarmog'i orqali ko'plab jinoyatlarni sodir etish xavfi ortayotganligi ushbu muammoga jiddiy e'tibor qaratishni taqozo etmoqda.

Global kompyuter tarmog'idagi jinoyatlarga qarshi kurashish uchun davlat va xalqaro darajada kuch va vositalarni safarbar etish zarur. Ko'plab mamlakatlarda mazkur tahdidga qarshi davlat dasturlari joriy etilgan bo'lib, huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyati samaradorligini oshirish, qonunchilik bazasini takomillashtirish va profilaktika tadbirlarini amalga oshirishga qaratilgan.

Biroq, internetdagi jinoyatlar bo'yicha ushbu usul va vositalarni aniq chegara bilan ajratish imkoni yo'q, chunki internetda maqsadga erishish ma'lum texnologiyaning mavjudligiga

bog'liq bo'lib, bu texnologiya belgilangan maqsadga erishish uchun mos usullar va usullar majmuisini belgilaydi.

Shu o'rinda olim L.P.Zveryanskayaning fikriga ko'ra, internetda jinoyat sodir etishda internet bir vaqtning o'zida jinoiy faoliyat muhiti, usuli va vositasi sifatida namoyon bo'ladi¹.

Kibermakonda sodir etilayotgan jinoyatlardan jabr ko'rganlar soni kundan-kunga oshib bormoqda. Shu bois huquqni qo'llash amaliyotidagi elektron ma'lumotlarni raqamli dalil deb topish va ish hujjatlariga qo'shish bilan bog'liq muammolar bu turdagi jinoyatlarni fosh etishda yaqin vaqtlargacha katta qiyinchiliklarni yuzaga keltirayotgan edi. Shu munosabat bilan raqamli dalillarni qabul qilib olish, tekshirish va baholash tartibiga oid normalarni O'zbekiston Respublikasining tegishli qonunchilik hujjatlariga kiritish zarurati yuzaga keldi. Shu maqsadda 2024-yil 21-noyabrda "O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga raqamli dalillar bilan ishlash tizimini takomillashtirishga qaratilgan o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi

1 Zveryanskaya L.P. — Kiberjinoyatlar kriminalistikasidagi muammolar // Ilmiy yo'nalishlar jurnali. — 2015-y. — №15.

qonun qabul qilindi.

Protsessual qonunchilik hujjatlarida elektron dalillar tushunchasi, ulardan foydalanish tartibi va shu bilan bog'liq masalalar nazarda tutilmagan hamda raqamli dalillarga qanday ma'lumotlar kiritilishi qonunchilikda belgilanmagan edi.

Mazkur qonun bilan ana shu bo'shliqlar to'ldirildi. Qonun raqamli dalillar bilan ishlash tizimini takomillashtirishga qaratilib, raqamli texnologiyalar taraqqiyoti sharoitida huquqiy munosabatlarni tartibga solishni yaxshilash, sud ishlarida raqamli dalillarning qonuniylik asoslarini mustahkamlash maqsadida qabul qilindi.

Raqamli dalillarni yig'ish, saqlash va taqdim etishda yagona qoidalar va standartlarni belgilash orqali sud ishlarida adolatni ta'minlash, raqamli dalillarning asosiligi va ishonchliligini kafolatlash, ulardan noto'g'ri foydalanishning oldini olish, sud, huquqni muhofaza qilish organlari va notarial xizmatlarda raqamli texnologiyalarni yanada keng joriy qilish, raqamli dalillar bilan ishlash borasida huquqshunoslar va fuqarolarning bilim va malakalarini oshirish kabi jihatlar qonundan o'rin olgan².

Jinoyat-protsessual kodeksida elektron ma'lumotlar, raqamli dalillar tushunchalari va ularni tekshirish tartibi belgilanib, raqamli dalillarning asosiligi ta'minlash hamda ularning qonuniy kuchga egaligini kafolatlash tartiblari ishlab chiqildi.

Xususan, amaldagi Jinoyat-protsessual kodeksi 204¹-modda (Elektron ma'lumotlar) bilan to'ldirildi. Unga ko'ra, "elektron ma'lumotlar elektron qurilmalardan va axborot tizimlaridan, shuningdek, axborot texnologiyalaridan foydalanigan holda yaratiladigan, ishlov beriladigan hamda saqlanadigan ma'lumotlardir"³.

Guvoh, jabrlanuvchi, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchi va boshqa shaxslar elektron ma'lumotlarni ushbu ma'lumotlarning ko'chirma nusxasini elektron jismdan elektron ma'lumotlar mavjud bo'lgan boshqa elektron jismga olish orqali taqdim etishga haqli.

Tergovga qadar tekshiruvni amalga oshirayotgan organning mansabdor shaxsi, surishti-

ruvchi, tergovchi, prokuror yoki sud taqdim etilgan elektron ma'lumotlarni mutaxassis ishtirokida qabul qilib oladi hamda elektron ma'lumotlar mavjud bo'lgan birlamchi elektron jismlarni ko'zdan kechiradi.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, Jinoyat-protsessual kodeksining 161-moddasiga qo'shimcha sifatida kiritilgan normaga muvofiq, shaxsiy elektron ma'lumotlarni olib qo'yish va tintuv qilish qonunga hamda sudning qaroriga asosan amalga oshiriladi.

E'tiborli jihati shundaki, agar olib qo'yish yoki ko'zdan kechirish bo'yicha tergov harakatlari olib borilayotganda elektron ma'lumotlar mutaxassis ishtirokisiz olingan bo'lsa, 95¹-moddaning to'rtinchi qismiga asosan ular nomaqbul dalillar, deb topiladi.

Buning mohiyati shundaki, elektron ma'lumotlar (masalan, kompyuter, telefon, serverlar va boshqa elektron qurilmalardan olingan ma'lumotlar) to'g'ri va aniqlik bilan yig'ilishi uchun mutaxassis ishtiroki talab qilinadi.

Elektron ma'lumotlar to'planganida, bu jara-yonni professional mutaxassislar amalga oshirishi kerak. Chunki, ular ma'lumotlarni to'g'ri olish va ularni saqlashda zarur bo'lgan texnik va huquqiy amaliyotlarni biladi.

Agar elektron ma'lumotlar mutaxassis ishtirokisiz, masalan, tergovchi yoki boshqa mansabdor shaxslar tomonidan ularning to'g'ri olinganligi va saqlanganligi kafolatlanmasa, bu ma'lumotlar noto'g'ri yoki manipulyatsiyalangan bo'lishi mumkin. Shu boisdan ham ular sud tomonidan nomaqbul dalillar deb topilib, asos sifatida qabul qilinmaydi. Mazkur qoidaning kiritilishidan asosiy maqsad ma'lumotlarning to'g'riligi va qonuniyligini ta'minlashdir.

Shuningdek yangi tartibga ko'ra, tergovga qadar tekshiruvni amalga oshirayotgan organning mansabdor shaxsiga, surishtiruvchiga, tergovchiga, prokurorga yoki sudga elektron ma'lumotlarni o'z tashabbusi bilan taqdim etish huquqi belgilandi. Ya'ni fuqarolar, shuningdek, korxonalar, muassasalar, tashkilotlarning rahbarlari va boshqa mansabdor shaxslari o'z tasarrufi-

2 "O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga raqamli dalillar bilan ishlash tizimini takomillashtirishga qaratilgan o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi qonun // <https://www.lex.uz/uz/docs/-7228758>

3 O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksi.

da bo'lgan elektron ma'lumotlarni tergovga qadar tekshiruvni amalga oshirayotgan organning mansabdor shaxsiga, surishtiruvchiga, tergovchiga, prokurorga yoki sudga o'z tashabbusi bilan taqdim etishga haqli. Demak, bu ularning ixtiyoriga binoan amalga oshiriladi, ya'ni ular ma'lumotlarni o'z ixtiyori bilan berishlari mumkin. Bu majburiy tartib emas.

Qonunda "raqamli dalillar" tushunchasi qayd etilgan bo'lib, Jinoyat-protsessual kodeksiga kiritilgan 204²-moddaga ko'ra, ish uchun ahamiyatga ega bo'lgan holatlar to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud bo'lgan elektron ma'lumotlar, shu jumladan, elektron tarzdagi fayllar, audio va videoyozuvlar, Internet jahon axborot tarmog'ida saqlanayotgan ma'lumotlar, shuningdek, boshqa elektron ma'lumotlar raqamli dalil bo'lishi mumkin.

Raqamli dalildan ko'chirma nusxa olishga, basharti uning yaxlitligi va aynan o'xshashligi saqlansagina yo'l qo'yiladi. Ular ish materiallari bilan birga saqlanadi. Qonunda raqamli dalillarni olish, ularni ko'zdan kechirish va tekshirish kabi protsessual harakatlarni amalga oshirish bilan bog'liq normalar ham belgilangan.

Raqamli dalillarni qonunchilikka kiritish ularning global huquqiy tizimlarda ham tan olinishi va bir xil tartibda ishlatilishini ta'minlaydi. Chunki, raqamli ma'lumotlar xalqaro miqyosda juda keng doirada qo'llanilmoqda. Raqamli dalillarni tan olish davlatlar o'rtasidagi hamkorlikni ham osonlashtiradi.

Jinoyatlar uchun jazo tayinlashda qonuniylik, insonparvarlik, odillik va javobgarlikning muqarrarlari prinsiplariga qat'iy amal qilish lozim.

Xususan, Jinoyat kodeksining 8, 54-moddalari talabiga ko'ra jazo adolatli bo'lishi — har bir holatda individual tayinlanishi, jinoyatning xususiyati va ijtimoiy xavflilik darajasiga, aybdorning shaxsiga, shuningdek, jazoni engillashtiruvchi va og'irlashtiruvchi holatlarga muvofiq bo'lishi kerak.

Jinoyatning ijtimoiy xavflilik xususiyati tajovuz obyekti (inson hayoti va sog'lig'i, mulk, jamoat xavfsizligi va h.k.), ayb shakli, jinoiy qilmishning qonunda qaysi toifaga kiritilganligi bilan belgilansa, ijtimoiy xavflilik darajasi qilmish sodir etilishi holatlari (jinoiy niyatning

amalga oshirilganligi darajasi va bosqichlari, jinoyatni sodir etish usuli, zarar miqdori yoki kelib chiqqan oqibatlar og'irligi, ishtirokchilikda sodir etilgan jinoyatda sudlanuvchining roli) bilan belgilanadi.

Shu bilan birga, jazo tayinlashda obyektiv omillar, xususan, aybdorning yoshi, jinsi, homiladorlik holati, ijtimoiy omillar — sudlanganligi, oiladagi, jamiyatlardagi xulq-atvori, mashg'uloti inobatga olinishi lozim.

Bundan tashqari, takroran va retsdiv jinoyat sodir etilishi qonunda belgilangan asoslar va doirada og'irroq jazo tayinlanishiga olib kelishini inobatga olib, har bir ish bo'yicha Jinoyat kodeksining 77–80-moddalariga muvofiq tugallangan yoki olib tashlangan sudlanganlik holati mavjudligi haqidagi materiallar tekshirib chiqilishi va shunga asoslanib, retsdiv jinoyat bor-yo'qligi to'g'risidagi masala hal etilishi kerak.

Jinoyat kodeksining 58-moddasiga muvofiq, jinoyatga tayyorgarlik ko'rganlik hamda jinoyat sodir etishga suiqasd qilganlik uchun mazkur jinoyat uchun qonunda nazarda tutilgan eng ko'p jazoning to'rtidan uch qismidan ortiq bo'lishi mumkin emas. Bunda eng ko'p jazo deganda, Jinoyat kodeksi Maxsus qismining tegishli moddasida (moddaning qismida) nazarda tutilgan har qanday jazo turining eng yuqori muddati yoki miqdori tushuniladi.

Jinoyat kodeksining 59-moddasi oltinchi qismiga muvofiq, ayollarga, shuningdek, 60 yoshdan oshgan erkaklarga nisbatan ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazo muddati Jinoyat kodeksi Maxsus qismining tegishli moddasida nazarda tutilgan ozodlikdan mahrum qilish jazosi maksimal muddatining uchdan ikki qismidan ortiq bo'lishi mumkin emas. Jinoyatlar yoki hukmlar majmui bo'yicha jazo tayinlanayotgan hollar ham bundan mustasno emas.

Bir necha jinoyatlar uchun jazo tayinlashda jazo muddati Jinoyat kodeksining har bir moddasi bo'yicha alohida ko'rsatiladi. Ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazoni o'tash koloniyasining turi jinoyatlar majmui bo'yicha jazo tayinlangandan so'ng belgilanadi.

Shuningdek, Jinoyat kodeksining 57-moddasi-

ga muvofiq, sodir etilgan jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasini jiddiy kamaytiruvchi holatlar aniqlangan taqdirda, Jinoyat kodeksi Maxsus qismi moddasi sanksiyasida nazarda tutilgan eng kam jazodan ham kamroq yoki shu moddada nazarda tutilmagan boshqa yengilroq jazo tayinlanishi mumkin.

Jinoyat kodeksining 59-moddasi va Jinoyat-protsessual kodeksi 468-moddasida belgilangan sudning har bir jinoyat uchun alohida jazo tayinlab, so'ngra jinoyatlar majmui bo'yicha uzil-kesil jazo belgilashi shartligi to'g'risidagi talablar ham asosiy, ham qo'shimcha jazo tayinlashga taalluqlidir.

Ikki yoki undan ortiq jinoyatlar majmui bo'yicha asosiy jazoni belgilashda, alohida jinoyatlar uchun tayinlangan jazolarning yengilrog'ini og'irrog'i bilan qoplash yoki ularni to'la yoki qisman qo'shish qoidasi bo'yicha uzil-kesil jazo tayinlanadi.

Jazoni to'la yoki qisman qo'shish qoidasi alohida jinoyatlar uchun har xil turdagi jazolar tayinlanganda ham qo'llaniladi. Bunda Jinoyat kodeksi 61-moddasining birinchi qismida nazarda tutilgan jazolarni qo'shib hisoblash qoidalariga amal qilinadi.

Jinoyatlar majmui uchun JKning 59-moddasi sakkizinchi qismi bo'yicha jazo tayinlanganda, uzil-kesil jazo Jinoyat kodeksining Umumiy qismida belgilangan tartib va miqdorda tayinlanib, birinchi hukm bo'yicha tayinlangan jazodan kam bo'lmasligi kerak. Bunday hollarda birinchi hukm bo'yicha tayinlangan jazoning o'talmagan qismidan emas, balki uning to'liq miqdoridan kelib chiqish shartligi inobatga olinishi lozim.

Jinoyat kodeksining 59-moddasi sakkizinchi qismiga muvofiq tayinlangan uzil-kesil jazo muddatini belgilashda birinchi hukm bo'yicha o'talgan jazo hisobga olinadi.

Jinoyat kodeksining 60-moddasida nazarda tutilgan bir necha hukmlar bo'yicha jazo tayinlash qoidalarini birinchi hukm e'lon qilinganidan so'ng, lekin o'sha hukm bo'yicha tayinlangan asosiy va qo'shimcha jazolar to'liq o'talgunga qadar mahkum tomonidan yangi jinoyat sodir etilgan hollarda qo'llaniladi.

Ayblov hukmi e'lon qilingan shaxs tayinlan-

gan asosiy va qushimcha jazoni to'liq o'taguniga qadar yangi jinoyat sodir etsa va ushbu jinoyat uchun jazo tayinlash paytiga kelib, avvalgi hukm bo'yicha tayinlangan jazoni to'liq o'tab bo'lsa, uzil-kesil jazo Jinoyat kodeksining 60-moddasi tartibida tayinlanmaydi.

Bunday holda sud ilgari qasddan jinoyat sodir etganligi uchun sudlangandan keyin Jinoyat kodeksining 56-moddasi "n" bandiga asosan sodir etilgan jinoyatni takroran yoki qasddan yangi jinoyat sodir etishi deb, jazoni og'irlashtiruvchi holat sifatida inobatga olinadi.

Hukmlar majmui bo'yicha jazo tayinlash haqidagi masala hal qilinayotganda oldingi hukm bo'yicha tayinlangan asosiy va qo'shimcha jazoning qancha qismi shaxs tomonidan real o'talmaganligi aniqlanishi lozim.

Ilgarigi hukm bo'yicha tayinlanib, o'talmay qolgan qo'shimcha jazo hukmlar majmui bo'yicha tayinlangan asosiy jazoga faqat qo'shimcha jazo sifatida qo'shilishi mumkin.

Agar ish bo'yicha mahkum boshqa jinoyatlar ham aybdor ekanligi aniqlanib, ulardan ayrimlari birinchi hukm chiqarilgunga, boshqalari esa hukm chiqarilgandan so'ng sodir etilgan bo'lsa, ikkinchi hukm bo'yicha jazo avval birinchi hukm chiqarilgunga qadar sodir etilgan jinoyatlar majmui bo'yicha, JKning 59-moddasi sakkizinchi qismi qoidasiga ko'ra, so'ngra birinchi hukm chiqarilganidan keyin sodir etilgan jinoyatlar majmui bo'yicha va oxirida bir necha hukm yuzasidan (JKning 60-moddasi) uzil-kesil tayinlanadi.

Shaxs davomli yoki uzoqqa cho'zilgan, ya'ni birinchi ish bo'yicha hukm chiqarilguncha qadar boshlanib, hukm chiqarilgandan so'ng ham davom etgan jinoyat uchun sudlanayotgan bo'lsa, sud ikkinchi hukm bo'yicha jazo tayinlashda JKning 60-moddasini qo'llaydi.

JKning 59-moddasi 8-qismiga muvofiq, jinoyatlar majmui bilan tayinlangan ozodlikdan mahrum qilish yoki ozodlikni cheklash jazosini o'tash muddatining boshlanishi birinchi hukmga ko'ra qamoqqa olingan kundan, JKning 60-moddasi qoidalariga muvofiq bir necha hukm yuzasidan tayinlangan uzil-kesil jazo muddati esa oxirgi hukm bo'yicha qamoqqa olingan kundan boshlab hisoblanadi.

Xullas, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda sodir etilgan jinoyatlarning sudda ko'rib chiqilishida adolatli hal etish, xolis baho berish va jinoyatning xususiyati hamda ijtimoiy xavflilik darajasini hisobga olgan holda, shaxsga nisbatan individual yondashuv asosida jazo tayinlash muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonda dalillarning qonuniy va maqbulligi, jazoni yengillashtiruvchi va og'irlashtiruvchi holatlarning to'g'ri baholanishi, Jinoyat kodeksida belgilangan prinsiplarga qat'iy rioya qilinishi qonun ustuvorligi hamda jamiyat-

da adolatni qaror toptirishning asosiy kafolati hisoblanadi.

Kelgusida axborot texnologiyalari yanada rivojlanishi bilan jinoyatlarning shakllari va usullari ham o'zgarishi mumkin. Shuning uchun ham huquqni muhofaza qiluvchi organlar va sud tizimining bu sohadagi huquqiy va amaliy salohiyatini muntazam ravishda oshirib borish, raqamli dalillar bilan ishlashga oid qoidalarini takomillashtirish, jamiyatda kiberxavfsizlik madaniyatini yuksaltirish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

.....

.....

Nasiba BEGIMOVA,
Sirdaryo viloyati prokurori o'rinbosari,
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi mustaqil izlanuvchi

FARZANDLIKKA OLISH JARAYONIDA BOLANING ROZILIGINI OLISH: XALQARO VA MILLIY HUQUQIY TAHLIL

ANNOTATSIYA. Maqolada farzandlikka olish jarayonida bolaning fikri va roziligini olishning huquqiy ahamiyati tahlil qilinadi. Maqolada BMTning Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiyasi talablari, xorijiy davlatlar tajribasi va taniqli huquqshunos olimlarning qarashlari qiyosiy o'rganilgan.

АННОТАЦИЯ. В статье анализируются правовые основы предоставления согласия родителей в процессе усыновления, круг лиц, чье согласие необходимо получить, а также роль данного института в обеспечении интересов несовершеннолетних детей. В работе изучены мнения ученых и проведен сравнительный анализ опыта развитых стран. В заключении представлены предложения по совершенствованию национального законодательства.

ABSTRACT. The article analyzes the legal framework for obtaining parental consent in the adoption process, the scope of individuals whose consent is required, and the role of this institution in ensuring the best interests of minor children. The study examines various scholarly perspectives and provides a comparative analysis of the experiences of developed nations. The conclusion offers specific recommendations for the improvement of national legislation.

Kalit so'zlar: farzandlikka olish, ota-onaning roziligi, rozilikni qaytarib olish, bola, biologik ota-ona.

Ключевые слова: усыновление, согласие родителей, отзыв согласия, ребенок, биологические родители.

Key words: adoption, parental consent, revocation of consent, child, biological parents.

Bugungi kunda O'zbekistonda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli demokratik islohotlarning bosh g'oyasi "Inson qadri uchun" tamoyiliga asoslangan. Bu jarayonda jamiyatning eng zaif va himoyaga muhtoj qatlami bo'lmish bolalar huquqlarini ta'minlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining yangi tahririda bolaning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ta'minlash hamda himoya qilish davlatning majburiyati sifatida mustahkamlandi¹.

So'nggi yillarda yurtimizda yetim va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni oilaviy muhitga qaytarish bo'yicha tizimli chora-tadbirlar ko'rilmogda. Farzandlikka olish institutining huquqiy asoslari takomillashtirilib, jarayonlarning shaffofligi ta'minlanmogda. Biroq, ushbu islohotlarning markazida faqatgina rasmiy tartib-taomillar emas, balki bolaning shaxs sifatidagi irodasi va fikri turishi lozim.

Farzandlikka olish – bu shunchaki huquqiy maqomning o'zgarishi emas, balki bola hayoti-

ning yangi fasli boshlanishidir. Shu sababli bolaning roziligi masalasi nafaqat yuridik talab, balki uning insoniy qadr-qimmatini e'tirof etishning oliy ifodasidir. Bolaning fikrini eshitish va uni inobatga olish unga o'z taqdirini belgilashda ishtirok etish imkoniyatini beradi. Bu esa farzandlikka olingan bolaning yangi oilada psixologik jihatdan tezroq moslashishi va o'zini to'laqonli shaxs sifatida his qilishi uchun mustahkam zamin yaratadi.

Qonunchilikda farzandlikka olishda o'n yoshga to'lgan bolaning roziligi olinishi majburiyligi belgilangan. Bolaning roziligi vasiylik va homiylik organi yoki ishni ko'rish davomida sud tomonidan aniqlanadi. Shu sababli sud bolani sudda ishtirok etish uchun jalb qilishga haqli².

Xalqaro huquq normalari, xususan, BMTning Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiyasining 12-moddasida, davlatlar zimmasiga bolaning o'ziga taalluqli masalalarda o'z fikrini erkin ifoda etish huquqini ta'minlash majburiyatini yuklaydi³.

Agar farzandlikka olinayotgan bola o'n yoshga to'lgan bo'lsa, unda O'zbekiston Respublikasi

1 O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2023-y. // <https://lex.uz/docs/-6445145>

2 O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. 30.04.1998-y. // <https://www.lex.uz>

3 Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiya. 29.07.1994-y.

Oila kodeksining 155-moddasiga muvofiq, farzandlikka olish uchun bolaning roziligi talab qilinadi. Ushbu modda majburiy bo'lib, bolaning rozilgisiz asrab olish taqiqlanadi.

L.M.Pchelinsevaning fikricha, bolaning roziligi shunchaki huquqiy shart emas, balki uning kelgusidagi ruhiy salomatligi kafolatidir⁴.

Qonunchilikda nima uchun aynan bolaning yoshi 10 yosh etib belgilanganligi yuzasidan olimlarimiz tadqiqotlarida o'z fikrlarini bayon qilishgan. Xususan, o'zbek olimlari F.Otaxo'jayev va Sh.Yuldashevalarning fikricha, farzandlikka olishda bolani farzandlikka olishga bo'lgan munosabatini aniqlash muhim ahamiyatga ega bo'lib, uning huquq va manfaatlarini qo'riqlashga qaratilgan. 10 yoshga to'lish bilan bola bo'layotgan ishga o'z erkini ongli ravishda izhor qilishligi mumkin⁵.

Rus olimi R.L.Murzinning fikricha, qonun chiqaruvchilar bolaning o'z xohish-irodasini va farzandlikka olishga bo'lgan munosabatini ongli ravishda ifoda etish qobiliyatini aynan o'n yosh bilan bog'lashadi, chunki bu qobiliyat ko'pchilik bolalarda o'n yoshga kelib rivojlanadi⁶.

A.M.Nechayevaning fikricha, 10 yosh bolalarda ma'lum bir yetuklik bo'ladi hamda farzandlikka oluvchilarni uning ota-onasi bo'lishini xohlashi yoki xohlamasligini ular bilan suhbatda aniqlash mumkin⁷.

Psixologlarning fikricha, 10 yosh – bu bolaning o'z “men”ini to'liq anglay boshlaydigan, atrofdagi voqea-hodisalarga nisbatan shaxsiy fikri shakllanadigan davr. Bu yoshda bola kim bilan yashashni xohlashini, kimga mehri balandligini, o'z kelajagi haqidagi boshlang'ich tasavvurlarini bayon qila oladi.

Qonunda bola roziligini olish yoshi yuzasidan olimlar turli xil fikrlarni ilgari surganlar.

A.I.Pergamentning fikricha, “Masala mustaqil

hal qilinishi uchun bolaning ongi yetukroq bo'lishi kerak. Shu munosabat bilan bu yoshni 12 yoshda belgilash maqsadga muvofiq bo'ladi⁸.

Z.Z.Aliyevaning fikricha, bolalar psixologiyasining hozirgi rivojlanishini hisobga olgan holda, bola yetti yoshdan boshlab farzandlikka olish mumkinligi haqida o'z fikrini to'liq ongli ravishda ifoda eta oladi. Shu sababli farzandlikka olishda bolaning roziligini olishni 10 yoshdan 7 yoshga tushirish lozim degan taklifni ilgari surgan⁹.

Rossiyalik olim O.A.Xazovaning fikricha, bolaning 10 yoshgacha bo'lgan davrdagi fikri ham “sud tomonidan majburiy baholanishi kerak bo'lgan dalil” sifatida qabul qilinishi lozim¹⁰.

Xorijiy mamlakatlar tajribasiga qaraydigan bo'lsak, Germaniyada 14 yosh, Fransiyada 13 yosh, Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va Belarusda 10 yosh, Xitoyda 8 yoshga to'lgan bolani farzandlikka olishda roziligi olinadi.

G'arb davlatlarida asosiy urg'u bolaning “yetuklik darajasi”ga qaratiladi. Masalan, Germaniyada 14 yosh majburiy chegara bo'lsa-da, sud bola ushbu yoshga yetgunga qadar ham uning fikrini o'rganadi. Agar bola farzandlikka olishga ongli ravishda qarshi bo'lsa, sud uning manfaatlarini ko'zlab jarayonni to'xtatishi mumkin.

MDH davlatlaridan Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston qonunchiligi O'zbekistonnika o'xshash bo'lib, 10 yosh qat'iy chegara sifatida o'rnatilgan.

Bizning fikrimizcha, farzandlikka olish jarayonida bolaning roziligini olish yoshi sifatida 10 yoshning belgilanishi – huquqiy himoya va insonparvarlik tamoyillarining o'zaro mutanosibligidir. Ushbu normani quyidagi asoslarga ko'ra maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Birinchidan, 10 yosh – bu bolaning ijtimoiy moslashuvi faol kechadigan va unda ijtimoiy

4 Пчелинцева Л.М. Комментарий к семейному кодексу российской федерации. - М.: издательство норма (издательская группа норма-инфра-м), 2002 г. – С.411.

5 Otaxo'jayev F., Yuldasheva Sh. Oila huquqi. 2009-y.

6 Мурзин Р.Л. Усыновление в Российской Федерации. Вопросы теории и правоприменения. Закон и право. 2005 г. – С. 31

7 Нечаева А.М. Охрана детей-сирот в России: История и современность. - М., 1994 г. – С. 5

8 Пергамент А.И. Развитие советского законодательства о браке и семье. - В сб.: Развитие законодательства о браке и семье. - М., 1978 г. – С. 15

9 Процессуальные особенности рассмотрения дел об усыновлении детей российскими гражданами. Алиева З.З. Махачкала 2007 г.

10 Хазова О.А. Учет мнения ребенка в семейном праве. Журнал российского права. 2020 г.

mas'uliyat hissi uyg'onadigan davrdir. Bu yoshda bola o'z hayotidagi o'zgarishlarni nafaqat his qiladi, balki ularning sabab va oqibatlarini mantiqiy tahlil qila oladi. Demak, uning roziligi shunchaki "xohish" emas, balki ongli iroda ifodasidir.

Ikkinchidan, farzandlikka olish – bu faqat huquqiy akt emas, balki uzoq muddatli ma'naviy-ruhiy aloqaning boshlanishidir. Agar 10 yoshdan oshgan bolaning fikri inobatga olinmasa, bu yangi oilada ichki nizolar va bola ruhiyatida begonalashish hissini keltirib chiqarishi mumkin. Shu bois ushbu yosh mezoni oila mustahkamligini ta'minlovchi mexanizm vazifasini o'taydi.

Uchinchidan, mazkur norma bolaning shaxsiy huquqlarini himoya qilishda davlatning yuksak mas'uliyatini ifodalaydi. Bolaning "mulk" yoki faqat "tarbiya obyekti" sifatida emas, balki o'z taqdirini belgilashda qatnashuvchi huquqiy subyekt sifatida e'tirof etilishi demokratik huquqiy tizimning muhim ko'rsatkichidir.

Xulosa qilib aytganda, 10 yoshli cheklov bola manfaatlarini har tomonlama himoya qilishga xizmat qiladi. Bu yosh ostonasi bolaning yangi muhitga nafaqat jismoniy, balki ruhiy jihatdan to'laqonli moslashuvi uchun eng maqul yosh chegarasi hisoblanadi.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 155-moddasida 10 yoshli bolaning roziligi talab etilsa-da, ushbu rozilikning erkin va bosimlarsiz berilganligini aniqlash mexanizmi mavjud emas.

Belarus Respublikasida bolaning roziligi nafaqat sudda, balki vasiylik organlari tomonidan dastlabki suhbat jarayonida ham yozma ravishda qayd etilishiga alohida ahamiyat beriladi¹¹.

Bolaning farzandlikka olinishga roziligini aniqlashda uning nafaqat yoshi, balki psixologik rivojlanish darajasi va vaziyatni anglash qobiliyati mutaxassis (psixolog) ishtirokida baholanishi shart. Bolaning roziligi faqatgina uning yoshi bilan emas, balki uning ruhiy holati va qaror qabul qilish imkoniyati bilan o'lchanishi lozim. Shu sababli farzandlikka olish to'g'risidagi fuqarolik ishlarini sudda ko'rishda "psixologik ekspertiza xulosasi"ni majburiy dalillar ro'yxatiga

kiritish lozim.

Psixolog ishtirokini qonuniy majburiyat sifatida kiritish quyidagi muammolarni hal etadi.

Birinchidan, ko'p hollarda bola vasiylikka oluvchilar yoki qarindoshlarining psixologik bosimi ostida, ularni xafa qilmaslik yoki qo'rquv sababli rozilik berishi mumkin. Psixolog esa maxsus metodikalar orqali bolaning haqiqiy ichki xohishini aniqlab beradi.

Ikkinchidan, farzandlikka olish – bola uchun katta stress. Psixolog xulosasi bolaga bu jarayonning oqibatlarini tushuntirish va uning yangi oilaga moslashuv imkoniyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Uchinchidan, agar qonunga psixolog xulosasi majburiyligi kiritilsa, bu hatto 10 yoshga to'lmagan, lekin o'z fikrini ifoda eta oladigan (masalan, 7-8 yoshli) bolalarning ham manfaatlarini himoya qilishga yo'l ochadi.

Tadqiqot natijasiga ko'ra Oila kodeksining 155-moddasiga quyidagi mazmundagi qo'shimcha kiritish lozim deb hisoblaymiz.

"Farzandlikka olish to'g'risidagi qaror qabul qilingunga qadar bolaning yoshidan qat'i nazar, uning yangi oilaga berishga psixologik tayyorligi va roziligining chinligi to'g'risida majburiy psixologik xulosa olinishi shart. Psixolog ishtirokisiz olingan rozilik haqiqiy emas deb hisoblanadi. Ushbu xulosa sud tomonidan ishni ko'rib chiqishda asosiy dalillardan biri sifatida baholanadi".

Sud Oila kodeksining 68-moddasi talablariga muvofiq, bola o'zini farzandlikka olinishi masalasida o'z fikrini shakllantirish va bayon qilishga qodir degan xulosaga kelsa, sud majlisida o'n yoshga to'lmagan bolani ham so'roq qilishi mumkin.

Bolaning sudda ishtirok etishi unga noxush ta'sir etishi mumkin deb hisoblashga asoslar mavjud bo'lsa, sud bolaning roziligini aniqlash masalasini vasiylik va homiylik organi zimmasiga yuklaydi.

Agar o'n yoshga to'lgan bola sog'lig'i holatiga ko'ra, sud majlisiga kela olmasa (masalan, bola bolalikdan nogiron, harakatlanish imkoniyati cheklangan bo'lsa va h.k.), sud bolaning manfaatlaridan kelib chiqib, farzandlikka olish bo'yicha fikrini uning yashash (turar) joyi bo'yicha

aniqlashi mumkin.

Agar farzandlikka olish haqidagi ariza berilgunga qadar bola farzandlikka oluvchilarning oilasida yashayotgan bo'lsa va ularni o'z otanasi deb tanigan bo'lsa, sud ishni o'n yoshga to'lgan bolaning ishtirokisiz ko'radi¹².

Bola o'z roziligi haqidagi fikrini sud majlisida farzandlikka olayotgan shaxslar yoki vasiylik va homiylik organi vakillari oldida ayta olmasligi mumkin.

Bizning fikrimizcha, sudlar bolaning roziligini faqatgina ochiq sud majlisida emas, balki bolaning yoshi va ruhiyatini hisobga olgan holda, unga qulay bo'lgan muhitda (masalan, sudya mantiyasiz, norasmiy muhitda) aniqlash bilan bog'liq normani fuqarolik protsessual qonun-

chiligiga kiritish lozim.

Sudya bolaning roziligini aniqlashda farzandlikka oluvchilarning ishtirokisiz, faqat psixolog ishtirokida savol berishi va bu jarayon videoga olinib, keyinchalik taraflarga ko'rsatilishi (yoki translyatsiya qilinishi) tartibini belgilash lozim.

Xulosa qilib aytganda, milliy qonunchilikka psixolog institutini majburiy tartibda kiritish "Inson qadri uchun" tamoyilining bola huquqlari tizimidagi amaliy ifodasi bo'ladi. Farzandlikka olish – bu faqatgina yuridik hujjatlarni rasmiylashtirish emas, balki inson taqdirini qayta qurishdir. Shu sababli davlat va jamiyat bolaning roziligini shunchaki "imzo" deb emas, balki kelajakdagi baxtining poydevori deb qabul qilishi lozim.

#

12 O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining "Sudlar tomonidan farzandlikka olish haqidagi ishlar bo'yicha qonunchilikni qo'llash amaliyoti to'g'risida"gi qarori. 11.12.2013-y. №21

O'ktam O'TAYEV,
Andijon viloyati prokurori o'rinbosari,
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi mustaqil izlanuvchisi

DAVLAT EKOLOGIK EKSPERTIZASI TIZIMINING SHAKLLANISH TARIXI VA UNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada davlat ekologik ekspertizasi tizimining shakllanish tarixi va rivojlanish bosqichlari — Qadimgi Misrdan zamonaviy xalqaro huquqiy institutlarga qabul qilingan AQSHda 1969-yilda qabul qilingan NEPA qonunidan tortib Espoo konvensiyasigacha bo'lgan xalqaro huquqiy asos, shuningdek, O'zbekistondagi ekologik ekspertiza tizimining 7 ta tarixiy bosqichi yoritilgan.

АННОТАЦИЯ. В данной статье анализируется история становления и этапы развития системы государственной экологической экспертизы — от Древнего Египта до современных международных правовых институтов. Рассматривается международно-правовая база от принятия Закона НЭПА США 1969 года до Конвенции Эспо, а также освещены 7 исторических этапов развития системы экологической экспертизы в Узбекистане.

ABSTRACT. This article analyzes the history of formation and development stages of the state ecological expertise system from Ancient Egypt to modern international legal institutions. The international legal framework from the US NEPA Act of 1969 to the Espoo Convention, and 7 historical stages of the ecological expertise system in Uzbekistan are covered.

Kalit so'zlar: ekologik ekspertiza, tarix, rivojlanish bosqichlari, NEPA, AMTB, Espoo konvensiyasi, SEB, rekultivatsiya.

Ключевые слова: экологическая экспертиза, история, этапы развития, НЭПА, ОВОС, Конвенция Эспо, СЭО, рекультивация.

Key words: ecological expertise, history, development stages, NEPA, EIA, Espoo Convention, SEA, recultivation.

Ekspertiza (lotincha expertus — «tajribadan xabardor»)¹ — ma'lum maxsus bilimlarni talab qiladigan savollarga javob olish uchun vakolatli shaxs tomonidan o'tkaziladigan tadqiqotdir. Tabiatni muhofaza qilish sohasidagi ekspertlar Semyuel Gross va Jennifer Mnukinlar ta'kidlashicha², birinchi navbatda kompetentli bo'lish talab etiladi: muayyan sohada malaka va amaliy kompetentlik. Bu yondashuv ekspertiza institutining tarixiy-metodologik rivojlanish yo'nalishini belgilab berdi.

Bugungi kunda atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash har bir davlatning ustuvor vazifalaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Sanoat, energetika, qurilish, transport, qishloq xo'jaligi hamda boshqa xo'jalik faoliyati turlarining jadal rivojlanishi tabiatga bo'lgan antropogen ta'sirning kuchayishiga olib kelmoqda. Bunday sharoitda inson faoliyatining ekologik oqibatlarini oldindan baholash, xavfli ta'sirlarning oldini olish va ekologik muvozanatni saqlashga qaratilgan huquqiy mexanizmlarning

ahamiyati tobora ortib bormoqda. Ana shunday muhim mexanizmlardan biri davlat ekologik ekspertizasi hisoblanadi.

Davlat ekologik ekspertizasi atrof-muhitga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan loyiha, dastur, reja, texnik-iqtisodiy asos, qurilish yoki boshqa xo'jalik faoliyati hujjatlarini ekologik talablar nuqtayi nazaridan baholashga xizmat qiladi. Uning asosiy maqsadi ekologik xavf tug'diruvchi faoliyatning oldini olish, tabiatga yetkazilishi mumkin bo'lgan zararni kamaytirish, fuqarolarning qulay atrof-muhitda yashash huquqini ta'minlash hamda davlatning ekologik siyosatini amaliy jihatdan ro'yobga chiqarishdan iboratdir. Shu bois davlat ekologik ekspertizasi faqat nazorat vositasi emas, balki ekologik boshqaruv, ekologik xavfsizlik va barqaror rivojlanish tizimining ajralmas tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi.

Mazkur institutning shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini o'rganish ilmiy va amaliy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Chunki, davlat ekologik ekspertizasi bugungi holatiga birdani-

1 «Экспертиза»: статья в Малой советской энциклопедии; 2-е изд.; 1937–1947 гг.

2 Gross S.R., Mnookin J.L. Expert Information and Expert Evidence: A Preliminary Taxonomy // Seton Hall Law Review. — 2003. — Vol. 34. — P. 141–189.

ga kelib qolmagan. Uning huquqiy asoslari, tashkiliy shakllari, vakolatli organlar tizimi, ekspertiza obyektlari va ekspertiza o'tkazish tartibi muayyan tarixiy jarayonlar davomida shakllangan. Dastlab ekologik baholash ko'proq sanitariya, yer, suv, o'rmon va tabiatni muhofaza qilish bilan bog'liq alohida nazorat shakllari orqali amalga oshirilgan bo'lsa, keyinchalik u mustaqil huquqiy institut sifatida rivojlandi. Bu esa ekologik ekspertizaning davlat boshqaruvi tizimidagi o'rne va ahamiyatini yanada oshirdi.

Davlat ekologik ekspertizasi tizimining shakllanish tarixini tahlil qilish orqali ekologik qonunchilikning rivojlanish dinamikasini, davlatning tabiatni muhofaza qilish sohasidagi yondashuvlari qanday o'zgarganini, shuningdek, iqtisodiy rivojlanish va ekologik xavfsizlik o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashga qaratilgan huquqiy mexanizmlarning takomillashuv jarayonini ko'rish mumkin. Xususan, ekologik ekspertiza tizimining dastlabki shakllanish bosqichlarida asosiy e'tibor tabiatga yetkazilgan zararni aniqlash va bartaraf etishga qaratilgan bo'lsa, keyingi bosqichlarda zararli oqibatlarning oldini olish, ekologik xavfni oldindan baholash va preventiv choralarini kuchaytirish ustuvor ahamiyat kasb eta boshladi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, hozirgi davrda ekologik muammolar tobora murakkablashib, ularning ijtimoiy, iqtisodiy va huquqiy oqibatlari kengayib bormoqda. Atrof-muhit ifloslanishi, yer va suv resurslarining kamayishi, biologik xilma-xillikning qisqarishi, iqlim o'zgarishi, sanoat va qurilish loyihalarining ekologik xavfi davlat ekologik ekspertizasining samarali ishlashini taqozo etadi. Agar ekologik ekspertiza tizimi puxta yo'lga qo'yilmasa, yirik xo'jalik loyihalari tabiatga, aholining sog'lig'iga va kelajak avlod manfaatlariga jiddiy zarar yetkazishi mumkin. Shu sababli ushbu institutning tarixiy rivojlanish yo'lini o'rganish uning bugungi holatini baholash va kelgusida takomillashtirish yo'nalishlarini belgilash uchun muhimdir.

Davlat ekologik ekspertizasi tizimining rivojlanish bosqichlarini tadqiq etish, avvalo uning huquqiy tabiatini chuqurroq anglash imkonini beradi. Mazkur institut ekologik huquq, ma'muriy huquq, yer huquqi, suv huquqi, shaharsozlik

va investitsiya faoliyati bilan bevosita bog'liqdir. Chunki, ekologik ekspertiza o'tkazilmasdan yoki uning ijobiy xulosasisiz ayrim turdagi loyiha va faoliyatlarni amalga oshirish ekologik xavfsizlik talablariga zid hisoblanadi. Demak, davlat ekologik ekspertizasi iqtisodiy faoliyat erkinligini ekologik manfaatlar bilan muvofiqlashtiruvchi huquqiy vosita sifatida alohida ahamiyatga ega.

Shuningdek, davlat ekologik ekspertizasi tizimining shakllanish tarixini o'rganish huquqni qo'llash amaliyotidagi ayrim muammolarni aniqlashga ham yordam beradi. Jumladan, ekspertiza xulosalarining majburiyligi, ekspertiza o'tkazish tartibining shaffofligi, jamoatchilik ishtiroki, vakolatli organlarning mas'uliyati, ekologik ekspertiza natijalariga rioya etilishini nazorat qilish kabi masalalar bugungi kunda ham dolzarb hisoblanadi. Ushbu masalalarga tarixiy-huquqiy yondashuv asosida baho berish esa mavjud muammolarning ildizlarini aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha asosli takliflar ishlab chiqish imkonini beradi.

Mazkur mavzuni tadqiq etishning nazariy ahamiyati davlat ekologik ekspertizasi institutining shakllanishi, rivojlanish bosqichlari, huquqiy belgilarini tizimli ravishda yoritish bilan bog'liq. Amaliy ahamiyati esa, ekologik ekspertiza tizimini takomillashtirish, ekspertiza jarayonida qonuniylik va shaffoflikni ta'minlash, ekologik xavfsizlikka oid qarorlar qabul qilishda ilmiy asoslangan yondashuvlarni kuchaytirishga xizmat qilishi bilan belgilanadi.

Shunday qilib "Davlat ekologik ekspertizasi tizimining shakllanish tarixi va uning rivojlanish bosqichlari" mavzusini o'rganish ekologik huquq nazariyasi va amaliyoti uchun muhim ilmiy yo'nalish hisoblanadi. Ushbu masalani chuqur tahlil qilish orqali davlat ekologik ekspertizasining tarixiy taraqqiyoti, bugungi huquqiy holati va kelgusidagi rivojlanish istiqbollarini aniqlash mumkin. Natijada ekologik xavfsizlikni ta'minlash, atrof-muhitni muhofaza qilish va barqaror rivojlanish tamoyillarini hayotga tatbiq etishda davlat ekologik ekspertizasining o'rne yanada aniqroq namoyon bo'ladi.

1-bosqich. Qadimgi Misr davri. Dastlabki gidrotexnika inshootlari miloddan avvalgi 3 ming yildan ko'proq vaqt oldin Qadimgi Misrda yaratil-

gan. Fir'avn Menes (Narmer) davrida – miloddan avvalgi 3100 – 3000-yillar atrofida uzunligi 450, balandligi 15 metrli Koshish to'g'oni qurilgan³. Taxminan miloddan avvalgi 2800 – 2500-yillarda Qohiradan 30 km janubdagi Vadi al-Garavi daryosida balandligi 12 va uzunligi 108 metrli Sadd Kafara to'g'oni qurilgan⁴. Taxminan 60 000 tonna tosh va tuproqdan iborat bo'lgan bu to'g'on sug'orish uchun emas, balki seldan himoya va ishchilarni suv bilan ta'minlash maqsadida bunyod etilgan. Bu faktlar loyihalash elementlarining ming yillar qa'riga borib taqalishini tasdiqlaydi.

Miloddan avvalgi 3100 – 3000-yillar atrofida Misrning birinchi fir'avn Menes Memfis (Memphis) shahriga asos solgan va daryo o'zanini o'zgartirish uchun muhandislik ishlarini olib borgan. Tarixchilar Gerodot ma'lumotlariga tayanib, Koshish (yoki Vadi al-Garavi) hududida qurilgan to'g'onni eng qadimgi yirik gidrotexnik inshootlardan biri deb hisoblashadi. Ma'lumotlarga ko'ra, uning uzunligi 100-110 metrdan (ba'zi manbalarda uzunroq) 450 metrgacha bo'lganligi aytiladi va balandligi taxminan 14-15 metrni tashkil etgan. Sadd el-Kafara to'g'oni 4500 – 4600-yil avval qurilgan, balandligi 14 metr bo'lgan tosh to'g'on bo'lib, ko'pincha "kofirlar to'g'oni" deb atalgan.

Tarixchilar va arxeologlar Misrdagi Vadi al-Garavi (Wadi al-Garawi) dasida joylashgan Sadd al-Kafara (Sadd el-Kafara, "Kofirlar to'g'oni") to'g'onini dunyodagi eng qadimgi yirik gidrotexnik inshootlardan biri deb tan olishadi. Ushbu inshoot haqidagi ma'lumotlar va tarixiy kontekst quyidagicha: to'g'on taxminan miloddan avvalgi 2700 – 2600-yillarda Qadimgi Misrning 3 yoki 4-sulolasi davrida (piramidalar qurilgan davr) bunyod etilgan. Qohiradan taxminan 30-40 km janubda, Xelvon yaqinidagi quruq darada (vadi) joylashgan. Uzunligi 113 metr, balandligi taxminan 14 metr bo'lgan. To'g'on 60 000 tonnadan ortiq tosh va tuproqdan iborat bo'lib, ikkita tosh devor orasiga shag'al to'ldirib qurilgan. Olimlarning fikricha, u sug'orish uchun emas, balki darada kutilmagan sel kelishining oldini olish va yaqin

atrofdagi karerlarda ishlaydigan ishchilarni suv bilan ta'minlash uchun qurilgan. To'g'on qurilishi tugallanmay turib (taxminan 10-15 yillik qurilishdan so'ng), kuchli sel kelishi natijasida vayron bo'lgan. Gerodot o'z asarlarida Misr shohlari-ning Nil daryosi o'zanini o'zgartirish va to'g'onlar qurish bo'yicha buyuk ishlarini tilga oladi. Garchi Gerodotning ba'zi ma'lumotlari muhokama qilinsa-da, Vadi al-Garavidagi to'g'on qoldiqlari 1885-yilda nemis arxeologi Georg Shveynfurt tomonidan topilgandan so'ng, u eng qadimgi yirik to'g'on sifatida tan olindi. Ushbu inshootlar qadimgi misrliklarning o'sha davrdayoq murakkab muhandislik yechimlarni qo'llay olganini ko'rsatadi⁵. Bu to'g'on qurilishi tugamay turib, sel natijasida vayron bo'lgan, uning qoldiqlari haligacha ham saqlanib qolgan.

2-bosqich. XIX asr – rekultivatsiya davri. Sanoat tomonidan buzilgan landshaftlarni qayta tiklashning birinchi tajribasi XIX asrning o'rtalariga to'g'ri keladi (Germaniya)⁶. XX asr boshlarida Angliya, AQSH, Kanada, GFR, Polsha, Chexiya va boshqa mamlakatlarda o'rmonlarni rekultivatsiya qilish, ko'mir konlari va qurilish materiallari qazib olish karerlarini ko'kalamzorlashtirish keng rivojlandi. Rur va Reyn ko'mir havzalari ekologik loyihalash va landshaftni rejalashtirish sohasining ulkan "tabiiy poligoni" bo'lib xizmat qildi.

Rossiyada 1875-yilda V.V.Dokuchaev "Umu-man botqoqliklarni quritish va xususan Polesni quritish masalasi bo'yicha" maqolasida suv melioratsiyasining fizik-geografik (ekologik) oqibatlarini o'rganish muammosini qo'ydi. Sobiq Sovet Ittifoqida loyihalashning ekologik tarkibiy qismi sovetlarning VIII sezdi "GOELRO" rejasini qabul qilgandan so'ng belgilanib, birinchilardan bo'lib Volxov GESini loyihalash boshlangan. 1921-yilda GES to'g'onining maqbul balandligini aniqlash vazifasi qo'yildi, bunda o'tloqlarning mahsuldorligi pasaymasligi kerak edi. 30-yillarda loyihalayotgan Ribinskiy va Kamskiy suv omborlarining ta'sir zonasida kompleks tuproq-botanik

3 Garbrecht G. Sadd el-Kafara: the world's oldest large dam // Water Power and Dam Construction. — July 1985.

4 Sadd-el-Kafara Dam. Structurae. Retrieved 21 July 2010. URL: <https://structurae.net>

5 On the development of industrial landscapes. <https://link.springer.com/rwe/10.1007/978-3-031-83147-892#:text=234>.,spatial%20planning%20(K%C3%BCrten%201965).

6 On the development of industrial landscapes. Springer Reference. <https://doi.org/10.1007/springer>

tadqiqotlar o'tkazilgan. 1940–1950-yillarda gidrotexnik qurilish loyihalarida asosiy e'tibor daryoning gidrologik rejimini bashorat qilish, gidrogeologik bashorat (suv bosimi va filtrasiyasi) va qirg'oqlarni qayta ishlashga qaratildi. XX asrning 50-yillari boshida tabiatni o'zgartirishning Stalincha rejasi qabul qilinib, u tabiiy sharoitning, avvalo mamlakatning Yevropa qismining noqulay xususiyatlarini o'zgartirishga qaratilgan edi. Uning asosida yerlarning qishloq xo'jaligi mahsuldorligi darajasini oshirish maqsadida fito va gidromelioretsiya o'tkazish g'oyasi yotib, ekologik (tabiiy-geografik) reja ilmiy jihatdan ta'minlanmagan.

Ekologik loyihalashga yangi turtki XX asrning 60-yillari boshida shimoliy daryolar oqimini janubga hududiy qayta taqsimlash va Nijneobsk GESini yaratish loyihalari bilan bog'liq holda berildi.

3-bosqich. AQSH va NEPA (1969). Dunyoda davlat ekologik ekspertizasi tizimining shakllanishi XX asrning 60-yillariga to'g'ri keladi. 1969-yil dekabrda AQSH Kongressi tomonidan qabul qilinib, 1970-yil 1-yanvarda Prezident Richard Nikson imzolagan Milliy ekologik siyosat to'g'risidagi qonun (NEPA)⁷ atrof-muhitga ta'sirni baholash (EIA) ni qonuniy talab sifatida mustahkamladi. NEPA federal agentliklardan yirik loyihalarda — aeroportlar, yo'llar, to'g'onlarda — Environmental Impact Statement (EIS) tayyorlashni talab qildi⁸.

Shu tariqa AQSH NEPA qonuni orqali AMTBni davlat darajasidagi majburiy tartib-taomilga aylantirgan birinchi davlat bo'ldi. Boshqa davlatlar ham tez orada shunday mexanizmlarni joriy etishni boshladilar. Bu bosqichda "ekologik ekspertiza" masalasi asosan loyihalar darajasida — infratuzilma, gidroelektrostansiyalar, yirik qurilishlar kabi ko'rib chiqilgan. Iqtisodiy va texnik tahlillarga ko'p e'tibor berilgan davrda atrof-muhit ta'sirlari kam inobatga olingan bo'lsa, bu bosqi-

chda ekologik omillarni oldindan ko'rib chiqish mexanizmlari institusional shaklda joriy etilgan.

4-bosqich. Xalqaro mexanizmlar (1972–1991). 1972-yildagi Stokgolm konferensiyasidan so'ng⁹ ko'plab davlatlar ekologik baholash mexanizmlarini joriy etishga kirishdi. Kanadada 1992-yilda "Canadian Environmental Assessment Act" qabul qilindi¹⁰. Yel doirasida 1985-yilda "Directive 85/337/EEC"¹¹ a'zo davlatlarda ekologik ta'sirlarni baholashning majburiylikini belgiladi. 1991-yil 25-fevralda Espoo konvensiyasi¹² qabul qilinib, 1997-yil 10-sentyabrda kuchga kirdi.

5-bosqich. Strategik ekologik baholashning paydo bo'lishi. Jahon banki rivojlanayotgan mamlakatlardagi loyihalarda ekologik baholash talabini qo'yishni boshladi. Ekologik ekspertiza nafaqat texnik loyihalar, balki davlat siyosatlari va dasturlari darajasida ham qo'llanila boshlandi. Shu yo'nalishda Strategik ekologik baholash (SEA) instituti rivojlandi.

6-bosqich. O'zbekistonda mustaqillik davri (1992–2000). 1992-yil 9-dekabrda qabul qilingan "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi qonunning VI bo'limi¹³ ekologik ekspertizaning dastlabki huquqiy asosini yaratdi. 2000-yil 25-mayda alohida "Ekologik ekspertiza to'g'risida"gi qonun¹⁴ qabul qilindi — bu soha uchun muhim yutuq bo'ldi.

7-bosqich. Yangi O'zbekiston davri (2000–2025). 2025-yil 24-fevralda qabul qilingan yangi 1036-sonli qonun¹⁵ ushbu institutni xalqaro standartlarga muvofiq darajaga ko'tardi. Qonun AMTB va SEB institutlarini to'liq tartibga solib, transchegaraviy ta'sirni baholash tizimini mustahkamladi. Bu bosqich 2019 — 2030-yillar davrida O'zbekiston Respublikasining "yashil" iqtisodiyotga o'tish strategiyasi va BMT "Barqaror rivojlanish maqsadlari — 2030" dasturiga

7 National Environmental Policy Act (NEPA). 1969. Public Law 91-190. United States.

8 U.S. Environmental Protection Agency (EPA). Official EIA materials. <https://www.epa.gov>

9 Stockholm Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment. Stockholm, 5–16 June 1972.

10 Canadian Environmental Assessment Act, S.C. 1992, c. 37.

11 Council Directive 85/337/EEC of 27 June 1985 on the assessment of the effects of certain public and private projects on the environment.

12 Convention on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context (Espoo Convention). 1991. Kuchga kirgan: 10.09.1997.

13 O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi qonuni. 1992-yil 9-dekabr.

14 O'zbekiston Respublikasining "Ekologik ekspertiza to'g'risida"gi sonuni. O'RQ OMI, 2000-y., 5–6-son, 144-modda.

15 O'zbekiston Respublikasining "Ekologik ekspertiza, atrof-muhitga ta'sirni baholash va strategik ekologik baholash to'g'risida"gi qonuni. 24.02.2025-y., 03/25/1036/0173-son.

mosligi bilan ham ahamiyatlidir.

Bosqichlarning ilmiy tasnifi. Ekologik ekspertiza tizimining shakllanish tarixi quyidagi 7 bosqichga bo'linishi maqsadga muvofiq: 1) Menes (Narmer) davri – mil.av. 3100 – 3000-yillar; 2) mil.av. 2700 – 2600 yillar – Qadimgi Misr; 3) XIX asr o'rtasidan XX asr boshigacha – rekultivatsiya davri; 4) 1917 – 1924-yillargacha – sotsialistik tuzumgacha bo'lgan davr; 5) 1924 – 1991-yillar – sovetlar davri; 6) 1992 – 2000-yil 25-may – mustaqillik davri; 7) 2000-yil 25-may – 2025-yil 24-fevral – Yangi O'zbekistonni barpo etish davri¹⁶.

Ekologik ekspertiza tizimining shakllanish tarixi va rivojlanish bosqichlarini o'rganish iqlim o'zgarishlari sharoitida muhim ahamiyatga ega. Bu tarixiy tajribani o'ziga xos rivojlanish davri sifatida tan olish mumkin. Tarixiy rivojlanishni tushunish har qanday davlatda ekologik ekspertiza tizimini shakllantirish va takomillashtirishda strategik ahamiyatni belgilaydi.

Xulosa qilib aytganda, davlat ekologik ekspertizasi tizimining shakllanish tarixi va uning rivojlanish bosqichlarini o'rganish ekologik huquqning muhim ilmiy-amaliy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki, ekologik ekspertiza instituti jamiyat va davlat hayotida atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ekologik xavfsizlikni ta'minlash hamda xo'jalik faoliyatining tabiatga salbiy ta'sirini oldindan baholash vazifalarini bajaradi. Ushbu institutning tarixiy rivojlanishi shuni ko'rsatadiki, ekologik ekspertiza dastlab umumiy tabiatni muhofaza qilish, sanitariya nazorati, yer, suv va boshqa tabiiy resurslardan foydalanishni tartibga solish bilan bog'liq nazorat shakllari doirasida shakllangan bo'lsa, keyinchalik mustaqil huquqiy institut sifatida rivojlanib bordi.

Davlat ekologik ekspertizasi tizimining shakllanishi bevosita sanoatlashuv, urbanizatsiya, yirik qurilish va ishlab chiqarish loyihalarining ko'payishi, tabiiy resurslardan foydalanish hajmining ortishi hamda ekologik xavflarning kuchayishi bilan bog'liqdir. Iqtisodiy rivojlanish jarayonida atrof-muhitga ta'sir ko'rsatuvchi faoliyat turlarining kengayishi davlatdan oldindan baholash, nazorat qilish va zararli oqibatlarining

oldini olishga qaratilgan maxsus huquqiy mexanizmlarni yaratishni talab etdi. Shu jihatdan davlat ekologik ekspertizasi ekologik boshqaruv tizimida preventiv, ya'ni oldini oluvchi vosita sifatida alohida ahamiyat kasb eta boshladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, davlat ekologik ekspertizasining rivojlanish bosqichlari ekologik qonunchilikning umumiy taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liqdir. Dastlabki bosqichlarda asosiy e'tibor tabiatga yetkazilgan zarar oqibatlarini aniqlash va bartaraf etishga qaratilgan bo'lsa, keyingi davrlarda ekologik xavfni oldindan baholash, loyiha hujjatlarining ekologik talablarga muvofiqligini aniqlash va zararli oqibatlarining yuzaga kelishiga yo'l qo'ymaslik tamoyili ustuvor ahamiyat kasb etdi. Bu esa ekologik ekspertiza oddiy nazorat shaklidan ilmiy asoslangan, huquqiy jihatdan majburiy va davlat ekologik siyosatini amalga oshirishga xizmat qiluvchi institutga aylanganini ko'rsatadi.

Davlat ekologik ekspertizasi tizimining rivojlanishida ekologik xavfsizlik, qonuniylik, ilmiy asoslanganlik, xolislik, oshkoralik va jamoatchilik manfaatlarini hisobga olish kabi tamoyillar muhim o'rin tutadi. Ushbu tamoyillar ekspertiza jarayonining ishonchliligini ta'minlash, qabul qilinayotgan qarorlarning asosli bo'lishi va ekologik xavf tug'diruvchi faoliyatning oldini olishga xizmat qiladi. Ayniqsa, ekologik ekspertiza xulosalarining majburiyligi mazkur institutning amaliy ahamiyatini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Chunki, ekspertiza natijalari faqat tavsiyaviy tusda bo'lib qolsa, uning ekologik xavfsizlikni ta'minlashdagi real ta'siri pasayadi.

Mazkur mavzuni o'rganish davlat ekologik ekspertizasi tizimida mavjud ayrim muammolarni aniqlash imkonini ham beradi. Jumladan, ekspertiza o'tkazish tartibining shaffofligini yanada oshirish, vakolatli organlarning mas'uliyatini kuchaytirish, ekspertiza xulosalari ijrosi ustidan nazoratni takomillashtirish, jamoatchilik ishtirokini kengaytirish hamda ekologik xavfni baholashning zamonaviy ilmiy-uslubiy mezonlarini rivojlantirish dolzarb vazifalar sifatida namoyon bo'ladi. Bu masalalar davlat ekologik eks-

pertizasi tizimining keyingi rivojlanish bosqichida alohida e'tibor talab qiladi.

Shuningdek, davlat ekologik ekspertizasi iqtisodiy manfaatlar bilan ekologik manfaatlar o'rtasida muvozanatni ta'minlovchi muhim huquqiy vosita hisoblanadi. Har qanday xo'jalik, investitsiya, qurilish yoki ishlab chiqarish loyihasi iqtisodiy samaradorlik bilan bir qatorda ekologik xavfsizlik nuqtayi nazaridan ham baholanishi zarur. Chunki, qisqa muddatli iqtisodiy foydaga uzoq muddatli ekologik zarar, inson salomatligiga xavf va tabiiy resurslarning kamayishi hisobiga erishilmasligi kerak. Davlat ekologik ekspertizasi aynan shunday salbiy oqibatlarning oldini olishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, davlat ekologik ekspertizasi tizimining shakllanish tarixi ushbu institutning jamiyat ehtiyojlari, ekologik xavflar va davlat boshqaruvi talablariga mos ravishda bosqichma-bosqich rivojlanganini ko'rsatadi. Uning bugungi kundagi ahamiyati faqat loyiha hujjatlarini tekshirish bilan cheklanmaydi, balki ekologik xavfsizlikni ta'minlash, barqaror rivojlanish tamoyillarini amalga oshirish, fuqarolarning qulay atrof-muhitga bo'lgan huquqlarini himoya qilish va davlatning ekologik siyosatini hayotga tatbiq etishda namoyon bo'ladi.

Shu bois davlat ekologik ekspertizasi tizimi-

ni yanada takomillashtirish uchun uning tarixiy tajribasidan kelib chiqib, zamonaviy ekologik muammolarga mos huquqiy mexanizmlarni kuchaytirish zarur. Xususan, ekologik ekspertiza jarayonida ilmiy asoslanganlik, mustaqillik, ochiqlik va javobgarlik tamoyillarini mustahkamlash, ekspertiza xulosalarining ijrosini samarali nazorat qilish, ekologik xavf yuqori bo'lgan loyihalarga nisbatan qat'iy talablarni belgilash muhimdir. Bunday yondashuv davlat ekologik ekspertizasining amaliy samaradorligini oshiradi va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi huquqiy kafolatlarni kuchaytiradi.

Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, davlat ekologik ekspertizasi tizimining shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini ilmiy jihatdan tahlil qilish ekologik huquq nazariyasi va amaliyoti uchun muhim ahamiyatga ega. Ushbu institutning tarixiy taraqqiyoti uni ekologik xavfsizlikni ta'minlashning eng zarur preventiv vositalaridan biri sifatida baholash imkonini beradi. Kelgusida davlat ekologik ekspertizasi tizimini takomillashtirish orqali atrof-muhitga zarar yetkazilishining oldini olish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, inson salomatligini himoya qilish va kelajak avlodlar manfaatlariga xizmat qiluvchi barqaror ekologik muhitni saqlab qolish mumkin bo'ladi.

#

Ulug'bek AZIMOV,
Marhamat tumani prokurori,
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi mustaqil izlanuvchisi

SUDLARDA VOYAGA YETMAGANLAR BILAN BOG'LIQ FUQAROLIK ISHLARNING KO'RILISHIDA PROKURORNING ISHTIROK ETISH SHAKLLARI

ANNOTATSIYA. Maqolada sudlarda voyaga yetmaganlar bilan bog'liq fuqarolik ishlarning ko'rilishida prokurorning ishtirok etish shakllari, shuningdek, samaradorligini oshirish masalalari yoritilgan.

АННОТАЦИЯ. В данной статье рассмотрены формы участия прокурора в рассмотрении судами гражданских дел, связанных с несовершеннолетними, а также вопросы по их совершенствованию.

ABSTRACT. This article discusses the forms of prosecutor's participation in the judicial consideration of civil cases involving minors, and issues of their improvement.

Kalit so'zlar: prokuror ishtiroki, fuqarolik protsessi, voyaga yetmaganlar, ishtirok etish shakllari, sud himoyasi, bola huquqlari, da'vo arizasi, ish bo'yicha fikr berish, ota-onalik huquqidan mahrum qilish, qonuniyligni ta'minlash.

Ключевые слова: участие прокурора, гражданский процесс, несовершеннолетние, формы участия, судебная защита, права ребенка, исковое заявление, мнение прокурора по делу, лишение родительских прав, обеспечение законности.

Key words: participation of the prosecutor, civil procedure, minors, forms of involvement, judicial protection, children's rights, statement of claim, prosecutor's opinion, deprivation of parental rights, ensuring the rule of law.

O'zbekiston Respublikasining demokratik huquqiy davlat deb e'lon qilinishi shuni anglatadi-ki, barcha davlat organlari va mansabdor shaxslar, shu jumladan, prokuratura faoliyati qonun ustuvorligiga asoslanadi, inson, uning huquq va erkinliklari oliy qadriyat sifatida tan olinadi, inson va fuqaroning huquq va erkinliklarini tan olish, ularga rioya qilish va himoya qilish davlat va uning organlarining vazifasi hisoblanadi.

Shu tariqa davlat zimmasiga inson va fuqaroning huquq va erkinliklarini faqat rasman e'lon qilish emas, balki ularga rioya qilish va himoya qilish, amaliyotda ularning amalga oshirilishini ta'minlash, fuqarolarning subyektiv huquqlarini himoya qilish mexanizmlarini yaratish majburiyati yuklanadi.

Tadqiqotchi I.I.Golovko davlat tomonidan prokuratura organlariga yuklangan vazifalardan kelib chiqib, o'z o'rnida ular tomonidan ham ichki funksional vazifalar ishlab chiqilishini, mazkur vazifalar sohaviy qonun bilan birga boshqa qonun hujjatlariga rioya etilishini ta'minlashga qaratilishi, shuningdek, vazifalar maxsus tartibga

solish predmeti bilan bog'liqligi, ularni amalga oshirish uchun maxsus vakolatlar va huquqiy vositalarga ega bo'lishligi, aynan voyaga yetmaganlarga oid ishlarning sudlarda ko'rilishida prokuror qonunchilikda belgilangan hollarda ishtirok etishi majburiyligi ishtirok etishning alohida shakli ekanligini ta'kidlaydi¹.

Yana bir tadqiqotchi T.I.Otcheskayaning fikricha prokurorning fuqarolik sudlarida voyaga yetmaganlarga oid ishlarning ko'rilishida ishtiroki faoliyatining bir qismi bo'lsa-da, aynan o'sha qismiga nisbatan asosiy mazmun va shakl sifatida uning huquq va majburiyatlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, bir vaqtda voyaga yetmaganning manfaatlarini himoya qilish bilan birga bir vaqtning o'zida protsessual qoidalarga rioya etilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi, biroq shu bilan birga, ish bo'yicha qaror qabul qilish va odil sudlovni amalga oshirishga ko'maklashadi².

Bizningcha, yuqoridagi fikrlarni inkor etmagan holda huquq va erkinliklarni himoya qilish

1 Головки И.И. Участие в рассмотрении дел судами как функция прокуратуры // Наука – образованию, производству, экономике : материалы 71-й региональной науч.-практ. конф. преподавателей, научных сотрудников и аспирантов, Республика Беларусь, г. Витебск, 14 февраля 2019 г. В 2 т. Т. 1 / Витеб. гос. ун-т им. П.М. Машерова; редкол.: И.М. Прищепа [и др.]. Витебск, 2019 г. – С. 181–183..

2 Отческая Т.И. Актуальные вопросы судебной деятельности в Российской Федерации // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Право. 2017 г. № 4 (31). – С. 63–70.

hning barcha shakllari orasida sud himoyasi muhim o'ringa ega bo'lib, uni amalga oshirishda prokuratura organlari faol ishtirok etadi. Ushbu himoya shakli O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 55-moddasida mustahkamlab qo'yilishi uning yuksak ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi. Sud himoyasiga muhtojlar—bu eng avvalo voyaga yetmaganlar, ularning huquq layoqati xususiyati, hayot tajribasining kamligi, ota-onalar yoki boshqa qonuniy vakillariga qaramligi voyaga yetmagan shaxs o'z huquqlarini kattalar kabi samarali himoya qila olmasligiga sabab bo'ladi va ayni yuqoridagi omillar voyaga yetmaganlarga oid fuqarolik ishlarida prokuror ishtirokining zarurligini belgilash bilan birga alohida shakllari mavjudligini belgilaydi.

Prokurorning voyaga yetmaganlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha fuqarolik protsessida ishtirok etish shakllari deganda nima tushunilishi masalasi ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan doimo bahsli sanalgan.

D.S.Narijniyning fikriga ko'ra, prokurorning fuqarolik protsessida ishtirok etish shakllari deganda, prokurorning qonunchilik hujjatlari da belgilangan huquqlar asosida protsessda ishtirok etish shartlari va tartibini belgilovchi, o'z o'rnida sudga ariza yoki xulosa berish orqali ishtiroki tushuniladi³. E.R.Ergashev sud protsessida prokuror tomonidan fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, shuningdek, qonuniylikni ta'minlash qaratilgan faoliyati majmui⁴, deb ta'rif bergan.

V.Bessarabov ham E.R.Ergashevning ta'rifiga o'xshash fikr bildirgan⁵.

Bizningcha, prokurorning ishda ishtirok etish shakli uning protsessga kirishish tartibi hamda uning protsessual huquq va majburiyatlari hajmi bilan bog'liq bo'lib, prokuror protsessga kirishi yoki unda ishtirok etish shaklini mustaqil tanlash yoki o'zgartirish vakolatiga ega emas.

Amaldagi Fuqarolik protsessual kodeksiga

muvofiq prokuror fuqarolik protsessida quyidagi shakllarda ishtirok etish huquqiga ega:

davlatning qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish maqsadida yerga oid huquqiy munosabatlar, davlat mulki, davlatga yetkazilgan zararining o'rnini qoplash va davlat budjetidan undiruvlar bilan bog'liq ishlarni ko'rishda ishning mohiyati bo'yicha fikr berish uchun;

davlat manfaatlarini himoya qilish uchun sudga ariza bilan murojaat qilish;

boshqa (yoshi yoki boshqa sabablarga ko'ra sudda o'z huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini shaxsan himoya qilish imkoniyatiga ega bo'lmagan) shaxslarning buzilgan huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish uchun sudga ariza bilan murojaat qilish (o'z tashabbusi bilan);

qonunda nazarda tutilgan hollarda (mazkur ish boshqa shaxslar tashabbusi bilan qo'zg'atilgan bo'lsa ham) ishni ko'rishda ishning mohiyati bo'yicha fikr berish uchun (FPKning 50, 245-moddalari)⁶.

Prokurorning sudda da'vo arizasi berish orqali va alohida tartibda ishtirok etishi mumkin bo'lsa-da, biroq mazkur holda ham prokuror protsessual qonunchilik talablariga rioya etishi shart. Prokuror ishtirokining ushbu shakli FPKning 50-moddasida mustahkamlangan.

Ta'kidlash kerakki, qonun chiqaruvchi sudga ariza bilan murojaat qilgan prokurorga quyidagi protsessual shartlar qo'yadi:

davlat manfaatlarini himoya qilish zaruriyati mavjudligi;

fuqaro (sog'lig'i, yoshi yoki boshqa sabablarga ko'ra sudda o'z huquqlarini shaxsan himoya qila olmasligi) uzrli sabablarga ko'ra sudga himoya huquqini amalga oshirish imkoniga ega emasligi⁷.

Mazkur holda prokurorning bolalar huquqlarini himoya qilish uchun sudga murojaat qilish sabablari voyaga yetmaganlar to'g'risidagi qo-

3 Nariжный Д.С. Проблемы участия прокурора в гражданском процессе в форме дачи заключения // Юрист спешит на помощь № 03/2024 г.

4 Ергашев Е.Р. К вопросу о проблемах участия прокурора в рассмотрении судами гражданских дел // Гражданское право и гражданский процесс. №2. 2021 г.

5 Давиденко К.Е. Участие прокурора в гражданском процессе // International Journal of Humanities and Natural Sciences, vol. 4-3 (67), 2022 г. – С. 15-17

6 O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining 50-moddasi // <http://lex.uz/docs/3517334>

7 O'sha joyda.

nun hujjatlari ijrosi bo'yicha prokuror tekshirishlari natijalari, shuningdek, fuqarolarning bolalar huquqlari va erkinliklari buzilganligi to'g'risidagi xabarlarini hisoblanadi.

Shuningdek, huquqlari buzilgan deb hisoblagan fuqaroning (bolalar va ularning qonuniy vakillarining) prokurorga qilgan murojaati mavjudligi⁸ ham sudga ariza bilan murojaat qilishga asos bo'la oladi.

Ishtirok etishning yana bir shakliga kelsak, ya'ni FPKning 50-moddasi 2-qismiga muvofiq fuqarolik ishini ko'rishda prokuror faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda ishtirok etish huquqiga ega bo'lgan hollar⁹.

Bunday hollarga quyidagi, ya'ni: farzandlikka olish (302-modda), fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish yoki fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish (307-modda), fuqaroni muomala layoqati cheklangan deb topish (313-modda), voyaga yetmaganni to'liq muomalaga layoqatli deb e'lon qilish – emansipatsiya (325-modda) hamda Fuqarolik protsessual kodeksi va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa holatlar kiradi.

Mazkur hollarda prokuror ish bo'yicha o'z fikrini bildiradi (245-modda) va shu orqali qonun hujjatlariga rioya etilishini nazorat qilish bo'yicha o'z vakolatlarini amalga oshiradi. Prokurorning fikri haqiqiy holatlarni aniqlash, shuningdek, barcha material va dalillarni xolis, har tomonlama va to'liq tekshirish, taraflarning fikr va dalillarini tinglash hamda sud qarori asosida shakllantirilishi kerak bo'lgan muayyan ish bo'yicha sudning pozitsiyasini oldindan belgilay olmaydi.

Shunday qilib huquqshunos olimlarning yuqoridagi keltirilgan fikrlarini umumlashtirgan holda hamda amaldagi qonunchilikka muvofiq prokurorning voyaga yetmaganlarning huquq va manfaatlarini himoya qilish bo'yicha fuqarolik protsessida quyidagi, ya'ni:

qonunda nazarda tutilgan hollarda (shu jumladan, boshqa shaxslar tashabbusi bilan qo'zg'atilgan bolalarning huquq va qonuniy manfaat-

lari himoyasiga oid ishlarda ishning mohiyati bo'yicha fikr berish maqsadida) ishlarda ishtirok etish;

voyaga yetmaganlarning buzilgan huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish uchun ariza bilan sudga murojaat etish;

shuningdek, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda sud qarorlarining qonuniyligini o'rganib, munosabat (protest keltirish kabi) bildirish shakllarida ishtirok etadi.

Shu o'rinda voyaga yetmaganlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish maqsadida sudga ariza bilan murojaat qilgan prokurorning protsessga qo'shilishi uchun bitta (alohida) tartib, bunday ishlarga qonunda nazarda tutilgan hollarda fikr berish tartibida kirishgan prokuror uchun yana boshqa tartib belgilanganligini aytib o'tish lozim. Zero, prokurorning ishda ishtirok etish shaklidan kelib chiqib, uning huquq va majburiyatlari ham farq qiladi. Biroq, prokuror qaysi shaklda ishda ishtirok etmasin, u voyaga yetmaganlarning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish maqsadida ishtirok etadi.

Voyaga yetmaganlarning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish jarayonida prokuror nafaqat Fuqarolik protsessual kodeksi, balki Oila kodeksi normalarida nazarda tutilgan usullarni ham qo'llaydi.

Voyaga yetmaganlarning huquq va qonuniy manfaatlarini sud tartibida himoya qilishga qaratilgan, shuningdek, bunday himoyani amalga oshirish bo'yicha prokuratura organlari faoliyatini tartibga soluvchi asosiy qonun hujjatlari qatoriga Fuqarolik protsessual kodeksi, Oila kodeksi, Fuqarolik kodeksi, Uy-joy kodeksi hamda "Prokuratura to'g'risida"gi, "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi "Vasiylik va homiylik to'g'risida"gi qonunlar kiradi.

Fuqarolik protsessual kodeksining 50-moddasi 2-qismiga muvofiq, fuqaro sog'lig'ining holati, yoshi yoki boshqa sabablarga ko'ra sudda o'z huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini shaxsan himoya qilish imkoniyatiga ega bo'l-

8 FPKning 50-moddasi mazmunidan kelib chiqqan holda qonunchilikda prokurorning sudga bunday asoslarda ariza bilan murojaat qilishiga taqiq mavjud emas.

9 Izoh: Prokurorning davlatning qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish maqsadida yerga oid huquqiy munosabatlar, davlat mulki, davlatga yetkazilgan zararlarning o'rnini qoplash va davlat budjetidan undiruvlar bilan bog'liq ishlarda ishtirok etish shakli mavzuga taalluqli bo'lmaganligi bois unga to'xtalib o'tilmadi.

magan hollarda, prokuror fuqaroning buzilgan huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish uchun ariza bilan sudga murojaat etish huquqiga ega¹⁰.

Prokuror faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda, shuningdek, davlatning qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish maqsadida yerga oid huquqiy munosabatlar, davlat mulki, davlatga yetkazilgan zararning o'rnini qoplash va davlat budjetidan undiruvlar bilan bog'liq ishlarda yoki prokurorning da'vo arizasi (arizasi) asosida qo'zg'atilgan ishlarda ishtirok etishi mumkin. Prokuror boshqa shaxslarning arizalari bilan qo'zg'atilgan ishning muhokamasida o'z tashabbusi bilan ishtirok etishi mumkin emas (FPKning 50-moddasi 1-qismi)¹¹.

Qonun chiqaruvchi tomonidan prokuror ishda ishtirok etuvchi shaxslar qatoriga kiritilgan (FPKning 39-moddasi) hamda FPKning 40-moddasida mustahkamlangan tegishli huquqlarga ega.

Ishda ishtirok etuvchi prokuror apellyatsiya, kassatsiya va taftish tartibida noqonuniy va asossiz sud qarorlariga protest keltirish huquqiga ham ega (FPKning 383-moddasi 2-qismi, 403-moddasi 2-qismi, 419⁴-moddasi).

Ta'kidlash kerakki, "Prokuratura to'g'risida"gi qonun va Fuqarolik protsessual kodeksining prokurorning fuqarolik jarayonida ishtirok etishini tartibga soluvchi normalarining taqqoslama tahlili ushbu normalar o'rtasida ziddiyatlar mavjudligini ko'rsatmoqda va bu ziddiyatlar hozirgacha bartaraf etilmagan.

Misol uchun, "Prokuratura to'g'risida"gi qonunning 41-moddasida prokuror fuqarolarning huquqlari hamda qonuniy manfaatlarini himoya qilish uchun sudga ariza bilan murojaat qilish huquqiga egaligi nazarda tutilgan.

Bizningcha, mazkur qonunda belgilangan qoidalariga muvofiq prokuror fuqarolik protsessida sudlarga barcha ishlar bo'yicha ariza bilan murojaat qilish huquqi kengroq sanaladi.

FPKning 50-moddasi 3-qismida esa fuqaro ayrim sabablarga ko'ra sudda o'z huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini shaxsan himoya qilish imkoniyatiga ega bo'lmagan hol-

lardagina prokuror uning buzilgan huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish uchun ariza bilan sudga murojaat etish huquqiga egaligiga oid qoidaning belgilanganligi esa bizningcha yuqoridagi qonunda nazarda tutilgan huquqlarni biroz cheklanganligini anglatadi.

Shuningdek, "Prokuratura to'g'risida"gi qonunning 33-moddasi bilan prokurorga fuqarolarning, korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning huquqlari hamda qonuniy manfaatlarini sud yo'li bilan samarali himoya qilinishini ta'minlash maqsadida barcha instansiya sudlarida ishlar ko'rilayotganda qonunda belgilangan tartibda ishtirok etish huquqi berilgan.

Lekin FPKning 50-moddasida esa prokuror faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda, shuningdek, davlatning qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish maqsadida yerga oid huquqiy munosabatlar, davlat mulki, davlatga yetkazilgan zararning o'rnini qoplash va davlat budjetidan undiruvlar bilan bog'liq ishlarda yoki prokurorning da'vo arizasi (arizasi) asosida qo'zg'atilgan ishlarda ishtirok etishi mumkinligi, prokuror boshqa shaxslarning arizalari bilan qo'zg'atilgan ishning muhokamasida o'z tashabbusi bilan ishtirok etishi mumkin emasligi ko'rsatib o'tilgan.

Shu sababli prokurorning fuqarolik sud ishlarini yuritishdagi ishtirokini tartibga soluvchi "Prokuratura to'g'risida"gi qonun normalarini hamda FPKning tegishli normalarini muvofiq-lashtirish hamda qonunchilikka o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish taklif etiladi.

Prokuror tomonidan sudda voyaga yetmaganlarning huquq va qonuniy manfaatlarini samarali himoya qilishda Fuqarolik kodeksi normalarini qo'llamaslikning ilojisi yo'q. Mazkur kodeksning 10-moddasiga ko'ra, buzilgan yoki bahslashayotgan fuqarolik huquqlari protsessual qonunchilik yoki shartnomada belgilab qo'yilganidek, ishlar qaysi sudga taalluqli bo'lishiga qarab, sud, iqtisodiy sud yoki hakamlik sudi tomonidan himoya qilinadi.

Kodeksning 11-moddasi fuqarolik huquqlarini himoya qilishning quyidagi usullarini nazarda

10 O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksi // <https://lex.uz/docs/104720>

11 O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksi // <https://lex.uz/docs/104720>

tutadi: huquqni tan olish; huquq buzilishidan oldingi holatni tiklash va huquqni buzadigan yoki uning buzilishi xavfini tug'diradigan harakatlarining oldini olish; bitimni haqiqiy emas deb topish va uning haqiqiy emasligi oqibatlarini qo'llash; davlat organining yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organining hujjatini haqiqiy emas deb topish; shaxsning o'z huquqini o'zi himoya qilishi; burchni aslicha (natura) bajarishga majbur qilish; zararni to'lash; neustoyka undirish; ma'naviy ziyonni qoplash; huquqiy munosabatni bekor qilish yoki o'zgartirish; davlat organining yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organining qonunga zid hujjatini sudning qo'llamasligi; qonunda nazarda tutilgan boshqacha usullar.

Fuqarolik kodeksi normalari 14 yoshga to'lmagan voyaga yetmaganlar yashaydigan joyni belgilash (21-moddaning 2-qismi); 14 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlarning muomala layoqati (27-modda), kichik yoshdagi bolalarning muomala layoqati (29-modda), emansipatsiya (28-modda); voyaga yetmaganlarga vasiylik va homiylik belgilash (32-modda); voyaga yetmaganlar ishtirokida tuzilgan bitimlarni haqiqiy emas deb topish (117, 118-moddalar) bilan bog'liq huquqiy munosabatlarni tartibga soladi.

Uy-joyga bo'lgan mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar institutining mazmuni, shuningdek, uy-joyni ijaraga berish masalalari tegishincha FKning 164–175-moddalari va 600–616-moddalarida ochib berilgan¹².

Kodeksning 993–995 va 1008-moddalarda o'n to'rt yoshgacha bo'lgan va o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlar tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlik, ota-onalik huquqlaridan mahrum etilgan ota-onaning voyaga yetmaganlar tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarligi, voyaga yetmagan shaxsning sog'lig'iga shikast yetkazilganda zararning o'rnini qoplashning xususiyatlari ochib berilgan.

Vorislik huquqiy munosabatlarda voyaga yetmaganlarning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish mexanizmi kodeksning "Vorilik huquqi" (FKning 1134, 1142, 1151-moddalari va

boshqalar) nomli 5-bo'limida aks ettirilgan.

Voyaga yetmaganlar ishtirokidagi munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy normativ-huquqiy hujjat – bu Oila kodeksidir. Ushbu kodeksning 11-moddasi 1-qismida oilaviy huquqlarni, shu jumladan, bolalarning huquqlarini himoya qilish sud tomonidan fuqarolik sud ishlarini yuritish qoidalari bo'yicha, Oila kodeksida nazarda tutilgan hollarda esa, vasiylik va homiylik organlari yoki boshqa davlat organlari tomonidan amalga oshirilishi belgilangan. Davlat organlari qatoriga, shubhasiz, prokuratura organlari ham kiradi. Oilaviy huquqlarni himoya qilish Oila kodeksining tegishli moddalarida nazarda tutilgan usullarda amalga oshiriladi (OKning 11-moddasi 2-qismi).

Oila kodeksining 67-moddasi 2-qismiga ko'ra, bolaning huquqi va qonuniy manfaatlarini himoya qilish uning ota-onasi (ularning o'rnini bosuvchi shaxslar), ushbu Kodeksda nazarda tutilgan hollarda esa vasiylik va homiylik organi, prokuror va sud tomonidan amalga oshiriladi¹³.

O'zbekiston Respublikasining "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi qonunida bolaning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ta'minlash davlat siyosatining prinsiplaridan biri sifatida belgilangan. Davlat (qonunning 11-moddasi 1-bandi) bolaga uning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini sud orqali himoya qilish, davlat organlarining, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari va nodavlat notijorat tashkilotlarining qonunga xilof qarorlari, ular mansabdor shaxslarining g'ayriqonuniy harakatlari (harakatsizligi) ustidan sudga shikoyat qilish huquqini kafolatlaydi.

Prokurorlar bolalarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi-ning qarorlari, idoraviy va boshqa huquqiy hujjatlardan keng foydalanadi.

Prokurorlarning fuqarolik protsessida o'z vakolatlarini samarali amalga oshirishini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining tegishli buyruq va ko'rsatmalari ham qabul qilingan.

12 O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi // <https://lex.uz/docs/111189>.

13 O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi // <https://lex.uz/docs/104720>.

Bosh prokurorning 2015-yil 17-noyabrdagi "Sudlarda fuqarolik ishlari ko'rilishida prokuror ishtirokining samaradorligini yanada oshirish to'g'risida"gi 124-sonli buyrug'i¹⁴ prokurorlar tomonidan sudlarda fuqarolik ishlari ko'rilishida fuqarolarning huquq va erkinliklari, jamiyat va davlatning qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini samarali himoya qilishni ta'minlashga qaratilgan.

Bosh prokurorning 2017-yil 11-sentyabrdagi "Voyaga yetmaganlar haqidagi qonunchilik ijrosi ustidan nazorat faoliyati samaradorligini oshirish to'g'risida"gi 139-sonli buyrug'i prokuratura organlariga qonuniylilikni mustahkamlash, qonun ustuvorligini ta'minlash, davlat boshqaruvi, huquqni muhofaza qiluvchi hamda mahalliy davlat hokimiyati organlari, korxona, muassasa, tashkilotlar va mansabdor shaxslar tomonidan Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiya, mazkur sohadagi umume'tirof etilgan xalqaro huquq normalari, shuningdek, milliy qonunchilik talablariga so'zsiz rioya etilishini ta'minlash, voyaga yetmaganlarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik, qarovsizlik, huquqbuzarlik va jinoyatchilikning oldini olish hamda profilaktika qilish, bunga imkon beruvchi sabab va shart-sharoitlarni aniqlash va bartaraf etish kabi asosiy vazifalar yuklatilgan.

Shu bilan birga, prokuror bolalarning uy-joy va mulkiy huquqlari buzilganligi faktlariga zudlik bilan javob qaytarishi, prokuror nazorati hujjatlarini qo'llash, shu jumladan, sudlarga da'vo arizalari berish yo'li bilan ularni tiklash bo'yicha zarur choralarni ko'rish shart.

Moddiy va protsessual huquq normalarini o'z ichiga olgan O'zbekiston Respublikasining normativ-huquqiy hujjatlari ko'pligi, ularning o'z vaqtida va to'g'ri qo'llanilishi prokurorlarga fuqarolik ishlarni ko'rib chiqish va hal qilishda bolalarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini samarali va maqsadli himoya qilishga, ularni to'liq tiklashga imkon beradi.

Voyaga yetmaganlar huquqlari va qonuniy

manfaatlarini himoya qilish bilan bog'liq fuqarolik ishlarni ko'rib chiqish va hal etishda turli xil huquq va majburiyatlarga ega bo'lgan ko'plab shaxslar ishtirok etadi. Bunday shaxslarning har birining protsessdagi huquqiy mavqeyi, vakolatlari va ishtirok etish asoslarini aniqlash muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Protsessual qonun sud, da'vogar, javobgar, prokuror va boshqalarning huquqiy maqomi, huquq va majburiyatlar hajmini belgilab, moddiy huquq normasini belgilangan vakolatlar doirasida qo'llashni ta'minlaydi. Qayd etilgan barcha shaxslar protsess jarayonida fuqarolik protsessual huquqi subyektlari hisoblanadi, biroq protsessdan tashqari jarayonlarda umumiy huquq va majburiyatlarga rioya qilishi hamda burchlarni ado etadi¹⁵.

FPKning 39-moddasiga muvofiq, prokuror ishda ishtirok etuvchi shaxs hisoblanadi hamda 40-moddasida belgilangan huquq va majburiyatlarga ega. T.Maslovaning fikriga ko'ra, prokurorni sud ishida ishtirok etuvchi guruhga kiritishning sababi uning ishning natijasidan yuridik jihatdan manfaatdorligidir, lekin prokurorning manfaatdorligi shaxsiy xarakterga emas, balki davlat-huquqiy xarakterga ega¹⁶.

Prokurorning unga berilgan vakolatlarni amalga oshirishi, protsessga kirishishi va voyaga yetmaganlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha fuqarolik ishlarni ko'rib chiqishda ishtirok etishi faqat ma'lum bir asoslar mavjud bo'lgandagina mumkin bo'ladi.

A.Frantsiforovning fikricha, prokurorning fuqarolik protsessida ishtirok etishi uning jamoat manfaatini hisobga olish imkonini beradigan darajadagina amalga oshiriladigan fuqarolar, tashkilot va davlatning buzilgan yoki nizolashayotgan huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarining himoyasi bilan bog'liq o'ziga xos roli bilan, shuningdek, ish jamoat va davlat ahamiyatiga egaligi bilan sababiy bog'langan. Shu bilan birga, prokuror aralashuviga quyidagi holatlarda ruxsat etilgan:

14 Bosh prokurorning 2015-yil 17-noyabrdagi "Sudlarda fuqarolik ishlari ko'rilishida prokuror ishtirokining samaradorligini yanada oshirish to'g'risida"gi 124-sonli buyrug'i.

15 Брюхов Р.Б. К проблеме выбора способа защиты гражданских прав // Пермский юридический альманах. Ежегодный научный журнал. 2018 г. № 1. – С. 187-194.

16 Маслова Т.Н. Проблемы участия прокурора в гражданском судопроизводстве: дис. канд. юрид. наук. Саратов, 2002 г. – С. 36, 38.

1) agar protsedura maqsadiga boshqa usullar orqali erishish imkoni yo'q bo'lsa;

2) agar jamoat manfaatlarini shuni talab qilsa;

3) agar prokurorning aralashishi sudda o'z huquqlarini himoya qila olmaydigan jamiyatning zaif guruhlarini manfaatlarini himoya qilish uchun zarur bo'lsa.

Prokuror faqat qonunda belgilangan asoslar mavjud bo'lgandagina fuqarolik protsessida ishtirok etishi mumkin¹⁷.

Qonun hujjatlarida (FPKning 39-moddasi) prokurorning ishda ishtirok etuvchi shaxslar guruhiga kiritilganligining asosiy sabablaridan biri prokurorning ish yakunidan moddiy emas, balki protsessual manfaatdorligidir.

Amaldagi qonunchilik prokurorning fuqarolik protsessidagi ishtirokini ishtirok etish asoslaridan kelib chiqib majburiy va fakultativ shakllarga ajratish imkonini beradi¹⁸.

Majburiy ishtirok etish deganda, prokuror qo-

nunning to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatmalariga ko'ra protsessda qatnashishi talab qilinadi¹⁹. Fakultativ ishtirok etish esa protsessda qatnashish masalasini u yoki bu holatdan kelib chiqib prokurorning o'zi hal qilishi tushuniladi²⁰.

Qayd etilganlarni umumlashtirsak, prokurorning voyaga yetmaganlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha sudga murojaat qilish huquqi faqat qonunda nazarda tutilgan shartlarning majmui mavjud bo'lgandagina amalga oshiriladi.

Prokurorning voyaga yetmaganlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha fuqarolik protsessida ishtirok etish asoslari sifatida prokurorga fuqarolik protsessiga kirishishga huquq beruvchi qonun bilan belgilangan shartlar majmuini tushunish kerak. Prokurorning protsessda ishtirok etishi huquqini amalga oshirish FPK, OK va boshqa qonunlar bilan nazarda tutilgan hollarda amalga oshiriladi.

#

17 Францифоров А.Ю. Особенности участия прокурора в гражданском процессе // Публичное и частное право. 2013 г. Вып. II (XVIII). – С. 218.

18 Ергашев Е.Р. О проблемах правовой регламентации и применения правовых средств прокурора, участвующего в рассмотрении судами гражданских дел // Российский юридический журнал. 2017 г. № 3. – С. 95–102.

19 Masalan: FPKning 50-moddasi asosida FPKning 302 (farzandlikka olish), 325 (voyaga yetmagan shaxsni to'liq muomalaga layoqatli deb e'lon qilish (emansipatsiya) - moddalarida belgilangan ishlarda prokuror ishtiroki majburiy hisoblanadi.

20 Masalan: FPKning 50 va OKning 67-moddalariga muvofiq va OKning 51 (nikohni bekor qilishni talab qilish), 80 (ota-onalik huquqidan mahrum qilish), 83 (ota-onalik huquqini cheklash) va 170 (farzandlikka olishni bekor qilish) - moddalari asosida sudga da'vo qilish huquqiga ega, ya'ni "tashabbus" prokurorning xohish-istagiga bog'liq.

Xurshidbek USMONOV,
Toshkent viloyati prokurorining katta yordamchisi

TOSHKENT VILOYATIDA BOG'DORCHILIK- UZUMCHILIK SHIRKATLARI FAOLIYATINI HUQUQIY TARTIBGA SOLISH BILAN BOG'LIQ AYRIM MUAMMOLAR

ANNOTATSIYA. Maqolada bog'dorchilik-uzumchilik shirkatlari faoliyati bilan bog'liq tashkiliy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy hamda maishiy korrupsiyaning oldini olish va jinoyatchilikni jilovlashdagi muammolar va ularning yechimiga doir takliflar haqida so'z boradi.

АННОТАЦИЯ. В статье рассматриваются организационно-правовые, социально-экономические и бытовые проблемы, связанные с предотвращением коррупции и сдерживанием преступности в деятельности садоводческо-виноградарских товариществ, а также предлагаются решения по их устранению.

ABSTRACT. The article examines the organizational-legal, socio-economic, and everyday issues related to preventing corruption and curbing crime within horticulture and viticulture associations. It also provides proposals for addressing these challenges.

Kalit so'zlar: bog'dorchilik-uzumchilik shirkatlari, shirkat a'zolari, boshqaruv raisi, dala hovli, turar joy, aholi punkti, yer fondi, to'lov intizomi, maishiy korrupsiya, jinoyatchilikni jilovlash, ijtimoiy profilaktika, mahalla yettiligi.

Ключевые слова: садоводческо-виноградарские товарищества, члены товарищества, председатель правления, дачный участок, жилое помещение, населённый пункт, земельный фонд, платёжная дисциплина, бытовая коррупция, сдерживание преступности, социальная профилактика, «махаллинская семерка».

Key words: horticulture and viticulture associations, association members, chairperson of the board, garden (dacha) plot, residential premises, settlement, land fund, payment discipline, petty corruption, crime prevention, social prevention measures, "mahalla seven-system".

Bog'dorchilik-uzumchilik shirkatlari dastlab jamoaviy bog'dorchilik va uzumchilikni yuritish, fuqarolarning qishloq xo'jaligi faoliyatiga ko'maklashish hamda umumiy ijtimoiy-xo'jalik masalalarini hal etish maqsadida shakllangan. Biroq, so'nggi yillarda bunday hududlarning katta qismi amalda mavsumiy yoki doimiy yashash joylariga aylangan. Natijada shirkatlarning huquqiy tabiati bilan ularning real ijtimoiy-iqtisodiy funksiyasi o'rtasida tafovut yuzaga kelgan.

Toshkent viloyatining 16 ta tuman va shaharlarida 556 ta bog'dorchilik-uzumchilik shirkati mavjud bo'lib, ularning umumiy yer maydoni 3 343,3 gektarni tashkil etadi. Ushbu hududlarda 41 168 nafar a'zo mavjudligi, ularning muayyan qismi doimiy yoki mavsumiy yashab kelayotgani masalani oddiy xo'jalik boshqaruvi doirasidan chiqarib, uni yer huquqi, shaharsozlik, ijtimoiy infratuzilma, soliq ma'muriyatchiligi va huquqbuzarliklar profilaktikasi kesishmasidagi kompleks muammoga aylantiradi.

Mazkur maqolaning maqsadi bog'dorchilik-uzumchilik shirkatlari faoliyatini tartibga solishda yuzaga kelgan institutsional bo'shliqlarni aniqlash, ularning ijtimoiy-huquqiy oqibatlarini baholash va

ilmiy asoslangan islohot variantlarini taklif etishdan iborat. Maqolada muammo bir tomonlama yondashuv bilan emas, balki tahlil asosida ko'rib chiqiladi: shirkatlarni tugatish kerakmi yoki ularni zamonaviy kooperativ boshqaruv modeliga mos ravishda isloh qilish maqsadga muvofiqmi?

Mavzuning ilmiy-nazariy asoslari va olimlar qarashlari

Bog'dorchilik-uzumchilik shirkatlari masalasini faqat ma'muriy ro'yxatdan o'tkazish yoki kadastr hujjatlarini rasmiylashtirish doirasida emas, balki institutlar, mulk huquqi, jamoaviy resurslarni boshqarish, mahalliy xavfsizlik va huquqiy plyuralizm kesishmasida tahlil qilish maqsadga muvofiq. Chunki, bu hududlarda rasmiy huquqiy maqom, amaldagi yashash tartibi, yerga egalik munosabatlari va ijtimoiy nazorat mexanizmlari bir-biri bilan to'liq uyg'unlashmagan.

Duglass Nortning institutsional yondashuviga ko'ra, institutlar jamiyatdagi "o'yin qoidalari" bo'lib, ular formal normalar, norasmiy odatlar va ularni ijro etish mexanizmlaridan iborat¹. Ushbu qarashdan

1 North, D.C. (1990). Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge: Cambridge University Press.

kelib chiqilsa, bog'dorchilik-uzumchilik shirkatlari asosiy muammo faqat normaning mavjud emasligida emas, balki formal qoida bilan real ijtimoiy amaliyot o'rtasidagi uzilishdadir. Ya'ni yer qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yer sifatida yuritilsa-da, hududda doimiy yoki mavsumiy yashash, maishiy xizmatlardan foydalanish va xavfsizlikka ehtiyoj real aholi punkti vazifalarini yuzaga keltirmoqda.

Elinor Ostrom jamoaviy resurslarni samarali boshqarish bo'yicha tadqiqotlarida markazlashgan davlat nazorati yoki to'liq xususiyashtirish har doim ham yagona yechim emasligini ko'rsatadi. Uning fikricha, muvaffaqiyatli o'zini o'zi boshqarish uchun resurs chegaralari aniq belgilanishi, a'zolik mezonlari ravshan bo'lishi, monitoring, bosqichma-bosqich sanksiyalar va nizolarni hal qilish tartibi ishlashi lozim². Bu yondashuv shirkatlarni saqlab qolish tarafdorlari uchun muhim nazariy asos bo'lishi mumkin. Biroq, Ostrom mezonlari bilan baholaganda, boshqaruv raisining huquqiy maqomi, qayta ro'yxatdan o'tmagan shirkatlar taqdiri va a'zolarining majburiyatlari aniq belgilanmagan sharoitda shirkat o'zini o'zi boshqarish instituti emas, balki javobgarligi tarqoq bo'lgan "institutsional bo'shliq"ga aylanish xavfiga ega.

Boaventura de Sousa Santos ilgari surgan huquqiy plyuralizm konsepsiyasiga ko'ra, jamiyatda faqat davlat tomonidan yozilgan qonun emas, balki mahalliy odatlar, norasmiy kelishuvlar va amaliy munosabatlar ham odamlarning xatti-harakatini tartibga soladi³. Bog'dorchilik-uzumchilik shirkatlari misolida ham rasmiy huquqiy tasnif – "qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yer", amaliy holat esa – "yashash hududi" sifatida namoyon bo'lmoqda. Demak, islohotning vazifasi norasmiy reallikni inkor etish emas, balki uni qonuniy, shaffof va boshqariladigan maqomga olib kirishdan iborat.

Jeyn Jeykobs shahar xavfsizligini faqat polit-siya nazorati bilan emas, balki faol jamoat hayoti, qo'shnichilik nazorati va "ko'chadagi ko'zlar" orqali tushuntiradi⁴. Robert Sampson, Stiven Raudenbush va Felton Erls esa "kollektiv samaradorlik" tushunchasi⁵ orqali mahalladagi ijtimoiy birdamlik va umumiy manfaat yo'lida aralashish-

ga tayyorlik zo'ravonlik darajasini pasaytirishini empirik asoslaydi. Shu sababli shirkat hududlarini mahallaga qo'shish taklifi faqat ma'muriy chegarani o'zgartirish emas, balki ijtimoiy nazorat, profilaktika, infratuzilma va fuqarolarning kundalik xavfsizligini yagona boshqaruv maydoniga kiritish chorasini sifatida baholanishi kerak.

Tashkiliy-huquqiy muammolar: normativ bo'shliq va boshqaruv legitimligi

Bog'dorchilik-uzumchilik shirkatlari faoliyati Vazirlar Mahkamasining 2011-yil 1-martdagi 51-sonli qarori bilan tasdiqlangan nizom hamda 2021-yil 3-dekabrda 731-sonli qarori bilan tartibga solingan. 51-sonli qarorning 2-bandida viloyat, tuman va shahar hokimliklariga uch oy muddatda shirkatlarni qayta ro'yxatdan o'tkazish vazifasi yuklatilgan. Amaliyotda Toshkent viloyatida 400 ta shirkat, ya'ni 2 578 gektar yer maydoni qayta ro'yxatdan o'tgan bo'lsa, 156 ta shirkat, ya'ni 765,3 gektar maydon ro'yxatdan o'tmagan.

Bu yerda asosiy huquqiy muammo shundan iboratki, qayta ro'yxatdan o'tmagan shirkatlarining keyingi huquqiy taqdiri aniq belgilanmagan. Qayta ro'yxatdan o'tmaslik ularning huquqiy maqomini bekor qiladimi, vaqtincha cheklaydimi yoki ularni majburiy tugatish uchun asos bo'ladimi – amaldagi tartibda bunday savollarga yetarli javob yo'q. Demak, normalar majburiyatni belgilaydi, biroq ushbu majburiyat bajarilmaganda yuzaga keladigan oqibatni aniq ko'rsatmaydi. Huquq nazariyasida bu holat "sanksiyasiz majburiyat" muammosi sifatida baholanishi mumkin.

Bundan tashqari, nizomda shirkat boshqaruvi yetti kishidan kam bo'lmagan tarkibda umumiy yig'ilish tomonidan saylanishi ko'rsatilgan bo'lsa-da, Boshqaruv raisini saylash, lavozimidan ozod qilish, uning vakolat muddati, javobgarligi va manfaatlar to'qnashuvining oldini olish mexanizmlari yetarli darajada ochib berilmagan. Amaliyotda Boshqaruv raisi umumiy yig'ilish qarori bilan saylanadi yoki ozod qilinadi, biroq ushbu jarayonning protsessual kafolatlari aniq belgilanmaganligi boshqaruv legitimli-

2 Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press.

3 Santos, B. de S. (2020). *Toward a New Legal Common Sense: Law, Globalization, and Emancipation*. Cambridge: Cambridge University Press.

4 Jeykobs, J. (1961). *The Death and Life of Great American Cities*. New York: Random House.

5 Sampson, R.J., Raudenbush, S.W. and Earls, F. (1997). Neighborhoods and violent crime: A multilevel study of collective efficacy. *Science*, 277(5328), 918–924.

giga shubha tug'dirishi mumkin.

Bir qarashda, shirkatlar fuqarolarning o'zini o'zi tashkil etish shakli bo'lib, davlat aralashuvi minimal bo'lishi kerak. Bunday yondashuv fuqarolik jamiyati institutlari mustaqilligini himoya qiladi. Biroq, ikkinchi yondashuvga ko'ra, yer, infratuzilma, soliq, kommunal to'lovlar va huquqbuzarliklar profilaktikasi kabi masalalar umumiy manfaatga daxldor bo'lgani sababli, shirkat boshqaruvi faqat ichki kelishuv darajasida qolishi mumkin emas. Amaliy tajriba ham ikkinchi yondashuvning kuchli tomonini ko'rsatmoqda: boshqaruvning huquqiy maqomi noaniq bo'lsa, u korrupsiya, noqonuniy yer ajratish va a'zolar huquqlarining buzilishi uchun qulay muhit yaratadi.

Eskirgan havolalar va huquqiy kolliziya muammosi

Amaldagi tartibda ayrim normalar o'z kuchini yo'qotgan hujjatlarga havola qilishi muhim texnik huquqiy muammo hisoblanadi. Xususan, 51-sonli qaror bilan tasdiqlangan nizomning 28-bandi hamda 731-sonli qaror bilan kiritilgan ayrim normalarda binolarni turar joy toifasiga o'tkazish va ko'chmas mulkka bo'lgan huquqlarni ro'yxatdan o'tkazish bo'yicha avvalgi ma'muriy reglamentlarga havolalar saqlanib qolgan. Vaholanki, 2018-yil 18-maydagi 370-sonli qaror va 2018-yil 29-dekabrda 1060-sonli qaror keyinchalik o'z kuchini yo'qotgan.

Normativ hujjatda o'z kuchini yo'qotgan hujjatlarga havola saqlanishi faqat texnik xato emas. Bu fuqarolar, kadastr organlari, hokimliklar va sudlar uchun bir xil huquqiy tushuncha shakllanishiga to'sqinlik qiladi. Shuningdek, bunday kolliziya mansabdor shaxslarga turlicha talqin qilish imkonini berib, maishiy korrupsiyaga zamin yaratishi mumkin. Shu sababli 51-sonli va 731-sonli qarorlardagi tegishli normalarni 2022-yil 28-noyabrda "Ko'chmas mulkka bo'lgan huquqlarni davlat ro'yxatidan o'tkazish to'g'risida"gi qonun hamda keyingi amaldagi tartiblarga moslashtirish zarur.

Bu masalada ham savol mavjud: qonunchilikdagi texnik havolalarni tuzatishning o'zi yetarlimi yoki butun institutni qayta ko'rib chiqish kerakmi? Birinchi yondashuv minimal normativ tahrir bilan cheklanadi. Ikkinchi yondashuv esa muammoning ildizi faqat eskirgan havolalarda emas, balki shirkatlarining real funksiyasi o'zgarganida deb hisoblaydi. Biz ikkinchi yondashuvni qo'llab-quvvatlaymiz: hujjat-

larni muvofiqlashtirish zarur, ammo bu islohotning faqat birinchi bosqichi bo'lishi lozim.

Yer fondi tasnifi va real yashash hududi o'rtasidagi ziddiyat

Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 30-oktyabrda 578-sonli qarori bilan tasdiqlangan tartibga ko'ra, bog'dorchilik-uzumchilik shirkatlari yerlari qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar tarkibida aks ettiriladi. Yer kodeksiga ko'ra esa, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar qishloq xo'jaligi ehtiyojlari uchun berilgan yoki shu maqsadga mo'ljallangan yerlar hisoblanadi. Biroq, Toshkent viloyatidagi ko'plab shirkatlar hududida dala hovlilar qurilgan, fuqarolar esa u yerlarda doimiy yoki mavsumiy yashab kelmoqda.

Shu sababli huquqiy tasnif bilan ijtimoiy reallik o'rtasida "funktional nomuvofiqlik" paydo bo'lgan. Hudud qishloq xo'jaligi yeri sifatida yuritilgani sababli, u yerda "Obod mahalla", "Obod xonadon", ijtimoiy infratuzilma, yo'l, ichimlik suvi, sanitariya va maishiy xizmatlar bo'yicha kompleks dasturlarni tatbiq etish cheklanadi. Amalda esa bu hududlarda maktabgacha ta'lim, maktab, tibbiyot muassasasi, maishiy xizmat ko'rsatish obyektlari va transport infratuzilmasiga ehtiyoj mavjud.

Masalaning eng bahsli jihati shundaki, barcha shirkatlarni avtomatik ravishda aholi punkti sifatida e'tirof etish qishloq xo'jaligi yerlarini asrash tamoyiliga zid kelishi mumkin. Shu bois to'liq va differensial xatlov o'tkazmasdan umumiy legalizatsiya qilish xavfli. Boshqa tomondan, amalda aholi yashab turgan, kommunal tarmoqlar ishlatilayotgan va ijtimoiy xizmatlarga ehtiyoj shakllangan hududlarni "qishloq xo'jaligi yeri" sifatida saqlab qolish ham huquqiy realizmga zid. Demak, eng maqbul yechim hududlarni uch toifaga ajratishdir: birinchisi – real bog'dorchilik-uzumchilik funksiyasini saqlagan shirkatlar; ikkinchisi – aralash, ya'ni qisman yashash va qisman bog'dorchilik funksiyasiga ega hududlar; uchinchisi – amalda aholi yashash massiviga aylangan hududlar.

Kadastr hujjatlari, soliq bazasi va to'lov intizomi

Tahlilga ko'ra, shirkatlarda 41 168 nafar a'zo mavjud. Ularning 18 869 nafari 1 149,8 gektar yer bo'yicha kadastr hujjatiga ega, 7 842 nafari 514,2

gektar maydon bo'yicha foydalanuvchi sifatida texnik kadastr hujjatiga ega, 14 457 nafarining esa 1 581,2 gektar maydon bo'yicha kadastr hujjati mavjud emas. Bu ko'rsatkichlar nafaqat mulkiy huquqlarni ro'yxatdan o'tkazish, balki soliq ma'muriyatchiligi va kommunal to'lov intizomi masalalarida ham jiddiy oqibatlariga ega.

Kadastr hujjati mavjud bo'lmagan 14 457 ta yer uchastkasini ro'yxatdan o'tkazish qo'shimcha soliq bazasini shakllantiradi. Biroq, masala faqat fiskal manfaat bilan cheklanmasligi kerak. Kadastr hujjatining mavjud emasligi fuqarolarning huquqiy himoyasini zaiflashtiradi, bitimlar xavfsizligini pasaytiradi, meros va mulk nizolarini kuchaytiradi hamda noqonuniy ulanishlar, qarzdorlikni yashirish yoki mansabdor shaxslar bilan norasmiy kelishuvlar uchun sharoit yaratadi.

2024-yil 5-avgustdagi "O'zboshimchalik bilan egallab olingan yer uchastkalariga hamda ularda qurilgan binolar va inshootlarga bo'lgan huquqlarni e'tirof etish to'g'risida"gi qonun doirasida bog'dorchilik va uzumchilik shirkatlari hududidagi turar joylarga bo'lgan huquqlarni e'tirof etishda elektr energiyasi, tabiiy gaz va ichimlik suvi bo'yicha qarzdorlikni o'rganish masalasi alohida ahamiyatga ega. Bu yondashuvga ko'ra, huquqni e'tirof etish uchun kommunal qarzdorlik mavjud emasligi shart sifatida belgilanishi lozim. Bu to'lov intizomini kuchaytiradi va noqonuniy ulanishlarning oldini oladi.

Biroq, qarama-qarshi yondashuv ham e'tiborga loyiq: agar qarzdorlik huquqni e'tirof etishni to'liq rad etish uchun asosga aylansa, ijtimoiy himoyaga muhtoj oilalar, nizoli meros holatlari yoki kommunal hisob-kitoblarda xatolik mavjud fuqarolar huquqiy maqomsiz qolib ketishi mumkin. Shu sababli maqbul model qarzdorlikni aniqlashni majburiy xatlov elementi sifatida belgilash, lekin uni mutlaq rad etish asosi emas, balki qarzdorlikni undirish, bo'lib-bo'lib to'lash yoki noqonuniy ulanishlar bo'yicha javobgarlikni qo'llash mexanizmi bilan bog'lashdan iborat bo'lishi mumkin. Bunda qasddan noqonuniy ulanish va hujjatlarni soxtalashtirish holatlari alohida qat'iy javobgarlikka sabab bo'lishi kerak.

Ijtimoiy infratuzilma va mahalla boshqaruvi: imkoniyat va xavflar

Bog'dorchilik-uzumchilik shirkatlari hududlarining aholi punktlari tarkibida tan olinmasligi ijti-

moiy infratuzilma shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bolalar ko'pincha shirkat hududidan tashqaridagi bog'cha va maktablarga qatnaydi, tibbiyot xodimlari esa yaqin poliklinikalardan jalb qilinsa-da, olis hududlarda bemorlarga o'z vaqtida yetib borish qiyinlashadi. Bu holat fuqarolarning ta'lim, sog'liqni saqlash va xavfsiz yashash muhiti bo'yicha konstitutsiyaviy manfaatlariga bevosita ta'sir qiladi.

Shu nuqtada "mahallaga qo'shish" taklifi kuchli ijtimoiy asosga ega. Agar amalda yashash hududiga aylangan shirkatlar ularga tutash mahalla fuqarolar yig'inlari hududi sifatida e'tirof etilsa, "Obod mahalla" va "Obod xonadon" tamoyillarini joriy etish, ijtimoiy profilaktika, soliq, bandlik, xotin-qizlar va yoshlar bilan ishlash mexanizmlarini kengaytirish imkoniyati paydo bo'ladi.

Shu bilan birga, mahallaga qo'shish ham o'z-o'zidan muammoni hal qilmaydi. Agar qo'shilgan hududlar bo'yicha moliyalashtirish manbasi, infratuzilma xaritasi, xizmat ko'rsatish standartlari, profilaktika inspektorining yuklamasi va kommunal tizimlar balansi belgilanmasa, yangi hudud faqat qog'ozda mahalla tarkibiga kiradi, amalda esa eski muammolar saqlanib qoladi. Demak, mahallaga qo'shish qarori bilan bir vaqtda hududiy rivojlantirish "yo'l xaritasi" va moliyaviy manbalar aniq belgilanmog'i lozim.

Maishiy korrupsiya va jinoyatchilik profilaktikasi

Shirkatlar hududida 2022 – 2025-yillarda o'tgan davrida yer uchastkalarini noqonuniy o'zlashtirish bilan bog'liq 40 taga yaqin korrupsiyaviy jinoyat sodir etilgani qayd etilgan. Bundan tashqari, so'nggi uch yil davomida 500 dan ortiq jinoyat sodir etilib, ulardan 97 tasi og'ir, 14 tasi o'ta og'ir jinoyatlarni tashkil etgan. 45 ta jinoyat yoki 9 foizi fosh etilmaganligi hududlarda profilaktika va tezkor nazorat mexanizmlari yetarli emasligini ko'rsatadi.

556 ta shirkatga 243 ta mahalla fuqarolar yig'inidagi profilaktika inspektorlari birlashtirilgan. Bu esa mavjud inspektorlar zimmasiga qo'shimcha hududiy yuklama tushayotganini bildiradi. Ichki ishlar organlarining shtat birliklari odatda xizmat ko'rsatayotgan aholi soni va hududiy xususiyatlar asosida belgilanadi. Biroq, shirkatlar rasmiy aholi punkti sifatida to'liq e'tirof etilmaganda, ularning xavfsizlik ehtiyoji ham rejalashtirishda yetarlicha hisobga

olinmasligi mumkin.

Ilmiy jihatdan bu holat "ko'rinmas hudud" muammosini yuzaga keltiradi. Hududda real aholi, real mulk va real xavfsizlik ehtiyoji mavjud, ammo boshqaruv va resurs taqsimoti tizimida u to'liq aks etmaydi. Natijada jinoyatchilik profilaktikasi reaktiv, ya'ni sodir bo'lgan holatlarga munosabat bildirish shaklida qolib ketadi. Mazkur sohada proaktiv yondashuv – kadastr, kommunal to'lovlar, yer ajratish, qurilish, aholi ro'yxati va kriminogen vaziyat to'g'risidagi ma'lumotlarni yagona raqamli monitoring tizimida bog'lash zarur.

"Mahalla yettiligi" a'zolari – mahalla raisi, hokim yordamchisi, xotin-qizlar faoli, yoshlar yetakchisi, ijtimoiy xodim, profilaktika inspektori, soliq inspektori hamda mahallaga birlashtirilgan bank xodimlarining yangi qo'shilgan hududlarda o'z vakolatlarini bajarishi ijtimoiy profilaktika samaradorligini oshirishi mumkin. Ammo bu tizim formal hisobotga aylanmasligi uchun har bir subyektning vazifasi, ma'lumot almashish tartibi, javobgarligi va natija indikatorlari alohida belgilanishi lozim.

Islohot variantlari bo'yicha

Birinchi variant – shirkatlarni saqlab qolish va ularni institutsional jihatdan isloh qilish. Bu model tarafdorlari shirkatlarni fuqarolarning o'zini o'zi tashkil etish shakli, umumiy infratuzilmani boshqarish va bog'dorchilik-uzumchilik an'alarini saqlash vositasi sifatida ko'radi. Ushbu modelning afzalligi shundaki, u davlatning bevosita boshqaruv yuklamasini kamaytiradi hamda jamoaviy tashabbusni rag'batlantiradi. Biroq, uning zaif tomoni shundaki, amaldagi ko'plab shirkatlar real xo'jalik funksiyasini yo'qotgan, boshqaruv legitimligi zaiflashgan va hududlar yashash massivlariga aylangan.

Ikkinchi variant – shirkatlarni tugatish va ularning yerlarini aholi punkti sifatida tutash mahalla fuqarolar yig'inlari hududiga qo'shish. Bu model ijtimoiy xizmatlar, profilaktika, soliq va infratuzilma boshqaruvini yagona tizimga kiritadi. Biroq, bunday yondashuv qishloq xo'jaligi yerlarining ommaviy transformatsiyasi xavfini keltirib chiqarishi, shuningdek, davlat va mahalla zimmasiga qo'shimcha

moliyaviy majburiyat yuklashi mumkin.

Uchinchi variant – differensial yoki aralash model. Unga ko'ra, xatlov natijasida har bir shirkat hududi real funksiyasi bo'yicha baholanadi. Haqiqatan bog'dorchilik va uzumchilik vazifasini bajarayotgan hududlar yangilangan kooperativ modelda saqlanadi; aralash hududlar uchun alohida o'tish rejimi joriy etiladi; amalda aholi punkti sifatida shakllangan hududlar esa bosqichma-bosqich mahalla hududiga qo'shiladi. Uchinchi modelni nisbatan maqbul deb hisoblaymiz, chunki u umumiy legalizatsiya bilan umumiy taqiq o'rtasida muvozanat yaratadi.

Xulosa

Toshkent viloyatidagi bog'dorchilik-uzumchilik shirkatlari bilan bog'liq muammo, avvalo ularning huquqiy maqomi va real funksiyasi o'rtasidagi nomuvofiqlikdan kelib chiqmoqda. 556 ta shirkat, 3 343,3 gektar yer maydoni va 41 168 nafar a'zo bilan bog'liq masala faqat kadastr yoki qayta ro'yxatdan o'tkazish muammosi emas. Bu yer huquqi, ijtimoiy siyosat, soliq ma'muriyatchiligi, shaharsozlik va jinoyatchilik profilaktikasini birlashtiruvchi kompleks institutsional masaladir.

Maqolada ilgari surilgan asosiy xulosa shuki, barcha shirkatlarga yagona yondashuv qo'llash ilmiy va amaliy jihatdan to'g'ri emas. Real bog'dorchilik-uzumchilik funksiyasini saqlagan hududlarni zamonaviy kooperativ boshqaruv asosida isloh qilish, amalda aholi punktiga aylangan hududlarni esa bosqichma-bosqich mahalla hududi sifatida e'tirof etish lozim. Aralash hududlar uchun esa alohida o'tish rejimi belgilanishi maqsadga muvofiq.

Shirkatlarni tugatish yoki saqlash masalasi oddiy ma'muriy qaror sifatida emas, balki "huquqiy aniqlik – ijtimoiy adolat – yer resurslarini muhofaza qilish – profilaktika samaradorligi" to'rtligi asosida baholanishi kerak. Ana shunday yondashuvgina bir tomondan fuqarolarning mulkiy huquqlarini himoya qiladi, ikkinchi tomondan yashirin iqtisodiyot, maishiy korrupsiya va jinoyatchilikka qarshi barqaror profilaktik mexanizm yaratadi.

"O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasi Axborotnomasi"da nashr etiladigan maqolaga quyidagi talablar qo'yiladi:

- maqolada jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiyalash va isloh etishning umumnazariy, ijtimoiy-siyosiy, huquqiy masalalari, mazkur sohalarida amalga oshirilgan ishlarning tizimli tahlili hamda aniq yangi nazariy va amaliy takliflar aks etishi;
- matn takrorlarsiz, mantiqiy izchil, bayon qilingan fikrlar aniq, qisqa va lo'nda bo'lishi;
- keltirilayotgan ma'lumotlar ishonchli va to'g'ri bo'lishi;
- maqolaga jurnalda nashr qilish mumkinligi haqida shu sohadagi yetakchi huquqshunos olim va mutaxassisning, muallif ishlaydigan yoki tadqiqotchi hisoblanadigan oliy o'quv muassasasi kafedrası yoki instituti rahbari taqrizi;
- matn o'zbek va rus tilida taqdim etilishi;
- matn kompyuterda Wordning "Times New Roman"ida 14 shriftda 1,5 intervalda A4 formatli standart oq qog'ozning bir tomonida yozilishi, elektron nusxada taqdim etilishi hamda matnning chap qismi 3 sm, o'ng qismi 1,5 sm, tepa va pastki qismlari 2 sm bo'lishi;
- maqolada ilmiy bahs-munozara, iqtiboslarning mavjud bo'lishi; iqtiboslar 12 shriftda 1,0 intervalda yozilishi;
- maqolaning hajmi 8 betdan 10 betgacha bo'lishi;
- maqolaning so'nggi sahifasida muallifning ism-sharifi, ilmiy darajasi va unvoni, ish joyi va lavozimi, yashash va xizmat manzili, telefon raqamlari yozilishi;
- o'zbek, rus va ingliz tilidagi qisqa annotatsiya hamda tayanch so'zlar bo'lishi lozim.

На статьи, публикуемые в журнале, распространяются следующие требования:

- обзор общих политических, общественно-политических, правовых и практических вопросов темы, а также систематический анализ работы, проделанной в этих областях, новых теоретических и практических выводов, предложений и рекомендаций;
- постановка проблем, полнота теоретических и методологических аспектов материала, достоверность предоставленной информации, обоснованность проблемы, выводов, предложений и рекомендаций;
- логическое, последовательное, точное и лаконичное изложение идей, предложений и рекомендаций;
- отсутствие информации, не подлежащей публикации в открытой печати.
- Статьи публикуются на узбекском, русском и английском языках.
- Текст набирается на компьютере, шрифт «Times New Roman», размер шрифта 14 пт, межстрочный интервал 1.5, общий размер не более 8-10 страниц, напечатан на одной стороне стандартного формата бумаги A4, поля слева 3 сантиметра, справа 1,5 сантиметров, сверху и снизу 2 сантиметра;
- научные дискуссии, цитаты (ссылки) на использованные источники, цитаты, написанные шрифтом 12 пт, в однострочном интервале.
- Первая страница статьи должна содержать следующую информацию:
 - имя, фамилия и отчество (полное) автора (ов), место работы и должность, ученая степень и звание, почетное звание, номер телефона (сотового), адрес электронной почты;
 - краткая аннотация и ключевые слова на узбекском, английском и русском языках.
- Статья не будет принята к рассмотрению и публикации в следующих случаях:
 - статья не соответствует вышеуказанным требованиям;
 - наличие отрицательных рецензий;
 - в случае принятия на заседаниях редколлегии решение не публиковать научную статью;
 - если выявлено научное мнение другого автора, выводы и взгляды (плагиат).
- Авторы и рецензенты несут ответственность за содержание представленных статей и достоверность фактов. Рукописи не рассматриваются и не возвращаются.